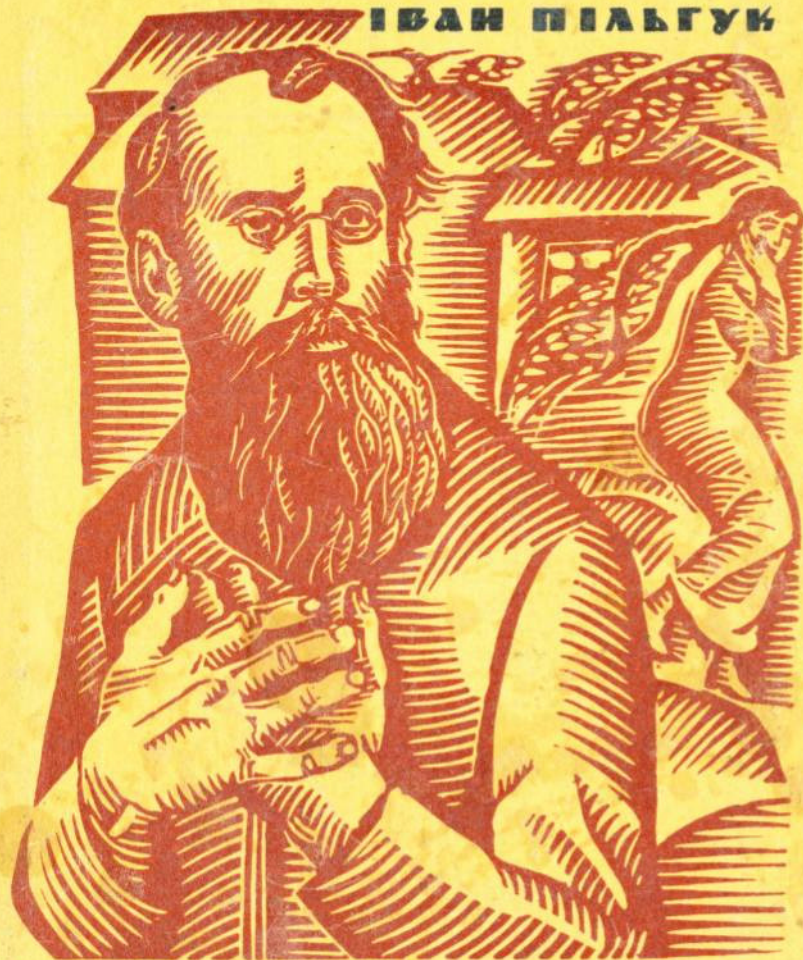

ІВАН ПІЛЬГУК

ДУБИ ШУМЛЯТЬ

РАДЯНСЬКИЙ
ПИСЬМЕННИК
КИЇВ ● 1970

ОЙ ТРИ ШЛЯХИ ШИРОКІІ

Шумлять старезні дуби... Грізною сторожею стоять вони по шляхах до палаців Кочубеїв, Галаганів, Скоропадських. Шумлять, ніби марять столітні сні про долю краю. Вітер виграє шорстким сизим листом, тамуючи щебетання дрібних птахів. Горлиця ненароком промайне сіро-голубою стрічкою і щезне. Лише здоровило-пугач насуплено зирить крізь віти, міцно затиснувши мохнатими лапами засохлу гілку, чекаючи облоги присмерків, щоб сумовитим голосом сколихнути тишу, рознести прокляття палацам і тривогу обшарпаним бідняцьким оселям. А коли ранок осміхнеться полиневою росою, щезає десь пугач, ховаючись

у козацьких руїнах, щоб дати привілля розбійникові яструбу полювати на пустотливу горлицю.

Понуро шумлять старезні дуби Полтавщини, шепочучи казки-билиці... Хто гомін той збагне і наповнить душу живлющою снагою? Хто думи свої увіллє в те шумовиння, як ото вливають медовий хміль у срібний келих?

Дуби шумлять, а від них стеляться биті шляхи. Ой три шляхи широкії, куди поведе ними доля невгамовного мандрівника? На яку колію ступить його нога, щоб дійти туди, де плекана мрія снує надії голубі?

Тасмниче сріблострунним передзвоном виграють дуби, віщуючи путь-доріженьку...

Ще звечора готувався, ходив стежками, якими носив колись свою дитячу безжурність і втіху. А потім перебирав у кімнаті папери, відкладаючи значніші, а решту бгав та в пічку. Кинув глузливий погляд на напис: «Произведен за выслугу лет в коллежские регистраторы»...

— Смійся, колезький реєстраторе, Панасе Яковичу Рудченко! — тихо шепотіли уста. Поглянув у маленьке дзеркальце на столі. Звідти виглянуло молоде, блідувате, заросле чорною борідкою обличчя. Темні очі пронизливо дивились, ніби докірливо промовляли. Пригадав, як одна відвідувачка в миргородському казначействі відшукувала його — помічника бухгалтера — і запитувала: «Скажіть, будьте ласкаві, де той сидить, що в нього очі говорять...»

Говорять... Кому і що вони говорять? Рука потяглась до щоденників. Ось вони — свідки хвилювань, тривоги й роздумів. Читав написане:

«Пригадалась моя служба і в Гадячі, і в Прилуці, і тута. Невесело, і як невесело! — зробилось на душі,—

наче камінь хто звалив на хилі груди. Задумався я над життям свого брата чиновника... Часом і начальник знічев'я налає тебе і — то треба мовчати, коли хоч м'який кусок хліба їсти... Серце моє наливалось вогнем, у грудях ходили прибої гніву... О, чим я тобі відомщу, ти, кляте життя — невільне, підданське! Чим я тобі вимещу, дурний начальник, за твої даремні поприки, за твоє огудне і неправдиве слово?! Нічим? Ні, я виставлю тебе на показ усьому світові, твої дурні привички, твоє насилування чоловічої совісті».

Ще перегортав папери, перерахував спроби описати гіркотну долю безталанної жінки. Не хотів вимовити її ім'я. Не міг його вимовити так, як раніше, при зустрічах, що назавжди лишаються святом у спогадах. Це ж чиновницьке життя, безглузде, підлегле та ще й темрява відірвали її, непорочну, від рідного дому, повели десь у велике місто. А там що? Може, зустріну, перевівшись туди на роботу... Очевидно, зустріну... Мушу зустріти! Як у пісні, у казці, а знайду її. А коли ні, то опишу її долю, недоспівану молодість.

«Музо моя — госте самотньої душі! Не покидай мене, поки я не викончу моєї Галі як слід... Вона покір-на дитина твоя, люби ж її і грій, доколи ще б'ється кров у моєму серці!.. Бо що ж без тебе залилось мені? Хата — пуста, люди — бездушні трупи людей... Я язик собі вирву, коли він, стільки літ даремно лежачи за зубами, не заговорить так, щоб і каміння завело, щоб у бездушні трупи не урвався світ правди і любові... 1870 рік...»

Хоч уже минув цілий рік, як записав ці слова, але вони не втрачали гостроти, звучали ще вразливіше, коли готувався до подорожі.

Уважно переглядав і складав речі, готував їх у дорогу. Здавалося, до них торкалася тепла дівоча

рука, а сині, аж чорні, очі сміялись і проймались тугою. Наче чув її запашний голос, що відгомоном лягав у серці, коли виводила стиха: «Ой три шляхи широкії до купи зійшлися». Ніби віщувала розлуку. Довго ще вчувався той голос, бентежив уяву, відгонив сон.

Ранком залишав рідний Миргород, сонливі кривулясті вулиці, порослі бур'янами, прибиті пилюгою. Але не залишав породжених тут мрій — ніс їх з собою в широкий невідомий світ.

Біля порога стояла бричка. На ній небагато речей, валізка з паперами й гітара — розважальниця гіркої самоти.

Прощай, рідна Миргородщино, прощай, хатино, в якій колись мати сповивала, випрошуючи піснею колисковою й теплою сльозою щастя в долі для сина. Прощай, недоспівана пісне юності — постійна супутнице роздумів і хвилювань. Прощайте, росяні бережечки Хоролу, виміряні босоніж аж до лугових просторів, щедро повитих лілово-рожевою материнкою, золотаво-чубатими козельцями, буйноквітним звіробоем, похилою кульбабою, пір'ястостою шавлією. Здавалося, забирав з собою в дорогу, як найцінніший скарб, пахощі трав та яблуневих садів, а з ними — радощі й скорботу, щоб не розставатися на незвіданих шляхах тривожної юності.

— Пора вирушати, — гомонів фурман, натягаючи кобеняк, — щоб в обідню пору доїхати до Сорочинець. А там чи й потрапимо завидна до Гадяча? Осінні дні куці, що й за хвоста не втримаєш. Погода непевна, піде дощ, то поповземо, як рак на міліні.

Заскрипіли колеса, ронячи прощальні зойки. Фурман цьвонхнув батогом, поглянув на схід, де сонце поволі відділялось од посірілої землі, сором'язливо зазираючи до миргородської калюжі, прославленої з

давніх-давен, коли тут таборився Миргородський полк та Острянин закликав до повстання проти шляхти.

На каламутній хвилі загелготали гуси. Їм байдуже, що чверть століття минуло відтоді, як химерний земляк записав: «Тепер Миргород зовсім не те. Будови інші; калюжа серед міста давно вже висохла, і всі сановники — суддя, підсудок і городничий — люди поважні і благонамірені».

Сплеснув дужим крилом гусак на березі, занурюючись у воду. Здавалося, радів з того, що калюжа таки не висохла. А до сановників міста йому байдуже. Піднявши гордовито сизу голову на довгій шиї, поплив від берега, ніби бундючився з того, що навіть гоголівський Іван Никифорович назвав гусаком колись свого земляка Івана Івановича.

По задумливому обличчі юнака ковзнула усмішка й застигла у великих очах. Пригадалось, як хлопчиком-школярем змагався з друзями на цьому березі, кидаючи черепками, щоб «перевезти бабу» через калюжу.

За калюжею простяглися пасовиська. Сюди ходив до пастухів грати в ковіньки, навчався у них співати й примовляти, гніватись і радіти. Тоді здиралися на високу бурту, звідки видно місто з церковними банями й садами. А навколо слалися неосяжні степові простори, заляті бризками сонця. Ніби вчуваються хлоп'ячі вигукування:

Сонечко, сонечко!
Виглянь у віконечко,
Бо татари ідуть,
Тебе заріжуть,
Твоїх діток заберуть!

Тоді й овечата прислухались до дівчор, збившись у гурт, ніби справді лякались лихої татарви. Здавалося,

й ромен-зілля нахиляло свої стебельця до землі, чекаючи якоїсь несподіванки. Ставало тихо, хоч мак сій. І чутно було, як сонце бринить на струнах: д-д-з-і-інь, д-д-з-і-і-інь...

З бурти видно чумацький шлях. Іноді поволі посунуть ним заярмлені круторогі і зариплять вози. А буває, по шляху поженуть арештантів. Женуть у той будинок, що здалеку вишкірився ґратами. Тоді й сонце переставало дзвеніти на своїх проміннях — струнах. На спохмурніле обличчя лягла тінь задуми.

Панас запалив цигарку; запропонував фурманові. Той доніс її до пошєрхлих губів, кілька разів потяг, пустив угору дим, кашлянув, насмішкувато зморщив побите вітром обличчя.

— Таке, що тільки пихкає, а толку мало. Хіба що вуса посмалить та під носом наче пір'їною проведе. Нема кращого, як наша рідна пихкавка,— фурман витяг люльку.— А то видумали якісь цигарки...

Розмова розвіяла думи.

— Чи далеко вже заїхали?

— Скоро виїдемо на сорочинський шлях. Та ось уже й Псяні затоки видно. Коней треба напоїти,— цьвохнув батогом.

Коні побігли. Та недовго трюхикали. Піски та вибої затримували рух. Колеса скиглили, залишаючи слід у колії, що одноманітною смугою стелилась у минуле. А попереду що?

В Гадячі треба попрощатися з батьками, зустрітися з братом Іваном, що прибув погостити з Києва. А там знову в дорогу до Полтави, на нову службу.

Біля плеса фурман зупинив коней.

— Хай трохи перепочинуть, щоб спітнілими не напувати,— зліз з брички, підійшов до берега.

За ним і Панас. На березі шелестів очерет, наги-

научись до поживклої осоки. Наче пишна вродливиця, розпустила вона шовкові коси, пригортаючись до очерету та зазираючи в тиху воду. Ніби пісня зринала над плесом:

Стелися, барвінку, низенько,
Присунься, козаче, близенько...

Це ж улюблена недоспівана пісня...

Фурман розповідав:

— Кажуть, колись чорнявий козак покохав вродливицю пишну. Дівчина була така, хоч з лиця воду пий. Зустрічався з нею на березі плеса, милувався її золотою косою і ясними, як небо, очима. Та заздрі воріженьки заклили — заворожили вродливицю. Перетворилась вона на шепітливу осоку. Мов громом битий, стояв козак біля осоки і журився, поки не поріс очеретом. На тому місці, де закохані тішились, постелилась висока осока і шепоче недомовлені слова любові. А там, куди приходив козак, заколихався буйний очерет. Гнеться він до осоки, щоб обійняти, шелестить козацьким зітханням... Так і пісня народжується. Та, мабуть, не нам співати її.

Фурман напоїв коней. Поїхали. Сполохані чайки заскиглили, розносячи над плесом тиху журу.

— Хотів би ще почути якусь казку. Ви добре розповідаєте, — звернувся Панас до фурмана.

— З казками та піснями ми давно посвоячилися серед цих шляхів, навчилися з вітром розмовляти. Але треба поспішати, бо сьогоднішній четвер тісно упирається в п'ятницю... Но-о-о, ледачі!

Послався шлях крізь чагарники, забарвлені осінньою позолотою. Незабаром показалися Сорочинці. Залишки земляного валу, якоїсь древньої руїни говорили, що тут у давню давнину таборилися люди й

століттями змагалася воля з неволею. Може, ті руїни залишилися ще від панів польських, підвладних Ієремії Вишневецькому, що тримав у своїх магнатських руках великі маєтності по всій Полтавщині, доки не змела їх козацька хурдига.

Вузькі сорочинські вулиці, ніби від древності, повгрузали в землю разом з тинами, порослими деревою. Та ось перед очима зненацька наче розкрилась зачарована брама — у всій величі красувалася кам'яна Преображенська церква, збудована безславним гетьманом Лівобережної України Данилом Апостолом. Власне, збудована умільцями Полтавщини — каменярами, різб'ярами, мулярами. Зір приваблює пластика фасадів, декоративна майстерність ліплення, химерна різьба дверей, кольорова гра вітражів. Українське барокко. Слава трудівничим рукам полтавських умільців!

Роздоріжжями поїхали, залишивши Сорочинці... Несподівано рвонув вітер, засвистів, б'ючись об придорожній покошланий тонконіг та поруділі куделиці буркунів. Наповнений сивизною простір розкришила блискавка.

— Коли б скоріше до тих хуторів доїхати. Там є корчма,— фурман показав пужалном і тривожно поглянув на північ, звідки насовувалась темна хмара.— Но-о-о, ледачі!

— Байдуже,— спокійно відповів Панас. У голосі чулось незадоволення з того, що фурман порушив роздуми.

Та ось ніби велетенський казковий дракон розпростер чорні крила, обіймаючи ними півнеба. Земля завихрилась, готуючись у двобій з косматого потворою, що вогнисто моргнула, покотивши громовицю; темною завісою кутався обрій, заслоняючи шлях.

— Но-о-о, ледачі!

— Не поспішай... Вперше серед степу бачу такі змагання неба з землею,— Панас аж звівся на бричці, оглядаючи затьмарений небосхил.

Не встигли доїхати до корчми, як водоспадом линув дощ, промочивши подорожніх.

У корчмі порозвішували одяг. Чимало тут скупчилося людей. Тхнуло чимось прокислим, тютюновим димом та горілкою. За столом куняли якісь підпилі чоловіки, не скидаючи з себе свиток та вогких сіряків.

Один кремезний з виду, літній чоловік роздягнувся, латав сорочку та зашивав дірки на смугастих штанах, бурмочучи:

— Оце такі бурлацькі заробітки...

— Латай, може, й долю свою драну залатаєш,— відповів сивоголовий, з запалими очима чоловік.

— Кому як на роду написано. Плакати ж не будемо.

— Досить того, що наші діти та жінки плачуть.

— Може, заплакав би котрий з нас, та неохота в цюцька сліз позичати, а своїх не вистачає.

— Плакати, то однак, що дурному з гори бігти,— блиснув очима той, що латав сорочку.— Латай, бурлаче, доки не пошився в турецькі святі. Ті сорочок не носять. А тим часом, може, в якогось сусіди попросимо на латку,— з прихованою посмішкою глянув на завіталих подорожніх, примруживши око.

Цей погляд збентежив Панаса Яковича, а фурман відвернувся, знизивши плечима.

— Латані сорочки носили, коли були дворовими у графа Гудовича, а тепер, коли стали вільні за царським маніфестом, то на старі латки нашиваємо ще й нові...

— Коли б пошматувати на латки десять тисяч десятих графської землі, то, може, й сорочку б мали нову...

— Пошматуєш... Хочеш закабалити себе і своїх дітей та внуків, то бери кілька десятинок землі в Гудовича і сплачуй за неї протягом сорока дев'яти років. Сплачуй уп'ятеро дорожче...

— Не дешевше віддає на викуп і пан Галаган. Дарма, що кажуть, він козацького роду.

— Від того роду дочекалися гіркого плоду.

— Ото реформа... Краще лататиму сорочку до слухного часу.

— А де той слухний час?

— Запитай вітра в полі.

— Та ще й потихеньку, щоб хто не підслухав, бо спина буде бита.

— Нема долі, і слухного часу не дочекаємося,— понуро загули сіряки.

— А докіль треба голодну нашу волю чимось підживлювати...

— Чаркою горілки...

— Не допоможе...

Чоловіки презирнулись, криючи якісь таємниці в гірких усмішках.

Сидячи осторонь, Панас уловлював у розмові шматки недожуреної журби, невиплаканих страждань, недосміяного гіркого сміху, недововлених проклять. То розмовляли люди невольної праці, сини степового простору і бідності. Ніч своїми широкими обіймами укривала їх у цій похилій придорожній корчмі. Поволі розмови уривались, канули в сірих сутінках.

Чадив каганець, гойдаючи примарні тіні. Здавалося, що то козак Голота, посвоячившись з

сатаною, шукає роздолля, рветься на волю з похилої корчми...

Фурман ліг спати на долівці. Корчмар запропонував Панасові ослінчик, вкритий грубезною вовняною ковдрою, що увібрала в себе всі корчмарські пахощі разом з вологою.

— Ні, я пересиджу до ранку,— відповів Панас, примостившись на ослінчику.

Ніч попливла, мов корабель, заплеснутий водою. Чути, як то лопотів, то затихав дощ за вікнами. Жибоніли струмочки, а за ними снувалась каламуть роздумів, хвилюючих вражень, перемагаючи дрімоту. Розвихрені тіні негоди відміряли тривожні хвилини.

Під ранок дощ ущух. Закліпали зволожені вранішні зорі. Сонце, не виринаючи з-за обрію, черкало золотаво-багряним віялом проміння по верхів'ях дерев, ніби довідувалось, чи можна спокійно визирнути на обважнілу, зволожену землю. Почівники-нетяги один по одному зникли з корчми...

Знову вирушили в дорогу. Бричка покотилась по багнюці, колихаючись по розмитих вибоїнах. Благословляючи народження дня, забриніли на променевих струнах стрижі. Над чорною ріллею поважно попливли в сизому повітрі граки. Здавалося, під склепінням прозорого неба кожна жива істота почала славити життя. Хотілося обіймати зриму далеч, збагнути осінні кольори лісу, до якого наблизилась бричка.

Ніби вирунули з лісу — стали на дорозі чотири чоловіки. З ними кудлатий собака. Фурман позирнув то в один, то в другий бік, оглянувся на Панаса. Той прочитав у його погляді щось непевне.

— Но-о-о! З дороги там! Розкапустились серед

шляху, наче ченчики перед сповіддю,— пробував пожартувати фурман, приховуючи острах.

Але чоловіки, як кам'яні ідоли, стояли на дорозі, не зрушили з колії. Найкремезніший схопив коней за вудила.

— Стій!— владно зупинив подорожніх. Пес загавчав, показавши зуби. Панас пізнав того, що латав сорочку в корчмі. Вигляд його був суворий і владний.

Чоловіки обступили бричку. В одного, підперезаного вірьовкою, виглядала сокира. В другого в руці — замашна дубина. Стояли просто і твердо, як господарі на власній землі.

— Хто їде? Звідки й куди?

— Так-таки іменно... Звідки і куди?— хитро додав натоптуваний, з круглим, зарослим, як у куширі, обличчям чоловік. За халавою в нього виднівся колодій.

Панаса не стільки злякала, як зацікавила ця подія. Він витяг цигарки, запалив і зійшов з брички.

— Добридень вам, добрі люди!— з усмішкою привітався і простягнув цигарки невідомим.— Запалюймо!

— Запалимо потім,— понуро відповів той, що зупинив коні.— А зараз у нас є діло.

— У доброму ділі треба, щоб були руки білі,— пробував пожартувати фурман.

— Руки у нас не білі, а отакі,— показав свою, як гиря, руку отаман.— Ми чорними руками робимо святе діло.

— Та шукаємо свою голодну волю! Охляла вона, як курка на прив'язі,— додав другий.

— Так-таки іменно, що голодна. Як на прив'язі під тином.

— То такі шукачі і є добрими людьми,— Панас

не втрачав спокою. З його уст не сходила лагідна усмішка. Помітив, як промайнула усмішка і у великих очах наймолодшого. Щось добре і гнівне світилося в них.

— Хіба ми такими дурнями родились,— обізвався юнак,— щоб лише байдикувати по світу, незрячими шукати шляхів? Хто шукає, той знаходить... Мені хочеться з цим чоловіком порозмовляти.

— Порозмовляй, Гнате! Ти ж умієш підсипати перцю у варену юшку.

— Так-таки іменно,— сміявся присадкуватий, поправляючи колодій за халявою.

Чоловіки тісніше обступили подорожніх. Дивилися суворими очима, в яких світилось щось нестримне, розгонисте, може, сприйняте від давніх поколінь половецького хижого роздолля. Читав у них Панас жагу, пронесену крізь століття до днів голодної волі.

— Вийшли з яру на шлях,— знову заговорив Гнат,— відбирати своє, награвоване багатіями... Ви що везете? Може, маєте великі гроші, то поділімося з нами,— загадково усміхнувся. У його великих очах світилися і згасали вогники.

— Так-таки іменно, поділімося з нами... Потруси, Гнате, їхню калитку,— підтоптуватий торкався до колодія за халявою.

— Великих грошей не маю,— неквапливо відповів Панас і, витягнувши з кишені гаманця, подав його юнакові.

Чоловіки обступили його, дивились, що там є. Перемовились між собою.

— Поділимося пополам,— твердо заговорив Гнат.— Один червінець нам, другий — вам, може, знадобиться в дорозі. А то ще зустрінуть вас наші спільники по той бік яру. Треба й з ними поділитись.

Це ми позичаємо до слушного часу. Коли надійде наш час, то повернемо борг.

— З процентом,— додав кремезний.

— Так-таки іменно, що повернемо... Добре придумав, Гнате!

— В поліцію, мабуть, доноса напишете? Не кваптесь. Вітра в полі не спіймати. А яри наші несходимі. Та й ночі темні — наші побратими.

— Поліція так само осоружна мені, як і вам. На таких, як я, теж пишуть доноси.

Чоловіки загадково переглянулись.

— То ви, паничу, теж за нашого брата?— широко розплющеними очима дивився Гнат.— Такого ми ще не зустрічали.

— Безталання ваше болить кожній чесній людині.

— То ходіть з нами, за отамана будете. Передам вам своє горопашне отаманство,— пропонував кремезний.— Якщо нежонатий, то посватаємо з нечистою силою. Скажуть тоді наші хлопці: «У яру під лісом побратався з бісом».

— Брататися з бісом можна й за лісом. Та й не тільки в яру, а й на широких шляхах.

— Добра відповідь. Ставайте-таки за отамана. Наших багато блукає ярами. Зійдуться, як колись до Гаркуші сходились. Загуляємо, аж небо здвигнеться!— ледь вловима усмішка ворухнула уста отамана.

— У кожного своя доля і свій шлях широкий... Прийде час, буду з вами...

— Отже, до слушного часу?

— Атож...

Чоловіки доброзичливо посміхались. Гнівні очі отамана повились тугою. Він поклав свою руку на Панасове плече.

— Може, повернемо червінця?— запитав Гнат.

— Можна повернути!— кинув отаман.

— Ні, не треба,— рішуче заперечив Панас.— Хай буде завдатком на те, що ми зустрінемось. Хотілося б ще поговорити.

— У вас своя планида, а у нас своя, мужича. Ми її шукаємо, бо полуда з наших очей спадає поволі.

— Полуда спадає. Так-таки іменно, а очі замилюють нам реформою,— додав натоптуваний.— Під три чорти з тією реформою.

— Ідьте, чоловіче добрий, своєю дорогою. А ми повернемо свої голоблі до лісу,— владно промовив отаман.

Чоловіки переглядалися між собою, як діти після провини, і розступилися, даючи дорогу.

— Тепер і запалити можна,— отаман відкинув полу подертої свитки, з-під якої виднілися старі оксамитові штани.— Не дивуйтесь з мого одягу.— Витяг з кишені тютюнову калитку, почав набивати люльку.— Це від пана достались мені. Від пана Галагана! Нас, дворових, пвстили на всі чотири вітри, нічого не дали. Тільки свої старі недоноски подарував Галаган, відпускаючи на волю. Скільки латок на штанях, стільки й років минуло, як оголосили волю...

Загорьована дотепність зворушила Панаса. Він підніс Гнатові цигарку.

— Пахучий тютюнець... Фабричний?

— Фабричний,— подав Панас вишитий кисет.— Візьміть собі тютюну.

Гнат насипав у жменю, розглядаючи вишивку на кисеті.

— Гарна вишивка. Мабуть, щедра дівоча рука вишивала?

— Вишивала,— тоскно відповів Панас, приязно дивлячись у збентежені Гнатові очі.

— Чекай, Гнате,— втрутився отаман.— Є і в тебе гожа дівчина. Того червінця віддай їй на дукачик. Коли з широї руки, то не гоже нести червінця до шинкаря. Там він пірне, і собака не загавкає. Як товариство вважає?

— Так-таки іменно... Хай Гнат віддасть червінця своїй Малані. Може, й заручини справлять.

При згадці про дівчину юнак зітхнув. Його очі повились тихим смутком. Він вдячно звів їх на Панаса.

— На цьому бувайте здорові! Бо вжедесь сороки заскрекотали.— Отаман зійшов зі шляху, за ним похилитав хвостом і собака.— Коли ще по той бік яру зустрінете таких, як ми, то гукніть їм: «Гуляй, воля!» Не займуть. Щастя вам у дорозі.

— До слухного часу!— додав Гнат.— А нашого гасла не забувайте: «Гуляй, воля!»

— До слухного часу!— відповів Панас, сідаючи в бричку. Проїхавши з гони, оглянувся. Чоловіки все ще стояли, дивлячись їм у слід. А потім повагом поволокли свої сірі постаті до лісу...

Фурман розповідав різні пригоди, що трапляються на цьому шляху, яким ще в давнину ходили козацькі ватаги, боронячи волю. Розповідь фурмана супроводжувалась журливими звуками, що наче з глибини століть бриніли відгомонам відваги і запеклої борні. То вітер, по-осінньому стогнучи, стелився відволоженими стернями край шляху, розчісував коси дрімливої берези, дзвенів бронзолиттям гіллястих дубів.

Панас поринув у роздуми. Увесь час бачив перед собою вразливі Гнатові очі. Коли бричка пішла

піщаною дорогою, почав куняти. Нарешті знеміг сон.

Ось наче розкрилась перед ним таємнича брама, за якою вимальовувалась країна, повита туманами. Важкі хмари нависли над нею, лише визирав крайок неба, ледве освітленого сонцем, що десь пірнуло, ніби втопившись змагатися з п'янкою. Мороком крилась земля, поросла бур'янами, жаб'ячою печерицею, колючим терном та плетивом дерези. Десь чувся людський гомін. Ні, то не гомін, а стогін. Наче стогнала земля, стогнали хмари, стогнали обвітрені оселі. Де ж люди? Де жвавий лемент дівчорі? До спів юнацтва? Все наче заснуло, припинило. Панувала темін, віковична подруга ворожнечі, розбрату й хвороби.

На битому негодами шляху, здалося, замаячила постать людини. Куди вона мандрує? В які краї? Може, шукає світу сонця? Може, несе в своїх грудях іскру, щоб розпалити вогнем, зігріти закуту морозом душу? Щось рідне пізнається в тій постаті. Стривай... Це ж вона. Голубка сизокрила. Куди понесла свою вроду і гордість дівочу? Хотів крикнути, назвати ім'я, заговорити голубливою мовою. Але уста, наче закуті якоюсь силою, не могли вимовити слова. А постать віддалялась і куталась у непроглядному тумані, доки не щезла зовсім, залишивши терпкий біль у серці...

Ніби виринули з п'янкою чоловічі постаті. Почав пізнавати тих, що зустрілись на шляху біля яру. Серед них Гнат. Його сірі очі, здавалося, стали ще більшими. В них світилася надія, гордість і гнів. Поглянув у той бік, де виднілися бескеття, яруги. З них, туманами оперезані, випливали села, убогі на щастя, багаті на горе, обшарпані. А далі наче виросла з туману тюрма. Велика, незграбна, ґратована. Очі

юнака таємниче зазирали крізь ґрати. Там кишіло повно люду. Млявий вигляд, понурі постаті, брязкіт кайданів, монотонний і невпинний. Одноманітні арештантські халати з бубнами на спині. То печатъ рабства і ганьби. Чути голоси, як рокіт розбурханої хвилі. Що вони говорять? У тому потоці людського гомону небагато слів: «Хліба, праці, волі!»

Чути інший голос. То наглядач у погонах. Відгодована пика бубонить, наче в порожнє барило: «Скудова ви, голодранці?»—«Ми тутешні, з рідних нив, гаїв, тихих плес...» Люди простягають руки, кулаки. Рокіт повзе разом із навислими хмарами, що огортають тюрму, купчаться, передгрозово обіймаються. Очі юнака наливаються кров'ю. Чути десь, ніби з хмари голос:

Душе моя убогая,
Чого марне плачеш,
Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш,
Хіба ти не чуєш людського плачу?..

Десь вирвався плач жінок, дітей. Благальний і грізний. Сірі Гнатові очі дедалі більше й більше наливаються гнівом.

— Бачиш, паничу подорожній?— запитусь.
— Бачу...
— Чуєш, паничу подорожній?
— Чую...
— Допомогати їм треба...
— Добре, візьми й другого червінця.
— Це не допоможе... Руку давай!
— Візьми!
— Понесімо їм правду! Ходімо до них! Чуєш, паничу?

Кліпнув очима. Фурман гукає:

— Чуєш, паничу? Прокидайся! Недалеко до Гадяча.

— Снилось мені... Приснився один з тих, що зустріли біля яру.

— Хай їм грець! Не треба, щоб такі лихі люди снилися.

— Ні, хай сняться, хай сняться,— промовив Панас, зводячись у бричці.

Заніміле безмежжя перетинав далекий обрій, де вимальовувались обриси поміщицького палацу. Здавалося, то якийсь привид постав перед очима, заступаючи собою все почуте й побачене під час подорожі. Далеко за палацом плакало муроване небо над бідняцькими оселями й кружляло хрипке гайвороння, розносячи від хати до хати обвітрену печаль.

— Що то за будівлі?— запитав фурмана.

— Палац Галаганів... То недалеко вже околиці Гадяча,— фурман розмахнувся батогом. Але стомлені коні ледве тягли обважнілу бричку.

* * *

Зупинився в батьківській хаті. Слізно зустріла мати, крижнем до землі припадала, ходячи біля сина та милуючи його.

— До твого приїзду, Панасику, всі доріжки в саду повисипала жовтим пісочком,— голублива усмішка матері вигравала на сухому зморшкуватому лиці.— Недарма зорями пораненьку сива зозуля налітала.

Батько, трясучи сивою густою, як куделиця, бородю, тільки примовляв:

— От і добре, що заїхав до батькового двору. От і добре, сину. Сідай до столу. Давно чекали. А сьогодні не даремно все півень на порозі кукурікав.

— І ластівка вилась біля гніздечка,— додала мати, втираючи сльози.

— Радійте, мамо, що ми всі живі й здорові.

— Отож радію, а сльози течуть... Розлетілися мої сини соколами з рідного гнізда... Іван теж приїхав, побув трохи дома і оселився в Драгомановій хаті, куди зібралися його товариші... Все щось гуторять, сперечаються. Важко нам розуміти, про що вони...

— Молоді люди, то в них і молоді затії, не те що нам, старим.

Мати не зводила з сина слізних очей.

— Та який ставний, і борода, наче в якогось великого чиновника...

— Борода додає поштивості людині... Особливо служивій,— радів батько, дивлячись на сина.

Після обіду Панас попросив у батьків дозволу піти в місто. Поспішав побувати під розлогою яблунею, біля вдовиної хати, до якої, живучи раніше в Гадячі, добре втоптав стежку.

Підходив з тривогою. Вийшла назустріч стара жінка. Пізнав — Галина мати.

— Довго виглядала вас Галя. Навіть до ворожки ходила. Щось та недобре їй наворожила. Після того подалась у місто. Тільки поговорі залишила за собою. Будете в місті, відшукайте та про матір нагадайте...

Поніс свій жаль до яблуні — свідка зустрічей. Пригадав той день, коли первоцвітом вона завітла. Здавалося, паху яблуневого не розвіяв час розлуки. Заворожено стояв, наче чекав на побачення. Ніби й сонце, схиляючись на захід, сумує за яблуневим первоцвітом і відлунює в меркнучих променях незабутню пісню:

Стелися, барвінку, низенько...

Гірка усмішка лягла на пошерхлі, наче від спраги, вуста. Серпанковими сутінками крилися околиці, нагонив югу вітер, підхоплюючи мотив рідної пісні, стелив її пожовклим листям на зів'ялі трави.

У тих звуках чувся, наче живий, звабливий голос, а дятел наперекір одноманітно стукав у трухляву гілку, вибиваючи мереживо смутку. Де його розвіяти, з ким поділити? Від кого почути слово, яке б полум'яніло, спалюючи жорстокість і сваволю?

Густо озорювалось небо. Обзивався вартовий ночі — деркач, доки лелека не проголосив клекотом світанок.

Другого дня поспішав на Драгоманову гору над Пслом. Роменом порослі стежки вітали давнього знайомого. Тихо шепотіли уста: «Ой по горі ромен цвіте...»

Ось і Драгоманова хата, крита соломою. Тут зустрів свого брата Івана Рудченка, що прибув з Києва. Для Панаса зустрічі з братом завжди були великим святом. Жвавий, життєрадісний, він своїми дотепами наче вливав у Панасову душу цілющий напій.

— Знайомся, брате, з моїм давнім приятелем Михайлом Петровичем Драгомановим. Доцент Київського університету і щирий громадівець. Прибув щойно з-за кордону, і просто до Гадяча.

— Будемо знайомі, — посміхався Драгоманов, подаючи руку. — Оце однією ногою стою на Гадяцькій горі, а другою в Європі. Насмілився відірвати кілька тижнів від свого трирічного відрядження закордон після захисту дисертації. Просто з Гейдельберга — та до Гадяча. Якась сила тягне на цю гору, навіть у Києві не зупинявся. Інкогніто...

— То це той самий Михайло Драгоманов, про якого я наслухався від брата? — не зводив очей з нього Панас Якович.

— Той самий,— пояснював, посміхаючись, Іван Рудченко,— захистив дисертацію про історичне значення Римської імперії та діяльність Таціта, сміливо проголосивши в ній: «Тільки віра в прогрес рятує людину від песимізму й розпачу...»

— Це дійсність чи фантазія?— розводив руками Панас Якович.

— Фантазія, якщо в моїй подорожі від Гейдельберга до Флоренції заїзд у Гадяч можна вважати фантастичним. Та ще в осінню пору...— взявши за руки сестру, Драгоманов привів її до Панаса.— Це Олена Косач, по батькові Петрівна. Приїхала погостити з Новограда-Волинського, де працює її Петро.

— З Панасом я знайома ще відтоді, як він працював у Гадячі,— привітно посміхнулася Олена.

Панас Якович не раз чув від Івана про сміливого радикального Петра Косача — палкого поклонника Шевченкової музи. Тому привітався з його молодого дружиною Оленою.

В її вигляді багато було схожого з вольовим обличчям Михайла Драгоманова. Перенісся, брови, чутливі обриси губ, живий вираз очей. Її стан повивала квітчаста зелена керсетка, з-під якої спадали вишивані полотняні рукави. Разки кольорового намиста, картата плахта, квітчаста хустина на голові доповнювали стильне вбрання. Все це гармонувало з її рухливою постаттю, відтінювало рум'яне обличчя, що пашіло енергією й крило в собі щось поетично-натхнення, горде, артистичне.

— А це другий Михайло Петрович,— Драгоманов рекомендував Старицького, який, подаючи руку Панасу Яковичу, шанобливо вклонився й випростався. Його повні соковиті губи наче виринули з чорного

шовкового обрамлення вусів і бороди, що на скронях зливалася з куделицею довгого волосся.

Панас Якович відчув щось артистичне і разом з тим щире, промовисте в карих очах Старицького.

— Ви артист?— запитав Панас Якович.

— Артист любительського театру. А в житті граю роль, яку ще й сам не зрозумів,— не міняючи артистичної пози, Старицький замріяно заспівав:

Ніч яка, господи! Місячна, зоряна:

Ясно, хоч голки збирай...

Вийди, кохана, працю зморена,

Хоч на хвилиночку в гай!

— Це Михайло сам вигадав таку пісню,— пояснила Олена Петрівна.

— Не вигадав, а вимріяв,— Старицький розгорнув папірець.— Читайте... Це мої поетичні гріхи.

Панас Якович прочитав вірша і, повертаючи, запитливо дивився у вічі Старицькому. Здавалося, що у виразі глибоких очей юнацька веселість наповнювалась тривогою.

У небі загелготали гуси, що відлітали на південь. Старицький підніс благально догори руки.

— Гуси! Верніться! Не покидайте рідного краю!— Звернувшись до Панаса, він пояснював:— Так здавна, ще хлопчиком, навчали мене благати повернення гусей. І я завжди вірив, що вони чують мої благання, тому щорічно й повертаються з вірію.

— Заздрю поетам, щедрим своїми почуттями,— Панас Якович хотів сказати щось приязне Старицькому.

— То все наша молодість. Радіємо, а серце часом стогне й болить.— Змінивши тон розмови, Старицький звернувся до Панаса:— Бачу, ти теж не без

сердечних виразок... По бороді пізнаю. Будьмо друзями!

— Коли щиро, то дозволь потиснути руку.

— Від дружби до побратимства лише один крок.— Зникла жартівливість у виразі обличчя Старицького. Він обняв Панаса Яковича.— Мені говорив твій брат Іван, що й ти віршики пишеш про кохання.

— То жарті,— Панас Якович зніяковів.

Тим часом Драгоманов запросив гостей провести дозвілля під кленом, що розкинув пожовклі шати аж на краю гори, яку внизу оперізував Псьол. Тут з тесаних дощок здавна були приладнані лавки. З гори відкривались мальовничі гадацькі околиці.

Химерно вигинаючись, Псьол вбирає в себе рукавці, губиться десь у комишах, а потім виринається з них в'юнкою стрічкою, леліючи в неозорій далечині. Його посестра — задумлива Грунь, пробиваючись крізь очерети, пустотливо обіймається з побратимом, віддає йому свій тихий плин.

Далеко видно бідняцькі обшарпані хати, розсипані, як отара овець. Вони то визирають, то сором'язливо ховаються за дрімливими вербами, щоб не бути на виду випещеного палацу Галаганів, зануреного в сизу лісову смугу на обрії.

Далекі й близькі краєвиди обіймала урочиста тиша. Ніби боячись порушити ту урочистість, тихо розповідав Михайло Драгоманов. Його уважно слухали. Він же найстарший. Срібно-чистий його голос, невимушеність, задушевність надавали поважності розмові. Він не просто говорив, а мислив уголос і цим зачаровував слухачів. У його щуплій, рухливій постаті, в зарослому бородою обличчі, в зосереджено-задумливих очах, що виринали з-під низько навислих брів, крилися розум і гідність.

Слухаючи розповіді про мандри Драгоманова по Німеччині, Австрії, Чехії, Панас Якович, не зводячи з нього очей, запитав:

— А до Парижа не завітав?

— До Парижа ще не потрапив,— ніяковіючи, відповів Драгоманов.— Наступного року, очевидно, завітаю й туди.

— Шкода, що не цього року,— роздумливо докинув Панас Якович.

— Для Михайла з його темпераментом небезпечно їхати в Париж,— посміхавсь Іван Рудченко.— Ще став би на барикадах Паризької комуні поруч з Ярославом Домбровським.

— Не один він з наших земляків загинув на барикадах Паризької комуні. Про цих героїв хочеться мені дещо написати. Признаюсь, що після поразки комуні я не міг довго висиджувати в університетських бібліотеках Німеччини. Якась сила гнала мене в мандри і довела до цієї нашої зустрічі.

Панас Якович відчув, як Драгоманов своєю щирою розмовою полонив його. В задумливості сидів проти нього Старицький. Його живе, емоційне обличчя мінілося, наче він готувався до чергового виступу на любительській сцені.

Олена, схилившись до братового плеча, уважно ловила кожне його слово. А було про що послухати. Його, середнього зросту, енергійна постать з першого погляду привертала увагу. Іван, слухаючи, посміхався, здавалося, радіють і його великі сірі очі. Панас Якович, навпаки, задумливо зважував сказане. Життя поклало на його молодому обличчі щось застережливе. Він похилив голову, зір застиг на жовтому кленовому листі, що впав додолу. Ніби читав на ньому щось написане.

— Михайлику, братику,— озивалась Олена, ви-
граючи світлими очима,— розкажи про гімназію,
про університет... А ти, Панасе!.. Про що так тяжко
думаєш? Ти ж іще не жонатий, то чого тобі хму-
ритись?

Дотеп Олени збентежив Панаса. Він звів голову.

— Думаю про свою подорож від Миргорода до
Гадяча.

— Розкажи...

Панас розповів про зустрічі в дорозі з чоловіками,
що шукали голодної волі. Говорив схвильовано, на-
віть збиваючись на словах, в які не вміщались його
почуття.

— Коли б усе, сказане тобою, Панасе, записати,
то це могла б бути ціла повість,— серйозно зауважив
Драгоманов.

— І назвати б її «Голодна воля»,— додав Іван
Рудченко.

— Якби сила, а то...— Панас поглянув запитливо
на брата.

— А от Іван устиг уже дві книги надрукувати,—
мовила Олена.— Такі хороші його «Народні півден-
норуські казки».

— Збирав їх не я один. Там є й значна доля зіб-
раного Панасом. А ще маю видати «Чумацькі народ-
ні пісні». В них теж Панасові записи. Правда, Па-
насе?

— Правда,— неохоче відповів той.— Мене зараз
цікавить інше. От перечитую Пушкіна, Шекспіра, на-
шого славного Шевченка... Яка сила поезії, пристрас-
ного слова, темпераменту! А роман Чернишевського
«Що робити?» викликає рій думок, які часом і спа-
ти не дають. Дійсно, що ж робити людині, коли над-
ривається серце, душа прагне пізнати правду? Що

робити? Не можу лише до кінця збагнути тих снів, що їх надав Чернишевський героїні свого роману. Вони мене тривожать, як мої власні.

— Читай Прудона, більше зрозумієш,— авторитетно радив Драгоманов.— А з художньої літератури треба не просто читати, а вивчити повісті Тургенєва.

— Так! Велика сила реалізму в його творах не може не хвилювати нашу молодь,— додав Іван.

— Увесь світ читає зараз Тургенєва. Я в цьому переконався, перебуваючи за кордоном,— при згадці про Тургенєва Драгоманов пожвавішав.

— Я читаю і Тургенєва й Чернишевського. Обидва вони западають у душу, але по-різному...

— Не чекав я, що в нашого, здавалось би, зовсім мирного, спокійного Панаса стільки не зовсім мирних думок,— посміхнувся Іван.— Недаром я його ще в дитинстві прозвав бандурою, коли він навчався бринькати на гітарі... Тепер я перечитую Панасові літературні спроби, його намагання розповісти про людську долю, особливо про жіноче безталання, і бачу велику впертість свого брата. Спостерігаю навіть здібності.

— Так... Хай це буде моя впертість. Та не тільки впертість. Скажу вам, що я язик собі вирву і викину собакам, якщо він не заговорить так... Ех!

— От тобі й мирний,— сміялася Олена.

— Побажаємо Панасові не виривати язика. А коли напише щось доладне, то хай вступає в літературу під прізвиськом Мирного. Згода, друзі? — докинув Драгоманов.

— Згода! Хай буде Мирний!

— Кажуть, що в мирному, тихому болоті й чорти водяться.

Панас знікотив, в обличчя вдарила кров. Він звівся й підійшов до кручі.

— Панасе, ти, може, хочеш кинутися з кручі, то почекай, разом,— Олена підбігла до Панаса, схопила його за рукав.— Не ображайся! Ти ж справжній мужчина. Борода в тебе така розкішна.

— В мене краща борода,— засміявся Іван.

— От дивлюсь на вас, молодих бородачів, і найбільше милуюсь Івановою бородою. Могла б закохатися, та Петро Косач ревнуватиме... І для чого ви, друзі, повідпускали оті бороди?

— У кожного пов'язана з цим якась своя таємниця.

— Таємницю Михайла Старицького я знаю. Сімнадцяти років відпустив борідку, щоб переконати свою, ще молодшу за нього, наречену Софію — сестру Миколи Лисенка, що він уже дорослий і має право на одруження. Та щоб і люди не сміялися з такого зеленого одруження... Не сердься, Михайлику, друже,— сміялася Олена.— А в Михайла Драгоманова складніша таємниця. Я її знаю як сестра. Ти почав носити бороду з того часу, як вигнали з останнього класу Полтавської гімназії.

— Так. Це незабутня перша конфліктна подія в моєму житті.

— Подія, що схвилювала тоді всю сім'ю Драгоманових. Я ще маленькою була, як усіх нас вразила звістка про те, що Михайла виключають з гімназії з вовчим білетом. Батько негайно поїхав у Полтаву.

— Але нічого зарадити не міг... Трапилося це так. Під час царського свята, здається, в день коронації, один гімназист відмовився одягти форму. Інспектор розлютився. Та ще більше сказився, коли той гімназист на докори відповів просто, по-мужичому: «Дарма». Інспектор не міг терпіти, коли гімназисти розмовляли народною мовою. Він назвав гімназиста

дурнем, ослом. Це мене до того обурило, що я підійшов до інспектора й заявив: «Якщо ви ще негідно назвете мого товариша, то я, пане інспекторе, дам вам по пиці». Інспектор зблід, тільки й вимовив: «У день коронації... У таке свято». Справа набула гостроти. Мене було звільнено з гімназії без права продовжувати освіту. Тільки, спасибі Пирогову, що тоді був почителем округу, видано було посвідчення про звільнення за власним бажанням. Незабаром я склав екзамен на атестат зрілості і вступив до Київського університету. На відзнаку цієї події й почав відпускати бороду. А портрет Пирогова і досі висить у нашій хаті.

— Михайлику, ти не забув віддячити Пирогову, коли студенти університету проводжали його з Києва. Тоді уряд перевів його на іншу роботу.

— Так... Це було в 1863 році. Рік особливого наступу реакції, арешту Чернишевського, оголошення ганебного валуєвського циркуляра про обмеження української мови... Рік початку видання газети «Киевлянин», ганебну роль якої ще оцінить історія. Підтримуючи валуєвський циркуляр, шаленів «Киевлянин». От саме в цей час уряд вирішив не залишати в Києві таку чесну, освічену й гуманну людину, як Пирогов... Студенти прощалися зі своїм улюбленцем... Я виступив з промовою. Незабаром Герцен писав у «Колоколе»: «Відставка М. І. Пирогова — один з найогидніших злочинів Росії дурнів проти Русі, що розвивається... Проводи Пирогова були чудові. Це вже не чиновницький ювілей».

— Про твою промову я багато чув від студентської молоді,— додав Іван Рудченко.— Так само, як і про виступ над домовиною Шевченка на березі Дніпра. Серед молоді навіть ширились сказані тобою

слова: «Кожен, хто йде служити народові, надіває на себе терновий вінок».

— Через те я зараз потрапляю до неблагонадійних викладачів університету. Але що робити? Де себе діти? Куди заховатись перед голосом совісті?

— Так... Так... Іменно, що робити?— заговорив з хвилюванням Панас. Чомусь піймав кленовий лист, що поволі, падаючи, кружляв у повітрі, і почав розглядати його; повторював:— Що ж робити?

— Це питання не раз поставало і постає серед нашого товариства в Києві, що іменується «Громадою».

— Я теж приєднався до цього товариства,— обізвався Іван Рудченко.

— Чимало приєднується до нас розумних людей. Ведуться розмови про культурну й громадську діяльність. Різні погляди висловлюють учасники товариства. Спільної, сталої платформи воно не має. На питаннях культурної діяльності сходяться всі. А от такої програми, яку ставив гурток Нечаєва, ми не поділяємо. Нашумілий нечаєвський процес* лише викликає питання — що робити? Нечаєвська «Народна розправа» лише говорить про накопичення протестантської енергії в колах передової інтелігенції, яка йде до народу. Але якими шляхами вести народ? На яких роздоріжжях шукати правду? Це складні питання.

— Складні, але ми повинні знайти на них відповідь,— Панас кинув пожмаканий лист клена.— Інакше не може бути. Не в канцелярії ж ми знайдемо відповідь...

* У 1871 році відбувся процес над терористами, яких очолив Нечаєв, назвавши групу одиодумців «Народною розправою».

— І канцелярії не можуть залишатися осторонь подібних питань,— втрутився в розмову Іван Рудченко.— Скажу про свою канцелярію. Я працюю в так званій тимчасовій комісії, на яку покладено врегулювання взаємин між поміщиками й колишніми кріпаками. Комісію очолює Галаган. Я, можна сказати, спеціалізувався на селянських питаннях і приходжу до висновку, що розв'язати їх нелегко. Мій шеф Галаган покладає велику надію на земську реформу. Він навіть виголошує ліберальні промови, вихваляє «всесловность» земських виборів, довго і красно може говорити про «интеллектуальную деятельность», про «народное благо» та працю, віддану на «алтарь общественного благополучия». Галаган має однодумців, які сподіваються через реформи досягти «всесловной» єдності.

— Навіть «потомки гетьмана дурного» Скоропадського виголошують промови... То все розмови, за якими криються приватні інтереси. Ще в гімназії я захоплювався Робертом Оуеном, Сен-Сімоном. Нарешті дійшов до Прудона і почав вірити в його федерацію вільних громад з повною рівністю. До цієї мети треба прямувати шляхом еволюції політичної, соціальної, культурної. Мені здається, що в культурі нам належить підтримувати раціоналізм, в політиці — федералізм, в питаннях соціальних — демократизм. Прямувати до волі красивої й громадської треба вкупі з іншими країнами й громадами. От чому належить українцям найліпше виступати з думками не лише національними, а й з федеральними, до котрих завжди пристане багато людей з інших країн. Переконаний, що інтернаціональне виховання починається з усвідомлення людиною своєї національної гідності. Серед наших громадянців я стою за єднання з

російськими народниками,— Драгоманов захопився, ніби виступав з промовою перед слухачами.— Ще належить урахувати й такі обставини, як взаємини слов'янських народів. Про це мріяли ще кириломефодіївці... Мені здається, що після об'єднання Італії, в чому відіграв роль славетний Гарібальді, після поразки Наполеона та об'єднання Германії повинно наступити падіння великодержавної Турції, знищення абсолютизму в Росії, відродження слов'янських держав. Ми прославляємо й шануємо пам'ять народних героїв,— на цих словах Драгоманов витяг з кишені медальйон — барельєф, на якому зображено портрет Гарібальді, і подав Панасові.

— Цей подарунок берегтиму як пам'ять про нашу зустріч та щирі розмови.

— Хай буде подарунком і емблемою в нашому ділі,— Драгоманов розгорнув теку, вийняв кілька примірників Герценового «Колокола».— Відомо вам, друзі, що минулого року поховали в Парижі благородну людину. Всі ми шануємо пам'ять Олександра Герцена. Зачитаймо статтю, вміщену 1860 року в «Колоколе». Мало хто знає, що це стаття Миколи Костомарова. Зачитай її, Михайле!— подав Старицькому «Колокол».

«В 34 числі «Колокола» ви виявили відносно України такий погляд, який мисляча частина південноруського народу здавна береже, як дорогу святиню серця»...

Старицький читав з властивим йому темпераментом.

Мовчанку по закінченні читання порушив Драгоманов, поклавши на стіл «Былое и думы» Искандера, видані в Лондоні:

— Дарую на знак дружби Панасові...

Панас Якович почав гарячково перегортати сторінки книги.

— Декабристи... Події... Це справжня історія!— далі зачитував: «Після Мировича, якого стратили замість Єкатери́ни ІІ, після Пугачова і його товаришів не було страт; люди умирали під батогом, солдатів ганяли до смерті крізь стрій, але смертне покарання *de jure* не існувало... Микола ввів смертну кару в наше уголовне законодавство спочатку беззаконно, а потім привінчав її до свого зводу законів...»

— Панасе! Це треба читати драматично! Дозволь я зачитаю!— Старицький взяв «Былое и думы».

— Друзі, відкладемо читання на інший час,— втрутився Драгоманов.— Є про що поговорити. З тобою, Панасе, коли прибудеш у Полтаву, ми триматимемо зв'язки... Навіть конспіративні. Нам треба використати досвід Герценових видань за кордоном. Я мрію про це і думаю, що в Женеві належало б організувати наше безцензурне видання. Для цього треба знайти шляхи співробітництва не тільки з російською та польською, а й з світовою демократією. У нашій справі мають бути паролем слова: «Ми діти єдиної громади».

— Але до всього мені хочеться ще додати,— Панас навіть звівся з лави, очі його стали глибшими, пронизливими.— Я, працюючи в суді, в інших установах, зустрічався з багатьма людьми, чув розмови, читав різні скарги. Коли я починаю роздумувати над цим усім, то ніби бачу тяжку картину. Я її навіть записав, як притчу. Ось послухайте:

«Неволя порізнила дітей одних батьків, одних матерів; вирила між ними глибокий яр, котрого ні перейти, ні переїхати — хіба засипати... Та хіба мож-

на засипати у рік, у десять, у двадцять років яр, котрий копався не десятки, а цілі сотні літ?.. По один бік яру стояли потомки старшини козацької; стояли прибуди, котрих приманила своїми розкошами задурена Україна... Тут можна було зустріти нетрохи полупанків, котрі з дігтярів, чумаків, крамарів, прикажчиків повиводили своїх дітей у «люди», поначіпляли на плечі з мідними гудзями мундири, а на голови понадівали картузи з зірочками... Усе то була ватага, вигодувана чужою працею, обута й зодягнена чужими руками... Тепер вона стояла і, як голодний вовк, клацала зубами, поглядаючи зо зла на другий бік яру, де потомки козачі копалися у сирій землі, понівечені, зубожені, темні — якісь каліки, а не люди, без пам'яті про славу бувальщину дідів своїх, котрі добували кров'ю «славу та волю»...

— Чи не занадто сміливо й пристрасно? — посміхнувся Іван Рудченко.

— Добре, коли пристрасть наповнюється думкою, а думка єднається з пристрастю, — Панас поглянув на брата. — Такими мені здавалися і думки Івана Білика.

— Як чиновник, я Рудченко, але в мене є прізвище мислячої людини. І от ця людина — Іван Білик — теж творить, мислить... Може, не зовсім так, як ти розповів... Але мислить. Я починаю перекладати твори Тургенєва. Мають вагу тепер тільки ті письменники, що йдуть громадською соціальною тропкою і соціальним поглядом озирають життя народу.

— Так. Але мало озирати життя народу, — додав Панас.

Його роздуми зацікавили Драгоманова. Іван Рудченко підійшов до брата, поклав руку на його плече, мовив:

— Сподіваюсь, що все, про що говорив, опишеш у своїй повісті?

— Одному тяжко. Запрошую до співробітництва й тебе. Ти маєш більше життєвого досвіду, більш за мене освічений.

— Тут важать насамперед здібності, талант,— Драгоманов дивився на Панаса, зважуючи серйозність та переконливість сказаного ним.— Пробуй свій хист, Панасе. Ми тебе підтримаємо. Пам'ятай, що шлях літератора тяжкий, суворий, тернистий. Цим шляхом веде людину чиста, незрадлива совість, віра в ідеали... Коли подаруєш для нашого народу правдивий твір, надсилай нам. Обіцяєш?

Панас нічого не відповів, ніби засоромився, знітився. Його виручила Олена.

— Вірю, що Панас зробить такий подарунок... А от я... Який я принесу в своєму житті подарунок?

— Ти ж, сестро, подарувала своєму Петрові Косачу доньку,— жартував Драгоманов.

Олена з погордою глянула на друзів. Її обличчя зашарілось, пашіло полум'ям, від чого світле волосся здавалося ще пишнішим, а в очах промайнула чарівна жіноча гідність.

— Так, подарувала,— рівним голосом почала.— Хочу, щоб моя донька була мужнішою за своїх батьків. Ми з Косачем назвали її Ларисою.

— Добре ім'я,— Драгоманов обійняв сестру, поцілував.— Ти, моя золота пчілка...

— Так звав ти мене ще дівчинкою, а тепер...

— Назавжди ти залишишся Пчілкою. Оленою Пчілкою... На знак нашої зустрічі,— тихо мовив Драгоманов,— даваймо посадимо кілька вербичок та дубів на цій горі. Я вже підготував деревця. І лопати є. Копай, Панасе, в тебе рука добра.

— Чудова пропозиція!

Саджали деревця. Драгоманов тихо мугикав, наспівуючи:

— Коли ще зійдемося знову, чи, може, віхола якась по всіх усядах рознесе?

Тьмяно надвечірня втома обволікала Псьол. Ще щільніше до нього пригорталась Грунь, ніби стелила на ніч своєму побратимові нагріту сонцем очеретяну постіль. Вдалині бентежно спалахнула заграва, вкриваючи червонястими брижами задрімані хвилі.

— Либонь, пожежа в маєтку Галаганів? — звівся, здивляючись, Іван.

— То горить земська всесловність, — посміхнувся Панас. — А може, вигріває своє убоге нутро голодна воля? Такі вогненні барви нашої історії.

Драгоманова вразили ці слова. Тоскно дивився він на пожежу.

— Здавна пожежами пишається наша країна. Я не захоплююсь ними. Мені сумно стає, коли дивлюсь на ці вибухи стихійної помсти. Занадто вже паляхкотіла Україна. А що з того? — невеличка зморшка з'явилась на лобі Драгоманова.

— А чим же освітити простори пітьмою повитого краю? — запитав Панас, поглянувши на Михайла Петровича, але не дістав відповіді.

Війнув вітерець, розносячи терпкі пахощі згару.

* * *

Панас залишався в Гадячі і по від'їзді брата, Драгоманова та Олени Косач. Гостював у батьків, дарував їм утіху, працюючи в садку. Розчищав доріжки, підрізував дерева. Ходив до Гадяцького повітового училища, згадуючи навчання в ньому. Одноповерхо-

вий, оббитий вітрами будинок нагонив смуток. Таким він був, напевно, коли ще тут навчалися поети Михайло Макаровський, Амвросій Метлинський.

Зайти в школу не наважувався. З вулиці пізнав і клас, і парту, на якій сидів, добуваючи незначну освіту, щоб з нею вирушити по шляху службового життя, заповіданого батьком. Братові Іванові пощастило навчатися в університеті, а він ось застряв на канцелярській та бухгалтерській роботі...

У школі відбувався урок. Доносилося учнівське читання: «Не пожелай дому ближнього твого, ні раба его»... Знайомі слова заповіді супроводились скигленням неприладної віконниці, що її хитав вітер, відміряючи хвилини уроку рабської покірності, смиренства й тупості. На стіні висить портрет «царя-освободителя» Олександра II. В його святобожому жовтавому лиці, оздобленому вусами, що пишно спадали на поголене підборіддя, та у безглуздо вирячених очах лежала печать самовпевненості. На монаршому лобі ворушилась здоровенна муха — знала куди сісти.

Закінчились уроки. Галасливою юрбою підлітки вивалились на вулицю. Коли школа спустила, Панас Якович увійшов у розчинені двері, зустрів сторожа, який, зобачивши сріблясті гудзики на одязі відвідувача, вклонився.

— До пана директора? — запитав. — Їх благородіє вже пішли... Нема нікого в школі.

— Добре... Я сам погляну...

— То, значить, ви будете паном левізором? Заходьте, а я побіжу до директора повідомлю.

— Не треба...

— То як хочете. В мене все порядком. Не підметено. На це не зважайте. Віники забрала директорова

служниця. Так наказали пані директорша. А нових я ще не нав'язав...

Ще щось розповідав сторож, але Панас Якович не слухав. Увійшов у клас. Пригадав, з яким благоговінням десять років тому переступав цей поріг. Пізнав свою колишню парту, сів на давно насиджене місце.

Сторож заглянув, знизав плечима і, прикриваючи двері класу, промовив:

— Сказано, левізор...

Висів той самий царський портрет, що запам'ятав його з першого дня навчання. Тоді вивішено було під ним Маніфест 19 лютого 1861 року про скасування кріпаччини. Завчали напам'ять. Висить і тепер, хоч і обсиджений мухами. Сам директор колись перевіряв знання царських проречень. Але не кожен з учнів міг назвати всі високі титули імператора. Директор такого ставив на коліна під портретом. Пригадався випадок, коли учень збився на слові й, замість «самодержець всеросійський», вимовив «самовержець свійський» та ще, розгубившись, почухав себе нижче спини. Директор спочатку зблід, а потім побагровів, схопив за вухо, привів його до царського портрета і відшмагав бідолаху лінійкою по тому місці, де чухався. Б'ючи, примовляв:

— Це називається «патриотическим приношением перед престолом».

«Патриотическое приношение»,— повторював директор і тоді, коли хтось з учнів приносив йому шинку чи смажену гуску.

При цій згадці промайнула усмішка на устах Панаса Яковича. Байдуже, опуклими очима позирав з портрета імператор, наче промовляв слова, якими закінчується Маніфест 19 лютого: «Быть по сему». Колись цей погляд нагонив страх, а зараз пізнавав

у ньому благоденство державного пігмея, самовладству якого підкоряються вимуштрувані легіони носіїв темряви, покори, ненависників вільного слова й думки, народної гідності, національної самосвідомості. 19 лютого — день ганебної облуди, маніфестованої брехні. Хотів підійти, зірвати геть імператорський портрет, кинути й потоптати його, щоб брехнею не калічити довірливі душі школярів. Але розчинились двері, увійшов сторож і почав ганчірочкою обтирати портрет. Мабуть, побоявся, що «левізор» може звернути увагу на плями, залишені мухами.

— Чепурить його, діду, чепурить пильно, щоб з пилюгою стерти й тінь обману,— з цими словами залишив школу.

З нерадісними думками повертався. Це ж тут навчають хилити задурманені голови, лабузитись, чинити доноси та цуратися всього живого, рідного. Ой краю мій, краю пишної вроди, волелюбної пісні, запашної, як польові квіти, мови! Чиїми незграбними руками тебе недбало заковано на поталу лиходіям, ненависникам краси і волі?

Чому б не стати самому вчителем? Може, передав би свої скорботи й шукання дітям. Може, виховав би чуле серце і гнівні думи, щоб сміливо глянула людина на своє минуле та задумалась про майбутнє. А це найголовніше у вихованні громадянина.

Гірко посміхнувся, пригадавши, як Микола Гоголь описав тутешню освіту в повісті «Іван Федорович Шпонька і його тітонька».

Ще ходив до бібліотеки, заснованої на громадських засадах Драгомановим та Іваном Рудченком. Відніс туди і свої книги, привезені з Миргорода.

Якось невидима сила в'язала Панаса з цим містом чоботарів, гончарів, ковалів. Це були не тільки

справжні майстри, а й дотепні розповідачі легенд та притч. Переказували про сподвижника Хмельницького — ватажка Кіндрата Бурляя, про уславленого гадяцького полковника Григорія Грабянку — козацького літописця.

Біля кожної корчми в Гадячі можна було зустрітись з чумаками, послухати їхніх пісень, оповідань про мандри, пригоди й тяжку долю сіроми. Панас ретельно записував усе цікаве. Йому здавалося, що тут люди дуже чулі до пісні, до всього, що звеличує душу, підносить її над сірою убогістю.

Вечорами переглядав записане та перечитував залишену Драгомановим літературу. В тому ж числі Герценового «Колокола», де надрукована стаття «Украина», читав вірш «У парадного крыльця» * без підпису автора. Знав, що то вірш Некрасова. Кілька разів повторював закінчення:

Где народ, там и стон... Эх, сердечный!
Что же значит твой стон бесконечный?
Ты проснешься ль, исполненный сил,
Иль, судеб повинуюсь закону,
Все, что мог, ты уже совершил,—
Создал песню, подобную стону,
И духовно навеки почил?..

— Ні, не почив! — голосом виривалась думка.— В тій пісні закута сила звучить...

Ще перегортав сторінки «Былого и дум». Вичитував: «Російський солдат, російський мужик тільки тоді зітхне вільно і розів'ється у всю широчінь своєї сили, коли їх перестануть бити». Правда, але не вся... Б'ють поневолених не тільки батогами, а тим, що за-

* Пізніше вірш названо «Размышления у парадного подъезда».

бирають у них засіб гнівного вислову, забирають слово...

Народжувались бажання словом пробуджувати пригноблених, як закликав Шевченко: «Я на сторожі коло їх поставлю слово...»

За кілька днів лагодився в дорогу. Вранці приїхав фурман. До Полтави від Гадяча верстов сто двадцять.

Тихий ранок не віщував чогось особливого. На горіщі клопітливо воркотіли, прокинувшись, голуби, а на високій пожовклій осиці закаркали ворони. Те каркання здавалося якимсь віщуванням, ніби стародавній Див сіяв тривогу, як колись обзивався до князя Ігоря, коли той виступав у похід на половців. А на воротах стояла не древня Ярославна, а згорблена від праці мати, втираючи сльози краєчком хустини, що прикривала посивіле волосся на голові. Дарувала на щастя синові рушничок.

— Це рушничок з посагу моєї матері... Родовий рушничок. Все життя берегла його. А тепер візьми на щастя, щоб нашому роду не було переводу.

— Спасибі, мамо, голубко моя,— цілував матір.

Підійшов батько; говорив поважно й багатозначно:

— Щастя тобі, сину, і в дорозі, і на службі. Служи чесно, слухай начальників, не гордуй. Хай на тебе й насваряться, а ти покорись. Де треба, то й уклонись старшому. Пам'ятай, що твій батько прослужив чесно свій вік по канцеляріях, не вкрав копійки, а заробив трудом. А на старість таки маємо й хату, і садочок, та й поштивість від людей... Служи, корись... Заслужив уже колезького реєстратора, а там і до губерньського секретаря дослужишся...

Вітер рвонув останніми словами, завихрив листям.

Ще дужче закаркали ворони, кружляючи над шляхом, по якому заторготіла бричка.

Виїхали за місто. Віддаля прощально визирав серед горбів та комишів грайливий Псьол. Панас зійшов з брички, шанобливо поглянувши на місто, яке забрало чимало років молодості. Рука потяглась до скриньки. Витяг рушничок. Давним-давно дбайлива рука вишивала на ньому пишні узорі. Червоний колір еднався з чорним, наче радість із журбою обіймалися, стелячись квітами та півниками. Здавалися вони, як ніколи раніше, милими й рідними, ніби пророчили втіху та скорботи на невідомих шляхах і роздоріжжях.

Нарвав край дороги ромену, накидав у бричку. Здавалося, жмутки самого сонця впали туди. Нарешті й сам сів. Коні помчали, помірно вибиваючи копитами одноманітний дріб. У такт йому фурман щось мугикав собі під ніс. Добрі коні йшли прудко, підтюпцем. Бричка помірно гойдалась, колихаючи думи. Намагався збагнути все почуте в Гадячі від брата і батьків. А над усім виринали постаті тих чоловіків, що перестрівали в дорозі біля яру.

Переїхали вже латаними дерев'яними мостами і через Ташань, і через Грунь. Ліси, байраки, степове роздолля. Не одна пісня й легенда народжувались тут. Та не тільки легенди, а й билиці. Нагонив страху панам і купцям Гаркуша з своєю безстрашною ватагою. Запитав фурмана:

— Про Гаркушу чув розповіді? Що кажуть про нього?

Запитання припало до душі фурману, і він охоче розговорився.

— Про Гаркушу тут кожен пастух знає. Такого сміливця та вродливця, мабуть, уже не з'явиться.

Хіба в пісні тільки можна почути. Його й біс уночі обходив. Кажуть, що закохалась у Гаркушу молода сотничиха і свого сотника покинула. Ніби чарівником був той сміливець. З'являвся несподівано, де й не ждали його. За вдачу любили ватажка люди. Він не був розбійником. Душа в нього щира, козацька. Коли побратається з ким, то не зрадить, не дасть на поталу. Боровся за нашу долю, за мужичу правду. Тепер нема таких... Либонь, тільки Гнидка покаже себе, коли втече з Сибіру...

— А хто той Гнидка?

— Гай-гай, паничу! Та про нього таке розповідають, що тільки в казці можна почути.

— Страшне?

— Кому страшне, а кому — примарне, як сон рябої кобили. Хай бояться пани такого, як кози вовка... Бідна голова сей Гнидка був! На все вдатний, чи до ремесства, чи до роботи якої. Сам чоботи шив, у млині знав діло, і стрілець з його запальний був! Обідили його неправим судом, землю відібрали. То він почав пиячити, злигався з пройдисвітами і став лютим звіром-розбійником. Одно ім'я Гнидки наводило жах на всю округу. А він і добрий був. Дуже любив свою жінку, заступався за бідноту. Останню сорочку зніме з себе й оддасть нужденному...

Ще довго розповідав фурман різні Гнидчині пригоди, але Панас уже не прислухався. Роздуми налягли, як темна грозова хмара перед зливою. «Гнидка — дуже цікавий суб'єкт як для етнографа, так і психолога... На мій погляд, Гнидка — безталанна дитина свого віку, скалічений виводок свого побиту, пригніченого усяким панством... Де одно зогнива, там починається інше заражатись, і при вонючій духоті, яку розносить усе гниле, тяжке стає життя народже-

ному. І от починає він боротьбу за своє місце, за своє право на життя; почина розшукувати шляху. Де ж ти знайдеш його без освіти, де знайдеш його у тому непроглядному мороці, який сповива усе й усіх? А тут устає таке питання: не я задавлю, мене задавлять!.. І кидається чоловік, як звірина, на все...»

Ось уже й Опішніа, прославлена горшками та сливами. Опішнянські вози, зверху обплетені лозою, як просторі ясла, можна зустріти не тільки на шляхах Полтавщини, а й за її межами. Розвозять опішнянські гончарі свої вироби, а з ними спритні молодіці торгують свіжими та квашеними сливами. Тут, на цих глиняних баюрах, від роду до роду живе, бореться за життя дотепне, життєлюбне опішнянське плем'я. Здавна опішняни звикли мандрувати. Адже недаремно опішнянський гончар Олексій Хромий став побратимом Степана Разіна!

Нагодувавши та напоївши коней, вирушили в дорогу шляхом до Диканьки. Тепер дедалі частіше доводилось проїздити через дубові ліси. Стоять дуби столітньою сторожею, криючи в своєму гомоні згадки, ніби таємниці, шепчуть про історію пригнобленого люду.

А ось і прославлені диканські велети. Про них згадав і Пушкін:

Цветет в Диканьке древний ряд
Дубов, друзьями насажденных;
Они о праотцах казенных
Доныне внукам говорят...

Дуби шумлять у віковій епічній задумі. Прислухався до того завороженого голосу давнини. Чув у ньому набагато більше сказаного поетом. Хто повідав тим дубам вистраждані думи, щоб вони для покладінь зберігали таємниці?.. Дуби шумлять, шумлять...

Люди знають про те, коли який дуб посаджено, яку легенду криє кожен з них. А ось і доріжка, що веде в Чернече до жіночого монастиря; могла б розповісти, хто ходив нею, носячи свою покуту і печаль...

Звелів фурманові зупинитися, зійшов з брички, милувався найстарезнішим велетом. Владно, нездвигно стоїть він, сперечаючись своєю могутністю з палацом Кочубеїв, з пишною аркою, під якою проїздив «благословенний». А в гушавині ліщини причаїлась стара церковця, до якої сходилась колись козацька сірома.

Сонце, низько лягаючи на захід, щедро обсипає червонястим промінням шорстке листя. Здається, те проміння всотує в себе велетенський дуб, угамовуючи невситиму жагу.

Несподівано прокотив шляхом розкішний ридван. Панас устиг угледіти молоду пару, що їхала в ридвані. Навіть помітив сумовиту усмішку... Усмішку Галі! Швидко ридван віддалявся. Ладен був стати на коліна й благально називати ім'я... Дороге, незабутнє ім'я.

Аж захитався від несподіванки. Стояв, дивився, коли вже й не видно стало ридвана. Тамуючи сердечний біль, перевів знову зір на шати дуба. Вгледів, як хижий яструб погнався за горлицею:

— Горлиця! Яструб! — вигукнув зненацька.

— Чого ви, паничу, стривожились так?

— Яструб!.. Він же занастить горлицю!

— То хай не виграє своєю красою там, де літають яструби. Таке буває... Давайте їхати, бо вже примеркає день, а до Полтави ще двадцять верст звідси.

Несподівана зустріч розтривожила Панаса. Думки про розбійника Гнидку десь пірнули на дно каламуті, що заповнювала його душу. Ятрила серце усмішка

Галі. В тій усмішці вловив невимовний смуток і розпач. Не такою була колись...

Це трапилось весною, коли з неба щедро лилося золото сонця і земля одягалася в пишні, барвисті шати. Ішов з нею завітчаною першими польовими квітами степовою доріжкою. «Ти — польова царівна», — тихо говорив. Стала, випросталась. На чолі ніби забриніли колоски пшениці, а очі увібрали найяснішу блакить неба. Тоді в її голосі пізнав мелодію повині на Пслі.

Сутінками кутався шлях. Потомлені коні уповільнювали ходу.

— Ось уже й Полтава, — обізвався фурман.

Вечірньою пiтьмою місто зустрічало подорожніх. Примарно помережані ліхтарями вулиці крили в собі таємниці. Здавалося, виповзала кудлата потвора із темени, блимаючи тьманими очима.

Полтава... Місто слави і безслав'я... Місто тридцяти церков, пам'ятників і розкішних будов. Місто п'ятнадцяти тюрем і сорока шинків. Полтава — стародавнє місто...

* * *

Невеликий під солом'яною стріхою будинок 14 на Монастирській вулиці належав небагатому дворянинові Осипу Адешелідзе. Кілька вікон, з пофарбованими в синій колір віконницями, виходили на тиху, порослу споришем вулицю, що слалася вниз на долину в пiдніжжя Монастирської гори. На неї виходило і вікно кімнати, в якій оселився Панас Рудченко.

У протилежний бік вулиця вела до центральної площі міста, оточеної колом державних будинків, що своїми колонадами змагалися з пам'ятником Слави,

поставленим у центрі розкішного дубового парку. Щоб дістатися сюди з Монастирської вулиці, треба обійти архієрейський сад, на тінявій алеї якого причаїлась древня церковця, яку відвідував колись полковник Пушкар — сподвижник Богдана Хмельницького.

Цією дорогою о дев'ятій годині ранку простував Панас Якович на службу. Виходячи з двору, запаливав цигарку і докурював її аж біля своєї установи — полтавського казначейства, де влаштувався працювати помічником бухгалтера.

Повертався з роботи о четвертій, лягав перепочити на канапці, біля якої повісив подарований матір'ю вишиваний рушничок.

У першу неділю пішов оглядати місто. Зір приваблювали не крамниці, в яких кишіли люди, а краєвиди, що відкривалися з гори від собору. Серед дібров і луків химерно вигиналась, звиваючись вужем, Ворскла. Мовчазне високе небо вкривало своїм спокоєм ледве осяжну зором далечінь. Ось ніби виринула з надр землі, поповзла долиною велетенська гадюка, дмухаючи задимленою пащею. Вперше Панас Якович спостерігав таке диво. То мчить поїзд по нещодавно прокладеній через Полтаву залізниці Харків — Кременчук. Перша залізниця з'єднала Полтаву з промисловими і торговими містами.

Якось нестримна сила потягла його вниз, на берег Ворскли, а далі — до залізниці. На станцію прибув пасажирський поїзд. Багато люду вийшло з вагонів — купці, ремісники, чиновники, жандарми. Підійшов до паровоза. Велетенська машина чмихає паром. На машині вештаються машиніст і кочегар. Не встиг гаразд розглянути, як загудів гудок і поїзд рушив.

Стояв, дивився услід. Думки випереджали швидкий рух машини. Що принесе вона моїм землякам? Чи перемога розуму заясне волею і добробутом для народу? Чи, полегшуючи працю, віддасть та машина свою силу народній справі, чи, може, ще посилить гноблення?

Ось промчав товарний поїзд. Встиг прочитати на вагонах: «Одеса», «пшениця», «борошно». Загуркотів поїзд по мосту через Ворсклу, лише показав свій неловимий хвіст.

Повертаючись, Панас зупинився на Подолі, де було пристановисько чумаків. Слухав чумацьку пісню, і вона здавалася прощальним голосінням, що виринало з глибини століть, розносячи кигикання чайки та гомін степових вітрів. Занепокоєний думками, пішов на Монастирську гору, з якої небо здавалося ще вищим, безмежно величним, а земля ніби зомліла в барвистій позолоті, заколисана тишею.

Країна прозорого неба, плідних садів, родючих нив, тихих рік і приязного сонця. Країна тяжких зітхань жіночої скорботи, гомінких пісень і таємничого шелесту вікових дубів. Любов синів до неї увінчана тортурами... Яке серце може збагнути ці химерні контрасти, не стискаючись до болю?

Тут, на зміну древньої стоянки скіфів — скотарів та хліборобів — оселились слов'яни, що витримували напади печенігів, половців і зазнали руйнівної навали татаро-монголів. Минали століття, й підіймалась з руїн стара Лтава, щоб розквітнути славним містом, прибравши ім'я Полтави.

Оглядаючи Хрестовоздвиженський монастир, Панас Якович в його архітектурі читав історію міста, пізнавав у митецькому ліпленні й різноманітності форм епоху козацького ренесансу на Україні. Не да-

ремно славетний Мартин Пушкар заснував монастир на найвищій горі саме в роки визвольної війни українського народу проти іноземного панування. З високої, на сорок п'ять метрів, дзвіниці далеко видно Лівобережжя.

Не раз ступала на цю гору нога Івана Котляревського. Малював цей монастир Тарас Шевченко.

Широкі простори відкриваються звідси на північ, на схід і на південь. Лесть леліє в сизій імлі Ворскла, пригортаючи до своїх кучерявих берегів задумливі села й хутори. Здавалося Панасові, що він з цієї гори побачив широкі простори світу. Вдихав повітря, наче пив джерельну воду, тамуючи жагу. Забував про свою самотність, про тривогу випадкової зустрічі під диканськими дубами. Відчував, як вливалася в нього нова сила і мужність. Кому віддати її? Де знайти побратимів, щоб прямувати до високої мети, до якої лежить давно наболіла душа?

Уже сходив з гори, як його зупинив середніх років громадянин, що ніс скрипку в футлярі. Пронизливий, наче кепкуючий вираз карих очей, злегка посивіле волосся та розкуйовджені вуса надавали йому вигляду якоїсь стихійної впертості й незалежності.

— Ви не тутешня людина? — запитав приязно твердим мелодійним голосом. — Вперше зустрічаю на цій доріжці.

— Недавно став тутешнім.

— Отож... Милуєтесь красотами Полтавщини?

— Ці красоти для всіх...

— Не всі їх розуміють...

— Вам видніше, якщо ви справді музикант.

— Я лиш любитель... Граю на скрипці. Керую хором, любительським оркестром. Мене звуть Гордій Павлович Гладкий.

— А мене Панасом Яковичем Рудченком. Будьмо знайомі,— подав руку.

Несподіваний знайомий видався говіркою привітною людиною.

— Ходжу оце на саму гору і там граю. Здається, мелодійніше звучать струни. Сиджу собі та граю. Ніби й ковила нагинається від звуків, і хмари пливуть повільніше. Вловлюю думкою навіяні вітром мотиви, а струни підхоплюють їх, народжуються звуки. Іноді сходиться молодь послухати мою гру. То для мене велика честь.

— Заздрю вам...

— Не заздрить... Я самотня людина. Оце найщиріша моя подруга,— показав на скрипку.— А ви граєте на чомусь?

— Граю на власному серці та роздумах тяжких.

— То невловима музика... А на якомусь знарядді?

— Трохи бренькаю на гітарі.

— То добре. Заходьте в чиновницький клуб. Кожної суботи там збирається наш гурток. Граємо, співаємо. Кому що...

Розмовляючи, Гордій Павлович дійшов аж до будинку на Монастирській вулиці.

— До зустрічі в клубі...

— Прошу завітати до моєї кімнати,— роздумуючи, запросив Панас Якович.

Гордій Павлович завагався, але спокійний, доброзичливий погляд співбесідника переконав його.

— Добре... Не заперечую. До розкішних домів не заходжу, а під солом'яну стріху можна.

Увійшовши в кімнату, гість звернув увагу, що на столі лежало чимало книг. Упав у вічі «Кобзар». Рука простяглась до нього.

— Ви читаєте Шевченка?

— Не тільки читаю, а й знаю напам'ять більшість його творів... Прошу сідати.

Гордій Павлович стояв, оглядаючи кімнату. Відтак запитав:

— Який твір Шевченка вас найбільше вражає?

— Увесь «Кобзар», а найглибше западає в серце «Заповіт».

— «Заповіт»? — перепитав гість. Розкрив футляр, витяг скрипку і загравав. Полились звуки, яких ще ніколи не чув Панас Якович. Проривалося в них щось могутнє, схоже на ридання, благаюче простору, волі.— Шкода, що не можу на скрипці передати басову партію та композицію для хору.

— Хто створив цю музику?

— Писав мотиви я, а творив народ.— Гордій Павлович грав, доспіваючи голосом:

Серед степу широкого
На Вкраїні милій...

— Ви композитор?

— Ні! Лише любитель... Музика є безсмертним даром, голосом душі. Народ, що породжує великих поетів, носить у собі й велику душу. Вона проривається в слові і музиці.— Погляд гостя замріяно лягав на струни.— Я довершую цю композицію. Приходьте, послухаєте, як виконуватиме її мій хор. У моему бідному житті досить і цього... А далі хочу стати мандрівним скрипалем. Подругою мені буде оця голосна супутниця,— потряс скрипкою,— бо щирішої не судила доля,—звівся, заховав скрипку в футляр.— До побачення. Я непосидючий музикант.

— Так швидко залишаєте? Може, я не виявив гостинності,— ніяковів Панас Якович.

— Спасибі... Я вдячний за те, що послухали мою композицію. Ходив би від хати до хати і награвав цю мелодію. До зустрічі в клубі. Приходьте!..

Залишившись на самоті, Панас Якович довго ще ходив по кімнаті, сідав до столу, пробував писати. Бринів в уяві мотив, що його почув від композитора.

* * *

Служба в казначействі забирала багато часу. Але він зник до бухгалтерської роботи, знаходив у ній самодисципліну й ретельно виконував обов'язки. До того ж був переконаний, що, навіть крізь чиновницькі окуляри, можна в рахунках, бухгалтерських книгах пізнавати навколишній світ. Тому фінансові справи вів не тільки як бухгалтер, а й як соціолог, що вивчав у цифрах нові явища економіки та політичного життя.

Коли повертався з роботи, то ніби перероджувався. Читав «Отечественные записки», твори Островського.

Брат надсилав йому свої переклади оповідань Тургенєва та «Перегляд літературних новин», які готував для львівського журналу «Правда».

Довгими зимовими вечорами сидів за столом не чиновник Панас Рудченко, а письменник Панас Мирний. Нікому не признавався про своє друге прізвисьце. Відчув у ньому своє друге народження й прозріння.

Іноді ходив до клубу чиновників, коли запрошував його Гордій Павлович Гладкий. Не міг не піти на концерт, присвячений роковинам Шевченка. Гордій Павлович познайомив його з двома вже літніми громадянами.

— Це мій учитель і композитор Алоїз Вячеславович Єдлічка,— Гордій Павлович повів рукою, злегка вклонившись.

— Будьмо знайомі,— Єдлічка привітно посміхнувся. В його очах проглядали лагідність і доброта. Посивіле, пухке, як шовк, волосся на голові, зачесане догори, злегка кучерявилось. У глибині сірих великих очей світилось натхнення.

— Ім'я композитора мені відоме,— Панас Якович тепло потиснув руку Алоїзу Вячеславовичу.

— А це наш гість, прибув з Одеси на концерт, Дмитро Павлович Пильчиков.

— Не називайте мене гостем у Полтаві. Тут я більше перебуваю, ніж в Одесі, хоч формально й поселився там. Не можу розстатися з своїми друзями,— твердо й переконливо говорив Пильчиков. Волівість відчувалась у його чітких рисах. Борода і вуси в міру підстрижені. Темні очі привертали увагу своїм впевненим поглядом, коли зводив їх на когось. Напівпосивіле густе волосся, поділене рівним проділом, стовбурчилось на голові.

— Чув і про вас, Дмитре Павловичу, як учасника колишнього Кирило-Мефодіївського братства,— Панас Якович дивився просто у вічі Пильчикову, ніби пізнавав щось рідне в ньому.

— То ви можете бути цікавим співбесідником, коли нагадуєте мені минуле.

Пильчиков охоче розповідав про свої зустрічі з Шевченком, Костомаровим, Кулішем, про студентську молодь.

— Тягне мене до молоді й тепер. Тому не залишаю педагогічної роботи. Одвічні юнацькі шукання чогось нового, вимріяного омолоджують і нас, літніх людей...

— Це істина,— додав Алоїз Вячеславович.— Я знаходжу багато відради як педагог, навчитель музики й співів.

— Такий благородній справі варто служити,— задумливо промовив Панас Якович.— Світ істини найбільше підвладний педагогам, якщо вони щиро віддають себе справі.

— А ви? — запитав Пильчиков.

— Я бухгалтер...

— Кожна праця благородна, коли її чесно виконувати.

— Так, але...

— Зовні я теж скорше назвав би вас педагогом...

— Так-так,— додав Єдлічка.— Відчутна інтелектуальність...

— Про це говорив мені і Михайло Петрович.

— То ви знайомі з Драгомановим? — Пильчиков уважно глянув на співбесідника.

— Добре знайомий...

— Це мене дуже цікавить... Треба нам зустрітися і поговорити...

Тим часом підійшов Панасів знайомий по казначейству. Це була середніх літ людина. Гладко причесане темне волосся на круглій голові, м'язисте, опукле, добре поголене обличчя, живі карі очі, що крили в собі улесливу посмішку, говорили про спритність і самовпевненість, уміння привертати до себе увагу з першого знайомства.

— Прошу познайомитись. Це — Роман Іванович Мазевич.

— Будьмо знайомі,— очі в Мазевича забігали, наче мали вистрибнути з хитро примружених повік. Він намагався тримати себе імпозантно, вирівнюючи гладкі плечі.

— Кажуть, що має бути цікавий концерт? Нашому Тарасові присвячений? — Мазевич наголошував на слові «нашому».

Піднялась завіса. Полилась пристрасна, розлога мелодія, полонивши увагу слухачів:

Як умру, то поховайте...

Підхоплює увесь хор. Прокидається незбагненна своєю глибиною людська душа. Гармонійно злагодженою гамою почуттів розвихрюються в звуках слова:

Серед степу широкого...
Мене на могилі,

У величній мелодії обзиваються гомоном віковичним —

Лани широкополі, і Дніпро, і кручі...

Чути, як «реве ревучий», рокоче грізну пересторогу тим, хто намагається скувати його нездоланну силу. Поволі рокіт спадає, і, ніби в повені широкій, хвилю котяться заповітні веління:

І мене в сім'ї великій...

Пісня затихає. Пильчиков підводиться, аплодує. За ним встає й Панас Якович.

— Талановито... Хвилююча композиція. Вперше так у музиці зазвучав «Заповіт», — мовить Єдлічка.

— Я вражений до потрясіння! — На очах у Пильчикова навернулись сльози. — Пригадав, як живого, буремного Тараса.

— Музыка, конечно... Музыка настоящая, — не знав, що говорити, Мазевич. Його улеслива усмішка не пасувала обставинам, а нічого іншого він не мав у арсеналі своєї мудрості...

На сцені знову виступають співаки, виконується «Хустина». Ллється тиха мелодія, пройнята смутком жіночої самотності. Єдлічка хвилюється.

— Чудово, Алоїзе Вячеславовичу! Ваша композиція чарівна,— тихо говорить Пильчиков.

Завершується концерт виступом народного кобзаря. Наче з глибини століть, з буремної козацької минувшини, з підземелля, замуrowаного й замкненого, виринаються на волю звуки й розлягаються то прокляттям, то благанням, то нестримними прагненнями життя і діяння. Рокочуть струни народну немеркнучу славу.

По закінченню концерту Гордія Павловича Гладкого оточили друзі. Панас Якович прощався з ним та з Єдлічкою й Пильчиковим.

— Не забувайте про нашу домовленість зустрітись,— запитливо поглянув Дмитро Павлович, тиснучи Рудченкові руку.

Разом з Панасом Яковичем вийшов на вулицю і Мазевич. Пішли через парк до Монастирської вулиці. Багатослів'я супутника стомлювало задумливого Мирного. Він зупинився. Скаламучене березневе небо гойдалося в хмарних сутінках і ронило на землю перший журавлиний клич.

— До побачення, Романе Івановичу,— простяг руку.

— Чому так?

— Хочу на самоті послухати перегуки журавлів.

— Я колись чув крик підстреленого журавля! Цікаво було слухати, як він, конаючи, квивив...

— То вас, Романе Івановичу, дуже цікавило?

— Цікавило...

— До побачення,— Панас Якович повернув на протилежну алею й зник.

Мазевич подивився вслід, хижо посміхнувся. О, почекайте! Гордуєте Романом?.. Поніс свою злобливу посмішку темними провулочками, оглядаючись та прислухаючись.

Густішали хмари, пеленаючи журавлину тугу, що проймала вразливу душу бухгалтерського помічника полтавського казначейства.

* * *

Вкриті бростю верби лірично-замріяно хилили свої віти, прислухаючись до жебоніння бистроплинних ручаїв, що віддавали всю свою напругу повноводому роздоллю Ворскли. Відчував цей гомін пробудження, як подих оновленої сили, що наповнювала помисли і мрії.

У службових справах їздив до Гадяча. Привіз стільки вражень, що годі було їм дати раду. Знову наслухався розповідей про розбійника Гнидку, про його жорстокість і великодушність. Людина великої волі підіймається своїм хистом, вразливою вдачею над буденщиною. Але життя підневільне зв'язує руки. Нема простору. Шлях до соціальної правди тернистий — послався нетрями і байраками. Як перейти їх, щоб не збитися на манівці?

Клята дійсність, кляті закони підневільного життя. Пригадав розмову із своїм начальником. «Для рабів,— говорив він,— мало чого треба. Їм аби їсти, спати, чухмаритись, красти. Життя їх невибагливе... Невибаглива й мова. Рабам непотрібна рідна мова. Якою завгодно можна навчити їх розуміти найнеобхідніше — хліб, вода, ніч, спати, лаятись тощо... Найдошкульніший і найвпливовіший для них батіг,

гнучка лозина. Від батога раб тікає, батіг гонить його на роботу, батіг є моральною заповіддю».

Брехня! Ганебна брехня! Іскра Прометея не гасне і в душі приниженого раба. Вона горить у материнській мові, у рідній пісні, рідному звичаї, в мудрості народній, що складалась цілими поколіннями.

Треба писати. Писати не про рабів, а про закованих невольників, що здатні рвати кайдани, здатні на сміливі вчинки, на самопожертву і героїзм. Хто збере всі перли душі поневоленого народу? Хто понесе їх у світ широкий мислі й почуття? Треба писати для себе, для людей, для сучасників і нащадків. Писати, щоб пізнали себе замордовані, принижені, приборкані темрявою і свавіллям дужих — убогих душею... Хай слово полум'ям горить і спопеляє запеклі серця. Слово, повите любов'ю, гнівом і материнською ніжністю. Треба словами мури потрясать, як той легендарний зухвалець Самсон здвигнув колони ворожі.

День і ніч приносили роздуми, хвилювання. Сідав писати. Народжувалась велика розповідь про лиху долю людини, зрощеної серед ланів зеленокрилих, купаної у бризках щедрого сонця. Уява малювала портрет юнака: «Дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилась якась незвичайна сміливість і духовна міць, разом з якоюсь хижою тугою...» Виношував у думках портрет героя великого твору. Вирізьблювався його характер, що увібрав дух нескоримого народу, його історичне буття.

Але поки що все це мрії. А зараз треба писати нарис і розповісти в ньому все, що чув під час подорожі. З усіма найменшими деталями. Назвав його «Подоріжжя од Полтави до Гадячого». Перечитував написане, фантазія допитливо ширяла просторами, буяла нестримними хвилями, що не знаходили впину.

У змаганнях, боротьбі думок минали весняні дні. На службі помічали задумливість Рудченка. Не наважувався підходити до нього Мазевич. Лише віддала спостерігав, зважуючи поведінку бухгалтерського помічника.

Вечорами довго сидів за столом у своїй кімнаті. Писав, писав, писав. Якось почув кроки під вікном. Ніби хтось зупинився і зазирнув крізь прихилену віконницю. Хто б там міг бути? Тихо. Може, то вітер жартома відхилив? Ще писав. Ходив по кімнаті і знову писав.

У неділю до нього завітав несподівано Дмитро Пильчиков.

— Привіт вам, Панасе Яковичу, з Києва!

— Ви були в Києві? Чому ж не повідомили? Я міг би дещо передати друзям, бо ж не все поштою можна пересилати.

— Отож... Тому прошу одержати передачу з Києва.

— Що?

— Від вашого брата,— Пильчиков розгорнув і поклав на стіл книгу.

Панас Якович зачитав: «Правда. Річник перший. 1872, ч. V. Під редакцією д-ра Огоновського». Перегорнув сторінки поезії. Ось «Роза» Федьковича. А далі вірш «Україні», підпис «Панас Мирний». З хвилюванням перечитував.

— Вас вразила поезія «Україні»? — запитав Пильчиков.

Замість відповіді Панас Якович допитливо поглянув, нічого не сказавши.

— Вірш хороший... Хто ж той Панас Мирний? — цікавився Пильчиков.

— Про це мій брат не говорив?

- Ні. А ви знаєте автора?
- Знаю... Але це таємниця.
- То ви не скажете?
- Не скажу...
- Це мені подобається... Виходить, ви вмієте берегти таємниці?
- Робіть висновки...
- Я вже зробив.
- Які?
- Ті, що робили ми колись у Кирило-Мефодіївському братстві.
- Але й на засідання вашого братства потрапив провокатор і видав учасників.
- Будемо враховувати надалі гіркий досвід,— Пильчиков замовк, чекаючи, що скаже Панас Якович.
- Про що ви вели розмову в Києві з нашими друзями? — запитав Мирний.
- Про важливі справи... Розмовляли і про вас, Панасе Яковичу.— Змінивши тон розмови, Пильчиков ніби декламував, наголошуючи на кожному слові: — Ми діти єдиної громади...
- Останні слова насторожили Панаса Яковича.
- А далі що?
- Далі те, що київська «Громада» має поширити діяльність у Полтаві.
- Уже були спроби, але...
- Так... Потерпіли... Тепер з більшою конспірацією треба вести діяльність. Нам належить дещо запозичити від народників, що сміливо виступають за свої ідеали.
- Занадто гарячкові вони і часом несуть буйні голови у ведмежі лапи або навіть у роззявлену пащу ненажерливого дракона.

— Щоб роздерти ту пащу, потрібні жертви. Багато говорить нам досвід нашого земляка Волховського. Написані ним, разом з Прижовим, прокламації внесли збудження... Волховський відсидів два роки у в'язниці. А зараз, як я довідався у Києві, він нелегально в Одесі знайшов співдружбу з енергійним вожаком студентського руху Желябовим... Удари реакції породжують нові хвилі протесту. Визвольні ідеї швидко сприймає студентська молодь.

— У нас у Полтаві нема університету, отже, нема й студентського руху.

— Я багато років працюю з молоддю. Серед старшокласників є багато мислячих і непримирених юнаків. Це двадцятилітні ентузіасти, шукачі чогось нового, вразливого. Нам треба зустрітися в тісному колі друзів. Я вас познайомлю з цікавими людьми. Але це буде після моєї подорожі за кордон.

— Ви їдете за кордон?

— Так. Є невідкладні справи. Вам відомо з преси, що цього року відбувається всесвітня виставка у Відні?

— Відомо. То що ж?

— Є нагода поїхати на виставку і зупинитися у Львові. Там організовується товариство імені Шевченка. Ми повинні допомогти їм. Матеріально допомогти.

— Якими коштами? Занадто ми бідні.

— Ні, Панасе Яковичу, ми не бідні. Коли хочете знати, то наша тиха Полтава може запезпечити матеріальну базу того товариства. Про це я вів розмову з Драгомановим.

— Нічого не розумію,— Панас Якович знизував плечима.

— Хочу перед вами розкрити деякі секрети. Ви знаєте таку шановну особу в Полтаві, як Єлизавета Іванівна Милорадовичка?

— Зустрічались у благодійному товаристві, де мова йшла про читальні, школи. Вона бере на себе утримання жіночої гімназії. Що їй? Відома ж багатійка.

— А відомо вам, що вона в молоді роки мала дружбу з Пантелеймоном Кулішем?

— То її особиста справа.

— Але й особиста може мати практичні наслідки. Єлизавета Іванівна висловила згоду матеріально допомогти в організації львівського літературно-освітнього товариства. Дає на це дев'ять тисяч гульденів. Я маю таємно перевезти їх у Львів. Це основна мета моєї поїздки.

— Гаряче підтримую все, що стелить мости єднання Галичини з нашою Україною. Але ці мости можуть триматися лише на народному ґрунті, на ґрунті соціального змагання. Не всі галичани розуміють це. Культурно-освітні товариства справа непогана. Але хотілось би не тільки влаштовувати вистави...

Раптово хтось постукав у двері. Панас Якович виїшов і швидко повернувся з Мазевичем, який, переступивши поріг, розкланявся, подав руку Пильчикову, підійшов до столу і поклав коробку, пов'язану рожевою стьожкою.

— Це подарунок вам, Панасе Яковичу, і поздоровлення.

— Яке поздоровлення? Від кого?

— Від мене... Від Романа Івановича Мазевича, — манірно випростався. — Поспішаю поздоровити дорогого сослуживця з тим, про що таємно довідався.

— Не розумію...

— Коли не розумієте, то поясню... Довідався, —

притишив голос Мазевич,— довідався, що у сенаті вже розглянуто справу про надання вам чину губернського секретаря,— останні слова він вимовив з притиском.— Прощай тепер, колезький реєстраторе, берімо вище! Ось незабаром дістанете посаду старшого бухгалтера полтавського казначейства! Сподіваюсь, тоді загадаєте й про свого сослуживця, кроткого Романа Івановича Мазевича. Оце приніс печиво з найкращої кондитерської... Виготовлено на заказ... Можна й чайку попиту,— посміхаючись, почав розв'язувати рожеву биндочку. Раптом перевів зір на книгу і обома руками схопив її.— Це новий журнал? «Правда»? Виходить за кордоном? Дозвольте почитати,— нанизував слова, як в'язку бубликів.

— Не можу вам дати, бо й сам ще не читав,— по червонів Панас Якович.

— Цікаво, цікаво,— стріляв очима то в один, то в другий бік Мазевич, ніби розбризкував наповнений вщерт келих улесливості й облуди.— Цікаво... Навіть цензурною печаткою не позначено. Люблю читати такі книги. Завжди щось вичитаєш і про бога, і про царя. Хе-хе-хе... Хіба не правду я кажу?

— Залиште книгу,— Панас Якович забрав у нього «Правду».— Вона випадково до мене потрапила.

— Хе-хе-хе... Звичайно, випадково. Такі книги тільки випадково можуть потрапляти до рук його благородія губернського секретаря,— змінив тон на серйозний.— Я, мабуть, невчасно завітав? Мовчите? Ну й мовчіть, а я піду собі. Досить мені й того, що привітав вас... Печиво хай вам для услажденія... Прощайте! — як вихром понесло його до дверей. На порозі зупинився, помахавши затиснутим у руці кашкетом. Шельмовито зирнув широко розплющеними очима, вийшов.

— Завжди отак непрохано-несподівано з'являється і щезає, як мара,— Панас Якович роздратовано поглянув услід Мазевичу.— Принесло його.

— Стеретися треба таких доброзичливих добродіїв. Його улесливість огидна... Продовжимо наші ділові розмови.

* * *

Підвищення по службі не дуже хвилювало Пана-са Яковича. В душу вривався неспокій, наче буревій вихрив думками, і вони прагнули вирватись на про-стори, лягали на папері новими сторінками.

Розмови про розбійника Гнидку переломлювались в уяві і набували творчого осмислення. Герою вирі-шив дати ім'я Чіпки. А як назвати твір? «Розбійник», чи «Розбійник Чіпка». Вирішив назвати «Чіпка».

Описав життя здібної, енергійної, вразливої, ніж-но люблячої і разом з тим гнівної, волелюбної, мсти-вої людини. Шлях від підпасича громадської чере-ди — до жорстокого розбійника, описаний у повісті, здавався занадто спрощеним. Хотів дістати пораду. Тому надіслав рукопис братові в Київ. Той відповів, що вивчає написане і що його оповідання про дівоче безталання — «Лихий попутав» — вже друкують у «Правді».

Ця звістка була несподіваною, бо Панас Якович хотів ще доопрацьовувати оповідання. Нові спостере-ження, роздуми про Галю породжували широку тему жіночої трагедії. Колись, читаючи Чернишевського, не міг зрозуміти слова «повія». Тепер розумів. Не раз спостерігав, придивлявся в місті до жінок, яких доля штовхала на вулицю. Пригадав розмови з Дмитром Пильчиковим про освічених людей, що одягають

прості свитки і йдуть до народу. Піти б і собі, бо замало віддаля спостерігати за життям, що десь вирує за стінами загородніх дворів, у вогких підвалах, темних завулочках. Збратався з цією думкою, і вона ставала жагучою, невсипущою. Годі було розвіяти її. Вона химерно, до болю гостро ятрила уяву.

Добув убрання, яке носять звичайні міщани, прикраски. Натяг низько на лоба кашкета, загорнув обличчя аж до носа кольоровим шарфом і, щойно вечірня темінь окутала місто, вийшов на вулицю.

Куди повернути? Чи вниз по Монастирській, чи нагору? Пішов викрадати у своєї юності години. Піднявся нагору, обійшов архієрейський сад, постояв біля церковці, де правилась вечірня служба. Зайшов усередину, протиснувся аж до диякона, який розмащував кадилом. Хотів добре пропахнути ладаном. Для конспірації....

Вийшов, попростував садом. Місяць, таємниче посміхаючись, визирнув, засеребрив верхів'я дерев, від чого здавалися зачарованими напівтемні алеї. Деінде мерехтять ліхтарі, наче куняють самотні вартіві. Часом забринить людський голос, дрібно розсиплеться жіночий сміх, ударяючи по струнах напруженої уваги. Пестливий сміх...

У ньому сила, спроможна розвіяти запеклі думи. Прислухався до нього, сівши на ослінчикові під розлогим деревом, що захищало від тьмяного світла ліхтаря. Так краще. Мало хто примітить. Зручніше буде спостерігати, а при нагоді й заговорити, розвіяти самотність.

Проходили пари, наче пливли в серпанковій імлі. Промайнула самотня постать жінки в чорному. Вловив непевний блиск її очей. Струнка, рівна хода. Здавалося, понесла вона в собі якусь журбу й тривогу:

наче канула у вічність. Лише по її сліду в густому мороці ночі блимали жовтаві кружала ліхтарів.

Знову проходять пари, а тієї, самотньої, нема. Чому не повертається? Хотів би ще раз поглянути. Щось знайоме вабило, вливаючи в душу каламутний неспокій.

Поволі розходились люди. Опустіли алеї. А де ж та, в чорному вбранні? Аж ось впливла з п'ятьми її постать, понесла в собі пристрасть і скорботу, щоб поділитися з кимсь невідомим своєю сумною ніжністю.

Пройшла й не глянула. Хотілося гукати: «Стій! Зупинись! Жінко! Прийми сповідь моєї самотності! Промов слово. Слово, що запалює душу, веде на самопожертву, нищить перепони між людьми! Чуєш, жінко в чорному? Зніми з свого обличчя оту шаль! Чуєш, жінко? Чи, може, ти привид, блукаючий, наче серед пустелі цього примарного світу?»

Але вуста скувала якась фатальна сила. Не міг нічого мовити. Лише звівся, пішов слідом. Як привид, зникла, залишивши на дні душі тривогу. Поніс її в собі на Монастирську вулицю, щоб вилити мову серця в рядках на папері.

Відтоді кожного вечора, в тому ж одязі, ходив у сад. Але не стрічав жінки в чорному і завжди повертався сумний і розчарований.

Повільно й тоскно минав час, наче каліка добирався на цвинтар. Уже осипалося листя на деревах і настирливіше вітер наспівував прощальну мелодію. Не переставав вечорами ходити в парк. Невидима сила вела на опустілі алеї. Завжди сідав під розлогим деревом, ніби чекаючи того привида... І він з'явився.

В п'ятні алеї показалаась вона, в тому ж вбранні. Ненароком зупинилась, поправила чорну шаль, сип-

нула блиском очей і рвучко пішла до виходу. Якась сила повела слідом за нею. То прискорювала ходу, то поволі йшла, ніби очікуючи. Коли почула близько кроки, зупинилась, повернулась лицем і заговорила:

— Якщо вам потрібна я, то не вагайтесь...— зробила кілька кроків назустріч, зняла з обличчя шаль.

Сталось таке, наче земля розверзлась і заколихались дерева.

— Галю! Це ти?

Спочатку, наче сп'яніла, захиталась, а далі, як вихор, зірвалася з місця і кинулась навтіки. Кружляючи листям, що спадало з дерев, мчав наздогін вітер, ніби диявол хотів спіймати обрану жертву.

На доріжці ворушилась, мов змія, чорна шаль. Підняв її, благально дивлячись у вирву темного, спустілого провулочка, що колихався синіми тінями.

Наче прокинувся зі сну, пішов навмання. Загорнувшись ковдрою ночі, коцюрились безмовні будиночки з закритими віконницями, ніби з заплющеними очима. Лише самотній ліхтарик на похилому стовпі куняв, як ненадійний наглядач нічного безгоміння.

Приніс із собою підібрану на вулиці чорну шаль. Сів за стіл, спробував писати, щоб вилити ридання стривоженої душі. Але не вистачало слів... Гірко посміхнувся. Слова здавалися блідими, як вицвілі фарби.

Тиша пізнього вечора лягала важким тягарем, затамовуючи збуджену думку. Хвилини самотності наливали келих терпкої, як терен, гіркоти. Раптово за стіною почулися звуки фортепіано, ніби хтось приїшов на допомогу і кинув якір самотньому плавцеві, що його відбила хвиля разом із хистким човном. Прислухався, пізнав мелодію. Недавно чув, як на кон-

церті грала Бетховена ясноока інститутка — вродлива й горда учениця Алоїза Єдлічки.

У мелодії Бетховена пізнавав тривогу наболілої душі. Тамував спрагу, вловлюючи звуки, які, здавалося, торкалися зір, що зазирали у вікно й гоїдалися в мерехтінні місячного саява. Відчував, як акорди викрешують іскри з п'їтьми, розсіваючи мрії голубі.

А коли затихали звуки, ладен був бити кулаками в німу стіну й гукати: «Ще! Ще хай ллються ті живлющі звуки».

Згодом почулася інша мелодія. Пізнав мотиви композитора Єдлічки, в яких єдналася туга жіночої самотності з безталанням. З тими звуками наче входила в кімнату Галя, даруючи свою печаль і ділячись нею. Здається, приносила пахощі ромену, а з ними подих рідної пісні, плеканой в скорботі.

Ні, не самотньо тепер сідав до столу в своїй кімнаті. Ніби сходилися до нього на раду, з похиленими головами, приносили свою журбу безталанні, знедолені, скривджені. Пізнавав їх, що вже з'являлися й раніше, у незакінчених творах. Тут і «Продана», і «Христя Удовівна», і «Боска», і «Палійка», і «Ганнуса», і Варка Луценкова — горювальниця з надрукованого оповідання «Лихий попутав». Наче живі, тісним колом обступали його стіл. А до них приєднувалися, приносили свої скарги Шевченкові покритки і сердешні страдниці, шукачі щастя Марка Вовчка та Чернишевського.

Кожна несла краплину тихих зітхань, гірких сліз. Вони розливалися, як повінь у негоду. По тому ска-

ламученому плесу пливли думи тяжкі, як навантажений човен.

Радий був цим зустрічам. Вони наповнювали його самотнє життя теплою щирістю й тривогою. Перегортав сторінки раніше написаного, і вони здавалися ще недостатньо пройнятими кричущою правдою. Треба наснажити їх життєвою, пекучою жагою... Як назвати новий великий твір? Може, одним словом — «Повія»? Хай убирає це слово в себе болі й розпачі жіночого безталання.

Не раз ходив пізніми вечорами по темних алеях парку, носив чорну шаль, щоб повернути тій, кому належала. Та не стрічав її. Бачив інших, що несли свою молодість і вроду на торжище лихварів, розбещених похитливців, котрі прикривали свою мізерність мундирами, земськими чинами та купецькими гільдіями.

Вечорами сидів, писав. Бурхливий потік думок прокладав русло в творчі простори. Іноді здавалося, що торговців хтось віконницею, ніби зазірав у вікно... Ні, то, мабуть, від нервової напруги.

Але події відсунули здійснення задуму. Одержав від брата листа й велику рецензію на «Чіпку». Брат поставив багато вимог, радив поповнити твір соціальними, психологічними характеристиками, загострити конфлікти. Кілька разів перечитував поради, пізнаючи в них не тільки братові думки, а й, можливо, Драгоманова. Пригадував зустрічі, розмови, обіцянки на горі в Гадячі. Читав, зважував. Замислювався над прочитаним: «Хіба ревуть воли, як ясла повні?.. Отже, тобі необхідно поширити горизонт і подивитись на життя, як воно є, а не в ізольованому фокусі розбійництва... При змалюванні селянського заколоту треба довести, що він виник як наслідок утисків, хоч

це не було ніким із заколотників усвідомлено...» Кілька разів перечитував написане братом і від того глибше прозрівав, зважував соціальну значимість пропащої сили.

«Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — повторював братові слова. Так треба назвати твір замість первісного «Чіпка». А ім'я Чіпки належить зберегти. Наче живий постає в уяві. Ніби вода, що вирує, зносить на шляху намули, шукає річища, аби влитися в нього неспокійною хвилею, скаламутити тиху ряску,— так буяла в ньому невипробувана сила, не знаходила впи-ну й спокою.

Чіпка... Шукач своєї обкраденої долі, шукач неу-ярмленої правди і громадського неспокою. Наче про-кинулась і заговорила в ньому накипіла болями кров батьків, кров бунтівних провісників визволення. Чіпка... Тяжкий і складний його шлях. Доведеться не раз падати на ньому, підійматися, марнувати сили і проклинати лиху долю. Такими властивостями наго-роджує його суворе життя, невблаганна дійсність. Серце, чуле до краси і правди, то наповнюється зло-бою, то завмирає в пошуках незбагненої волі. Чіпка...

Уява малювала дитячі роки долею не привітаного хлопчика, що виростає безбатченком, терпить образи, хоче допитатися в бабусі, чого так тяжко доводиться мамі заробляти хліб. Розповіді та казочки бабусині пластом лягають на дитячий розум, гонять думку за думкою, гадку за гадкою, запалюють серце. Праця підпасича поширює свідомість і викликає нові запи-тання. Серед степових просторів знаходить він роз-долля, розмовляє з небом і хмарами. Прокидаються нестримні бажання. Яка б дивина перед ним не по-ставала — не злякати його відважного духу, упертої думки, палкого серця. Ніколи нічого не боявся. Жев-

ріла в душі іскра волелюбства... Ось розбилися й віковичні кайдани кріпацтва. Виростає Чіпка, прагне до чесного трудового життя. Покохав дівчину, одружується, стає господарем. Але в нього землю відбирають, обдурюють, зневажають. Всюди натрапляє на жорстоких чиновників, земських діячів. Стає й сам жорстоким, мстивим, невблаганним. Зустрічається з бездольцями, яких кріпацька реформа штовхнула на саме дно суспільного життя. Знаходить з ними відряду в пияцтві. Разом ідуть відбирати своє, нагробоване багатіями. А там — і до розбійництва недалеко. Так марнується сила, завзяття людини... Пропаща сила. Народна сила. Чіпка...

Та не тільки треба змалювати життя народу, боротьбу до реформи 1861 року і після неї. Думка сягає за межі цих часів, у минувшину, плине епічними просторами. Хочеться показати село за півтораєста років. Щоб видно було, як від покоління до покоління посилювалось гноблення, як розкошували й знущалися над трудівниками пани і як зріли, не вгасали протестантські настрої. Пригадував тих, що зустрів біля лісу. Як живі вимальовувались їхні постаті, пригадував сказане ними й повторював:

— До слухного часу... До слухного часу...

Не раз бачив уві сні незабутнього протестанта проти «голодної волі» — Юнака Гната, з його великими скорботними очима, що крили в собі гордість волелюбства. Того, що породила козаччина, а витруювали кріпацькі часи посиленого гноблення. Носив у собі буйнокриле роздолля і повиту переказами печаль степів, якими стеляться шляхи-дороги в невідомість.

Діти і внуки прославлених захисників волі нелегко згинали свої шиї в ярмо. Нелегко відняти в них духовні скарби. Для цього треба відібрати їхню мову,

кращі традиції, штовхнути їх на роздоріжжя й манівці. І не тільки це. Необхідно ще й убити плекану віками любов до рідних нив, до прозорих рік, забрати все, що берегло в людині гідність і свідомість, пообкрадати історію народу. Тоді підневільна людина стане безмовною, хилитиме голову, як віл у ярмі. Але й воли у ярмі ревуть... Хіба ревуть воли, як ясла повні?— це питання не сходило з думки Панаса Яковича.

Треба звернутися ще до брата за порадами. Він зможе написати розділи про історію закріпачення козацького села. Може допомогти й Дмитро Пильчиков. Адже він бував у одному товаристві з Тарасом Шевченком.

* * *

Все трапилось несподівано... Сидів у своїй кімнаті за столом, перегортав написане, виправляв, додавав нові рядки. Тьмяно падало світло газової лампи на розгорнуту книгу — знайомився з літературними новинами. Чекав, як кожного вівторка, прибуття Дмитра Пильчикова — мали ознайомитись з «Щоденником провінціала в Петербурзі» Щедріна, що недавно з'явився друком.

Тишу порушувало ледь чутне шкварчання гнота, наче десь борсалась муха, конаючи в павутинні. За стіною почулися звуки фортепіано. Уже звук до них, знав, що то вправно грає дочка господаря Адешелідзе. Навчився відрізняти її гру від гри іншої панночки, що приходила до неї і виконувала переважно ліричні мотиви. Пізнавав у них композицію Алоїза Єдлічки. Не раз у вікно спостерігав прихід гостей — така золотава, як гусеня, вкрите пушком. Ба навіть не пушком, а яблуневим цвітом. Напевно, так, бо від тієї гри линули пахощі яблуневого первоцвіту.

Раптово почувся стукіт у двері.

— Яка несподіванка! — вигукнув. — Прошу, мої дорогі.

Поріг кімнати переступив Дмитро Пильчиков, а за ним Михайло Драгоманов. Привіталися.

— Такого гостя не сподівався. Прошу, мої любі. Звідки прибув, Михайле Петровичу?

— З берегів бистроводої Случі, де стоїть древній Новоград-Волинський. Привіт від нашої Олени, яку Пчілкою прозвали.

— Радий... Уявляв тебе десь за кордоном... У Флоренції, в Цюріху. Так брат писав.

— Найбільше затримався в Флоренції. Приваблювали пам'ятники італійського Ренесансу. Місто, в якому жив і творив Мікеланджело. Мою увагу поклонила його скульптура тираноборця Брута. В ній я читав перегук епох. У мистецтві пізнавав високі вольні ідеали і думав про нашу культуру часів найвищого розквіту Київської академії. Саме в цей час одержав повідомлення від Івана Рудченка про твого розбійника Чіпку.

— Чіпку краще вважати бунтівником, не розбійником.

— Хай буде так. Відтворення бунтівного духу завжди було ознакою відродження в літературі й мистецтві, що не мириться з пригнобленням особистості... Ще сповіщав брат, що твій роман написано в дусі Решетнікова?

— Його «Подлиповцы» ми ще в «Современнике» читали,— додав Пильчиков.

— Іван завжди знаходить якісь аналогії. Але мій роман не схожий на інші твори,— пояснював Панас Якович.

— Обов'язково прочитаю, з дозволу автора.

— Дуже радий буду, коли мою скромну працю читатиме досвідчений літератор.

— Михайло Петрович багато має справ у Полтаві,— додав Пильчиков.

— Так. Невідкладні справи нашої громади. Хочу домовитись про нашу спільну діяльність.

— В Полтаві ми ширимо заборонені Шевченкові твори,— зауважив Пильчиков.

— Ти, Дмитре Павловичу, завжди виступаєш живим рупором Шевченкової поезії. Я схиляюсь перед народним поетом, хоч і жахаюсь моря крові, пролитої в його «Гайдамаках»,— на чолі в Драгоманова лягла тінь.— Ми повинні простувати шляхами, залитими не кров'ю, а світлом науки, вселюдського поступу, щоб досягти перемоги розуму.

— Але для перемоги розуму треба науку поєднати з боротьбою...— Панас замовк, багатозначно взяв за руку Драгоманова. Відтак підійшов до вікна — здалося, хтось зазирнув у нього. Почулися кроки. Хтось ніби побіг.

Друзі переглянулись.

— Підвіконні патріоти водяться всюди,— тихо мовив Драгоманов.

— Треба розходитись. Мій досвід говорить за це,— Пильчиков звівся.

Попрощавшись, гості залишили кімнату...

Панас Якович задумливо й збентежено сидів коло столу. За стіною квилили клавіші, наче благали привіту від самотнього мешканця повитої тінями кімнати. Здавалося, ті звуки колихали темінь за вікном, пробиваючись до тьмяного світла далекого вуличного ліхтаря.

Не втримати стрілу, шпарко запущену вправною рукою, не приборкати орла, не затамувати пристрас-ті, наповненої почуттями й збудженою мислю.

Панас Якович носив їх у собі, вдихав, як повітря. Тісно було в бухгалтерській конторі та в тихій кімнаті на Монастирській вулиці. Нагнали нудоту і однотонні дзвони, і чиновницьке шарудіння паперами. Зароджувалися бажання перемінити оточення, порвати з чиновництвом, піти в народ. Ширилися чутки про «Київську комуну», до якої сходилися волелюбні й сміливі люди. Знав про арешт Софії Перовської, про ув'язнення Віри Засулич, цікавився долею тих, що зазнавали утисків за революційне ходіння в народ. Хотілося разом з ними нести свої палкі бажання.

Навколо вирувало бурхливим потоком життя, кружляючи кожну вразливу людину. Не можна залишатися з самим собою. Треба кудись іти, до чогось прагнути, змагатися.

Змагався народолюбець Панас Мирний з чиновником Панасом Рудченком. То було змагання, сповнене терзань і тривоги. Перемагав Мирний, підкоряючи Рудченка з усіма чиновницькими атрибутами. Що більше загострювалась боротьба, то наполегливіше писав, виливав свої роздуми й почуття в образах. Не міг не писати, не міг і мовчати, як не може світ не долати пільми, коли сходить сонце. Народжувалась сила нова, непідвладна буденній застигlostі.

В уяві поставали цілими рядами знедолені, принижені, що зазнавали образ, знущань, катувань. Серед них нескоримий Чіпка, безталанні жінки, кинуті долею на саме дно хижачького суспільства. Наче вливав краплини своєї крові, описуючи життя Чіпки.

Зріднився з ним, як з побратимом, і носив у серці його волелюбну силу. Пишучи, часом розкривав вікна, щоб віяло подихом просторів.

Охоче погодився на запрошення Пильчикова здійснити прогулянку в неділю під дуби Заворскля. Там мали зійтися друзі для розмови. Пильчиков порадив Панасу Яковичу захопити з собою гітару. Для конспірації...

Коли прибули під шати умовленого дуба, там уже чатували дозорці. Тут зустрів знайомих і незнайомих. Звернув увагу на юнака років двадцяти п'яти. Його гострий зір, вихрясте каштанове волосся надавали виразності обличчю, в якому світилась рішучість і натхнення. Пильчиков познайомив:

— Це Дмитро Андрійович Лизогуб. Нещодавно прибув з подорожі в Швейцарію. А ось його друзі... Ростислав Стеблін-Каменський, Володимир Синкевич, а це наші однокумці — студенти Гриневич, Калюжний.

Серед присутніх зустрів знайомого йому раніше корнета у відставці Єгора Шохіна, канцеляриста Михайла Кочуру, службовця Василя Безверхого. Були тут і сестри Піскуновські. Одна з них теж принесла гітару, а офіцер 35-го Брянського полку Антон Складєвський тримав гармонь, яка не корилася, розпускала свої міхи і ніби зітхала.

Оглянувши присутніх, Пильчиков промовив:

— Вважаю, нараду нашого товариства, іменованого «Унією», можна розпочати... Дозорці пильнують?

— Всі на своїх місцях...

— Оберімо голову зборів.

— Дмитра Павловича Пильчикова. Ви ж маєте давній досвід.

— Так... Досвід багато до чого зобов'язує... Ко-

лись ми не вели протоколів, хоч і варто було записати Шевченкову непримиренність у Кирило-Мефодіївському братстві. Як зараз пригадую ті суперечки, Наляжав я до поміркованої частини братства, підтримував Костомарова. Перебуваючи за кордоном, зокрема у Львові, де брав участь в організації літературного товариства імені Шевченка, я переконався в необхідності поширювати нашу діяльність не тільки просвітніми заходами, а й нелегально. Багато хороших слів чув я у Львові, але вони мене менше радували, ніж тривожили. Дещо я привіз із нелегальної літератури. Будемо її розповсюджувати. Про це може більше розповісти Дмитро Андрійович, який нещодавно зустрічався з своїми однодумцями.

— Згадка про старше покоління мене схвилювала,— очі Лизогуба налились кришталевою прозорістю.— Дмитро Павлович згадав про Шевченка... Шкодную, що я не народився трохи раніше, коли в домі мого батька в Седневі, під Черніговом, гостив славетний поет. Не раз потім мені, хлопчиків, показували ту кімнату, де він жив і малював. Коли б я народився в той час, то Шевченко обов'язково був би моїм хрещеним батьком.

— Але нема сумніву, що ти, Дмитре, охрещений його словом,— вкинув Ростислав Стеблін-Каменський.— Всі ми Шевченкові хрещеники.

— Так, хрещені вогнем, бо його слово не вода, а полум'я,— вів далі Лизогуб.— В цьому я переконався, зустрівшись з Волховським та його друзями. Привіз від нього привіт та відозву. Кланяється вам Михайло Драгоманов. Є відомості, що його звільняють з Київського університету, як небезпечну для монархічної державності людину.

— Ганьба!— вирвалось з уст Панаса Яковича.

— Кожна ганьба є плямою нашої історії. Переважно вона й складається з таких плям. Хто змие їх?— гарячився Стеблін-Каменський.

— Якщо не ми, то народяться дужі, яким випаде на долю така честь,— Лизогуб поклав перед собою примірники журналу «Вперед» та іншу літературу.— Скажу вам, друзі, що боротьба між поміркованими діячами й радикалами загострюється. Шевченкове слово і пристрасть Чернишевського на боці радикальних, революційних діячів. Свідченням цього є прокламація, написана нашим Волховським.

— Треба зачитати...

— Хай зачитає Ростислав Стеблін-Каменський!

— Хай... Не тільки тому, що він наймолодший, а й тому, що володіє палким словом.

Ростислав трохи зніяковів, оглянув присутніх і почав читати:

«Правдиве слово хлібороба до земляків».

Панас Якович жадібно ловив кожне слово. Здавалося, вони допомагали йому збагнути те, про що писав у творі.

Лизогуб запропонував поширювати прокламацію по селах. Його палко підтримали Стеблін-Каменський і Гриневич. Пильчиков завагався.

— Поширювати можна. Але насамперед треба нести освіту народів. Мені здається, що не слід відступати від досвіду культурної діяльності наших громад, які об'єднують освічених людей.

— Відмежовуватись від громад не треба,— Лизогуб підніс голову з настовбурченим чубом.— Їх досвід можемо використати. Але передусім мусимо будити свідомість, ширити бунтарський дух!

— Просвітительський дух має осяяти всі закутки. Тоді й бунтарі осягнуть поглядом ширші обрії.

— Я знаю тих, кого горне до себе наука, просвіта, розумові замахи, а до життя, до боротьби їм нема діла!

— Не можна ж усього зразу досягти.

— Брехня! — скрикнув Лизогуб. — Не можна всього — бери частину!.. Я, друзі, довго думав над чим і додумався ось до чого: не можна миром — бери силою! Бийся! Борися, а бери, добувай!

Запальні слова Лизогуба викликали в Панаса Яковича безліч запитань, роздумів, і вони, як вулканічна лава, заповнювали почуття. Відчував правду тих слів, хоч і не заперечував поміркованих тверджень Пильчикова. Із нелегальної літератури, якою обмінювались учасники товариства, Панас Якович узяв «Голоси з Росії» Герцена. Інші брали твори Бакуніна, Чернишевського, «Становище робітничої сили» Флеровського тощо.

— Маємо, друзі, нагоду послухати дещо з написаного учасником нашого товариства. З твором знайомились Іван Білик і Драгоманов, — Пильчиков взяв Панаса Яковича за руку, посадив біля себе. — Роман зветься «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

— Лише уривок зачитаю. Про дитинство героя...

«Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та в холоді, у злиднях та недостачах. І все сам собі, як палець. Другі до дітей, до гурту, а він знай самотою, самотою... Забереться було у бур'ян, нарве квіток, назбира кузьок, та й грається ними нишком. А до людей, до дітвори — ні! Чіпка мав добру пам'ять: з неї ніколи не виходила думка, що він «виродок»; він ніколи не забував бабиної ради... Собі на лихо, рядом з добрими думками, в малому серці ворухилося щось недобре, неспокійне... Розбуджене, воно не давало йому забутися, ніколи не прощало нікого, коли бачило яку

помилку... І росло лихо в його серці — і виростало до гарячої відплати, котра не зна ні вину, ні заборони... Не було тоді нічого, перед чим би він оступився; яка б страховина перед ним не вставала — не злякати їй його відважного духу, упертої думки, палкого серця... Такому нема на світі нічого такого, чого б він злякався. Ні бог, ні люди не страшні йому... Бог страшний злому, а Чіпка дума, що він добрий...»

З особливою увагою слухав Ростислав Стеблін-Каменський. Стоячи під дубом, він випростався. Легкий вітерець куйовдив на його голові русе волосся. Вдумливий вираз великих, пристрасно запальних очей, а на обличчі золотавий пушок, що не зазнав ще доторків бритви, високий зріст — все надавало йому вигляду натхненного проповідника, який ладен піти на будь-які тортури.

— Якими шляхами ви поведете свого героя? — влучивши хвилину, запитав Ростислав.

— Скажу вам, друзі, що я з великим інтересом прочитав роман. Духом нашого народництва проинятий він, — пояснював Пильчиков.

— Це добре... Ще одну зброю маємо в своїх руках, — радів Лизогуб. — Більше б нам таких творів, щоб пробуджували народ. Ростиславе, — звернувся до Стеблін-Каменського, — ти маєш відбутися до Києва для зв'язків з «Київською комуною». Передай нашим друзям, що Полтава вносить свою данину в революційне народництво.

— В Київ я надсилаю текст роману, — пояснив Панас Якович.

— А чи в надійні руки?

— Вважаю, що в надійні...

Дужче повіяв вітер, б'ючись об шорстке дубове листя, і воно стелило по землі трепетний шелест.

Здавна Панас Якович звик читати в тому шелесті сердечні таємниці. Хотілося поділитися ними з друзями, розповісти і про свої особисті виразки, про біль душі.

Несподівано дозорці сповістили, що двоє простують стежкою до дуба. Учасники зібрання швидко поховали літературу, збилися в тісне коло. З'явилися карти. Панас Якович бринькнув на гітарі, а сестри Піскуновські затягли стародавній романс. Інші наповнювали келихи напоями, сперечалися:

— Туз переможе!

— Пікова дама приборкає туза!

— Якщо піймає за бороду!

— Така й бога за бороду впіймає!

На доріжці з'явились мужчина й жінка. Вони ніби плвли назустріч звукам гітари. Зупинились, пильно розглянулися і повернули в інший бік. Панас Якович пізнав Романа Мазевича, а з ним... Не хотів вірити своїм очам... Може, це привид? Але ні, то була вона... Галя.

Услід їм заскрекотали сороки, разносячи тривогу.

— Прокляття!— ударив по гітарі Панас. Одна струна обірвалась і жалібно заквилила, як підстрелена пташка.

— Друзі! Нам треба негайно розійтися!— запропонував Пильчиков.

— Прокляття!— повторював Панас, кожного разу ударяючи по струнах гітари...

* * *

Кожного місяця відбувалися таємні збори товариства. Іноді сюди прибували представники з Одеси, Харкова, Києва. Дмитро Андрійович Лизогуб часто

бував у цих містах, знаходив однодумців і прихильників серед молоді, налагоджував дружні зв'язки з Волховським, Желябовим, Вірою Засулич. У Петербурзі побував на квартирі письменниці Марко Вовчок, заприятелював з її сином Богданом Марковичем, який познайомив його із своїм приятелем Георгом Плехановим.

На зборах товариства Лизогуб багато розповідав. Здавалося, він убирав ту енергію, що зріла в гуртках революційної молоді по всій країні. До його розмов чуло прислухався Панас Якович. Завжди зі зборів приносив стільки новин, що вони не давали спокою ні на службі, ні дома.

Сидячи за бухгалтерським столом, починав іноді нотувати на папері щось, зовсім не причетне до конторських книг. А дома ті нотатки поширював, створюючи нові глави роману.

Тільки закінчив роман і передав його братові Івану в Київ, як розігралися несподівані події... Жандармерія вчинила трус у п'ятнадцяти учасників товариства і заарештувала їх. Все це сталося одного безрезневого вечора. Сидів за столом, переглядав папери, писав. Вітер вив у димарі, сіючи тривогу. Вже й рука втомилася од довгого писання. Збирався з думками, щоб далі писати про людей пристрасних, добрих і лихих. Раптово щось загуло коло двору. Незабаром одхилилася віконниця, і в ній показалась пика жандармського офіцера.

— Чого вам?

— Іменем закону одчиніть двері...

Панас Якович вийшов, відсунув двері. Брязкаючи шаблями, цокаючи шпорами, вдерлося кілька жандармів. Той брязкіт холодним лезом проймав ще не прохололе у творчій насназі серце.

— Ви є губерньський секретар Панас Якович Рудченко?

— Так... Громадянин Панас Якович Рудченко.

— Маємо зробити у вас обшук.

— Трапилась якась крадіжка?— посміхаючись, запитав Панас Якович.

— Жандарми роблять обшуки в інших справах... Покажуйте ваші папери... Зброю маєте?

— Так, маю.

— Де вона?

— Оце моя зброя,— Панас Якович показав на книги.

— Прошу не жартувати. Вогнепальну зброю!

— Крім сірничків, нічого вогнепального не маю,— Панас Якович поклав цигарки на стіл і запалив сірничка.— Прошу... В моїй кімнаті дозволено палити.

— Про це не будемо вас питати,— скуласте, подзьобане віспою лице жандарма робилося ще ширшим, коли обзивався. Вигляд у нього був такий, ніби без його пильності може завалитись імперія.— Приступаймо до обшуку, та пильніше!

Жандарми кинулись, як зграя шулік, переглядати папери й книги. Нав'язали кілька пак, виносили. Офіцер звернув увагу на чорну шаль, що висіла на кілочку.

— Це від дами серця?— запитав, потримав шаль і кинув на підлогу.— Дешева.

Панас Якович підняв і знову повісив на кілочок.

— Дозвольте оголосити про ваш арешт. Одягайтесь...

Вивели. Посадили в екіпаж. Коні рушили. Тихо. А в небі тривожно волохатилися хмари, крізь які проривався блідий місячний смуток.

У жандармському управлінні Панаса Яковича повели в кабінет слідчого. В коридорі побачив, як під конвоем проводжали Лизогуба й Стеблін-Каменського. Привітально обмінялись поглядами.

Слідчий у формі жандармського майора поважно перегортав папери, ніби випробовував терплячість арештованого. Жандармська виправка, товсті надуті губи, неприязний погляд темних очей, напوماджена зачіска свідчили, що ця особа пройшла належну школу вірнопідданства. Часом уставав, думав, ніби вирішував важливу справу.

Нарешті звів холодом налиті очі.

— Рудченко Панас Якович?

— Так...

— Рік народження?

— Тисяча вісімсот сорок дев'ятий.

— Хто батьки?

— Батько службовець-бухгалтер.

— Дворянське звання маєте?

— Ні, не маю.

— Значить, різночинець, — нищівно поглянув. — Тепер здебільшого різночинці ловляться на небезпечному ділі. Якобінство поширюють у імперії.

Далі почав переглядати папери. Але видно було, що не розумів мови, ніяковів і сердився.

— Ви пишете, ніби макові зернята розсипаєте... Та ще й галицькою мовою, — скинув з обличчя сонливість.

— Цебто українською...

— Яка там українська? Все вигадки.. Вигадали свого Шевченка, одягли на нього мужичу шапку та й кланяються, наче святому. А знаєте, хто той Шевченко? Безбожник, хулитель царського, освяченого богом престолу.

— Хто як розуміє...

— Нема чого розуміти!— Витер піт з лоба, занурився в папери.

Панас Якович зціпив зуби, щоб не зірвалось якесь гостре слово, а думка промовляла: «Ой ви, в кого голови припасовані до мундирів, як у манекенів! Повертаються ваші голови всі разом за владним окликом вищого начальства. Механічно ви роззявляєте свої щелепи, щоб повторювати, як папути, зазубрені слова, вигукувати завчене під муштрою «ура». Що ви знаєте про народ, про його історію, про нашу пісню голосну, яку не потопити ні в крові, ні в сльозах наших дітей і матерів. Так, ми пригноблені, принижені, але гідні заповітів тих, хто життя віддавав за ідеали людства. Жалюгідні ви, виконавці волі монархів, розхитані трони яких підпираються багнетами й канчуками...»

Напружував свою волю, чекаючи несподіванок. Слідчий заляк над паперами, наче мовчанкою змагався з арештованим, випробовуючи його витримку.

Минали тривогою наліті хвилини. Слідчий, залишивши папери, почав розглядати забрані в арештованого книги. Перегортав сторінки журналу «Правда».

— Цей журнал, друкований в Австрії галицькою мовою, не дозволено читати в нашій імперії.

— У нашій імперії багато є чого недозволеного.

На ці слова слідчий не звернув уваги. Подав розгорнутий журнал арештованому.

— Прошу зачитати цей вірш. Підозрілий за самою назвою — «Україні».

Панас Якович читав, тамуючи біль:

Мій ти краю, моя ненько,
Моя Україно!
Люблю тебе...

Розхвилювався і не міг читати далі. Заятрився біль у серці й переростав у гнів.

— А хто цей Панас Мирний, що написав таку крамолу?

Панас Якович мовчав.

— Може, зустрічалися з тим автором? Може, бачили десь?

— Може...

Слідчий розгорнув іншу книгу.

— Ця принаймні написана пристойною мовою. Але «Голоси з Росії», як і інші видання Герцена, заборонені. Де ви добули цю книгу?

— Ще в дитячому віці купив за п'ять копійок в учня Гадяцької школи, бо мене привабили гарні палітурки.

— А в палітурках що?— слідчий похитав головою.

— Пробирав читати, але не вкумекаю, про що там...

— То-то... Не треба й кумекати... Ви людина, що має вже чин. Служба государю, повинність перед імперією — це головне. Оце треба кумекати. Перед вами відкривається службова кар'єра, чини, нагороди. Можете добути дворянське звання. Честь, гордість!

— Так... Честь і гордість людини мені над усе.

— З вами можна знайти спільну мову. Викиньте геть з голови яacobинські ідеї,— продовжував заповнювати протокол. Далі запропонував підписати його.

Панас Якович швидко прочитав написане слідчим.

Найвиразніше з усього сприйняв рядок: «13 березня 1875 року».

З кабінету слідчого повели в каземат, що містився при жандармському управлінні; одягли пропах-

лий вологістю арештантський халат. Вогкі стіни ледве сіріли од кволого блимання свічки, що стояла на невеличкому столику. Тверда канапа, стілець і гра-ти. Сів на канапі. Відчував біль образи й тоскню са-мотність. Не каяттям, а гнівом наповнювалися думки. Знав, що тут, за стіною, деє сидять у казематах йо-го друзі. Прислухався. Тихо, як у пустці. Чути кроки вартового в коридорі. Щось зашурхотіло на підлозі, аж здригнувся. То голодний пацюк норовить забра-тися на стіл гризти свічку, але не наважується на-близитись до вогню. Деє з ринви капає вода, журно відраховуючи секунди. А в темному кутку камери зображення Христа в терновому вінку. Мабуть, хтось із в'язнів намалював чорним олівцем стражденний образ.

Здавалося, тими ґратами засновано не тільки вік-но камери, а й увесь світ. Люди за ними маячать ті-нями, чогось шукають, як той пацюк, що настирливо підкрадається до вонючої свічки. Підходив близько до ґрат, дивився на шматочок неба. Яким воно тепер здається приязним. Наче посміхається крізь ґрати, розповідає, що там деє є простори світу.

Гостро відчував бажання жити. Жити, щоб пере-магати. Щоб не гаснув вогонь, запалений словом ве-ликих попередників.

З огидою скинув з себе арештантський халат, жбурнув до дверей, від чого вогник свічки заколихав-ся, а пацюк шаснув до нори.

Прислухався. Ледве долинули звуки пісні. Пізнав голос. То в казематі Дмитро Лизогуб співав свою улюблену:

Дайте мені волю...

Так... Це він, невгамовний, пристрасний. Чути, як наглядач пішов коридором, поніс свою огрядну, наповнену жорстокістю постать, підійшов до камери, стукає кулаком.

— Ніззя пісню заводить! Не помагається!

Але Дмитрова пісня лилася гучніше й гучніше. Здавалося, що й намальований на стіні Христос прислухався до співу, хиличи страдницьке чоло.

Жвавіше заходив по коридору наглядач, наче відміряв кроками відстань від камери до камери. У півтемряві важко було розрізнити, де в нього лице, а де потилиця. Він почував себе господарем цієї півтемряви і тому завчене «ніззя» повторював владно й беззастережно.

А пісня за ґратами все лунала й лунала, краючи темряву. З тією піснею в душу вселялася мужність. Радів з того, що в руки жандармів не потрапив рукопис роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Вчасно надіслав, куди треба. Тепер друзі дадуть йому раду. Хай піде по світу Чіпка і понесе, як пересторогу, свою пристрась і гнів.

Уява починала малювати фрагменти нового твору про людей, що потрапляють за ґрати. «Лихими людьми» називають їх, лякаючи довірливих обивателів. Дзвенять в уяві слова Дмитра Лизогуба: «Бийся, борися, добувай».

Тісно думкам у темному казематі. У змаганні їх пропливала на сірих крилах ніч. Свічка погасла, залишивши в камері їдкий запах. Похмурий місяць, наче полисілий дозорець, заглянув за ґрати і байдуже поволік немічні проміння на велику сіру тюрму, що страхітливою потворою бовваніла поруч. Може, вранці переселять туди? Колихалися дрімотно тіні, як хвилі в передгрозових присмерках.

Несміливо виринав над землею ранок, ховалася перед світом темрява нічна. Наче подув весняного вітру приніс пах польових просторів. Дивний той пах: він без перепон проникає крізь ґрати. Хто може ґратами перегородити його вільний плин? Не закути його, не спинити, як не відвернути пробуджених думок про волю.

Відступала хаотична нерухомість пільми, наче з ясиру визволялась повита жалобою бранка. Он в тій будівлі ув'язнені «лихі люди». Витяг з кишень олівець і клаптик паперу. Занотовував фрагмент для народжуваної повісті, зігріваючи слова краплинами власної крові.

«Одна тільки тюрма не раділа тому ранкові. Небілена спочатку, почорніла від негоди, висока, у три яруси, з чорними, заплутаними в залізні штаби, вікнами, обведена високою кам'яною стіною, наче мара яка, стояла вона над горою і понуро дивилася у крутий яр... Німа і мовчазна, від неба вона крилася чорною залізною покрівлею, з червоними від іржі, мов вирвані зуби, верхами; від світу куталась у свій бурий цвіт... Все кругом неї було тихе, мертве. Людей не видно. Один тільки часовий ходив коло залізної брами і з нудьги лічив свої ступні».

Як назвати повість, народжену тут, за ґратами, в тривожну ніч роздумів? «Лихі люди». А чи справді вони «лихі»?

Лихі для тих, хто скніє, хто не відрізняє лиха від добра.

Раптово брязнув засув, увійшов той самий, що робив обшук і привів сюди. Він підняв зібганий на порозі арештантський халат, підніс його до Панаса, який стояв нездвигно, ладен пручатися, щоб не надягали на нього ганебного вбрання.

Жандарм стояв нерухомо, як ідол темної сваволі. Розверзлись уста, і він з притиском вимовив:

— Можете залишати камеру. Дозволено Рудченка Панаса випустити на волю.

Не міг збагнути сказаного. Завагався, спитав:

— На волю?

— Так наказано... Екіпажа подавати не будемо... Підете пішки!..

Переступив поріг, ніби зробив кроки в якусь невідомість. Виходив, наче залишав у цих примарних коридорах частку самого себе. Попростував вулицею. Навздогінці ще лунала Дмитрова пісня і ятрила серце.

Ішов вулицями, наче пустелею. Здавалося, поніс на власних плечах нову ношу людських страждань. А сонце, випливаючи, стелило до його ніг світляні ластовиння.

Хотілося до когось обізватися, заговорити. Але не наважувався порушувати нудний спокій тих, що байдуже проходили повз нього. Що міг їм сказати? Повідомити про свої болі? Але чи вразить це когось? Може, в чиновницькому мундирі був би помітніший? «Та ні, не проміняю гіркої долі борця на мундир... Не проміняю... Пройду крізь муки й поневіряння, збережу чистоту мрій своїх, задумів», — нанизувалась думка за думкою.

Ось уже й сині віконниці, до яких завжди сміливо підходив. Одна так і залишилась незачинена. Це ж її жандармський офіцер відхилив. Помітні під вікном на вогкій землі сліди його чобіт... А це що? Кілька разів хтось помережив доріжку своїм таємничим слідом. Хто б то міг бути?

Переступив поріг кімнати. Вона здалася чужою, непривітною. Розкидані на підлозі папери наче до-

коряли за безсонні ночі, проведені наодинці з ним. З кілочка звисала чорна шаль. Інстинктивно потяглась рука до неї. Взяв і відчув якийсь подих життя.

Почав збирати, підіймати з підлоги папірці, клав їх на стіл...

Під вікном почулися тихі кроки, і незабаром — неспішливий стук у двері. Може, вчулося? Ні... Хтось обережно постукав. Пішов до дверей, з хвилюванням відчинив їх. Забилось серце від несподіванки...

У кожного своя доля. То вона, як тінь, невідступно супроводжує людину, то сама веде її, ніби поводити старця на цвинтар. Химерна, неблаганна доля. Важко пізнати, куди вона доведе — чи до берега турбот, де на жорнах благополуччя перемелюється спокій, чи на торжище житейської суєти, де все продається й купується, не виключаючи й людської совісті.

А ти, жіноча доле, піснями сповита й слізьми омита! Віками ти носила у своїй душі печаль і гордощі народу. Вела тебе, непорочну, зрадлива доля в ясир і на роздоріжжя. Жінко поневоленого народу, в твоїй наповненій скорботами душі вмістилося вогненне море сліз. Ти в бідності своїй зберегла багатство вроди й невичерпної доброти. В твоїх очах захована веселкова блакить ранкового неба і жалоців похмурість грозова. Який поет не звертався до щедрих чар твоїх, щоб в слово перелити багатство почуттів?

Не могла збагнути своєї зрадливої долі Галя. Це так, як ото буває — тріпоче, виграє під травневим

сонцем молодий лист, не чекаючи на несподіваний вихор. Та враз знявся вітер, зірвав соковитого листа, поніс далеко від рідного дерева на поталу химерної випадковості.

Зростала в бідності, зазнала горя й нужди. Та в серці щирість і пісню берегла. Любила яблуневий первоцвіт і сама була тим первоцвітом. Зачаровувалась прозорістю Псла і сама була чистіша за джерельну прозорість. Душа відкрита, як криниця при дорозі. Пийте, люди добрі, чисту воду, тамуйте жагу.

Любила Галя людей і вірила їм, вірила добрим словам та обіцянкам. Ой яка ж тая віра зрадлива буває! Як відділити правду від кривди, добро від зла? Тільки життя навчить цій мудрості. Навчає воно й Галю...

Ось уже п'ять літ, як потрапила у велике губернське місто, відірвавшись від рідної оселі на березі Псла, де зазнала і щастя, а ще більше — горя, утисків, поговорів, підступних замахів багатіїв, яким колола очі своєю красою удовина дочка. Пустили поговор, що той Панас Якович — службовець казначейства — тільки пожартував, залицяючись, а тепер десь запропастився і скоро не повернеться.

А тут підіспіли податки, обдурювання жмикрутів. Обвітрена, з драною крівлею хата хилиться, як старець. Навколо зелено, любо, привільно. Співати б та радіти. Та не до співів, коли кожен день несе журбу й бідняцьку похилисть. Треба йти на заробітки, стати наймичкою. Прокляте це слово — «наймичка». Його вимовляють уста, як вираз жіночої згуби. Зустрічалась з такими, бачила сльози наймичок, чула, як вони, кленучи, застерігають інших не наймитувати. А де ж подітися, коли сирітській вроді все стає на заваді. От і сталося так, що й не гадалося. Зрадлива

селянська довірливість та жіноча спокусливість на втіху...

Якось навернувся пан із своїми добротою, заво-
рожив улесливими розмовами та обіцянками матір
і дочку. Ніби отрутою напоїв голубливими речами й
милуваннями... Мов очманіла, коли їхала, залишаю-
чи материну хату.

Ще поверталася з коштовними дарунками. Люди
заздрили, говорили: «Не кожному судилося таке
щастя». Але минув рік, і перестала дочка навідува-
тись до рідної хати на березі Псла. Вирощувала мати
улюблені Галині чорнобривці. В'яли вони, і нічия
рука не зривала їх на віночки...

Виїхав пан у столицю, а Галю передав родичам за
покоївку. Недовго була там. Від сорому не могла по-
вернутись до матері. Знайшла притулок у такої ж
безталанної жінки. Соромилась удень і на вулицю
виходити. Шукала місце для самотності. То забира-
лась на горище і у маленьке віконце дивилась на
вулицю, де вештались люди. Або блукала самотня
у лісі, ховаючись від них. Лісник поширив чутку, що
в Булановському лісі повелась якась мавка.

А згодом, за порадою подруги, почала виходити
вечорами на вулицю. Придбала чорну шаль. Тут, на
темній алеї, й відбулась тоді зустріч. Надзвичайна,
незабутня. Не могла збагнути, чому кинулась тікати.
Сором душив її, проймав болем груди. Часто ніби
вчувала його кличний голос. Хотіла десь віддала по-
бачити. Вислідила, довідалась, якою дорогою просту-
вав на службу. Приходила вечорами до будинку. Ди-
вилась крізь отвір віконниці. Бачила його чоло, на-
хилене над паперами.

Помітила, що іноді до будинку приходив незнайо-
мий чоловік. Він звернув на неї увагу і познайомився,

назвавши себе Романком. Відтоді відбувалися з ним зустрічі... Одного разу Романко запросив прогулятися на Заворскля...

Краще б не знати тієї прогулянки. Під дубом вона побачила Панаса. Її хвилювання спостеріг Романко, сміявся, говорив щось незрозуміле:

— То конспірація... Прикидаються. Я все знаю... Каторги їм не минути.

Одного березневого вечора якась невимовна сила повела навмання на Монастирську вулицю. Віддаля помітила біля будинку екіпаж і жандармів. Причаївшись у темені за рогом, спостерігала. Бачила, як виносили папери. Потім вивели Панаса і повезли.

Хотіла бігти слідом, кричати. Але не насмілилась. Довго чекала його повернення. Вже збиралась піти на ночівлю, як зустріла тут, на Монастирській, Романка. Він радів:

— Кажу тобі, що Романко все може,— зухвало сміявся.

Не розуміла того сміху; лише огидно стало від нього. Запрошував на прогулянку. Але вона втекла.

За північ було, коли прибилась на ночівлю. Але не могла заснути і рано-пораненьку знову пішла на Монастирську. Завмирало серце, коли підходила до будинку. Почула в кімнаті його кроки і, набравшись рішучості, тихо постукала в двері. Минали напружені секунди. Здавалось, от-от розірвуться груди... Двері відчинились...

* * *

Боязко переступила поріг кімнати, наче поскубана хижаконм пташка. Очі, налиті скорботою, не ронили ні благальних сліз, ні докору.

— Доброго ранку,— тихо мовила і спохватилась, ніби сказала щось недоречно. Почала підіймати розкидані на підлозі аркуші.

Панас Якович, онімівши, дивився, не міг збагнути всього, що трапилось. Поволі став усвідомлювати несподіванку. Але не наважувався близько підходити до неї. Лише тоді, коли назбирала в руку цілий паперовий жмуток і необережно впустила його, кинувся допомагати. Зустрівся віч-на-віч. В її зіницях прочитав невимовне хвилювання, мовчазну тугу.

— Ти прийшла?— не докір бринів у словах, а жаль і приязнь.

Не відповіла, випросталась і стояла, наче бранка перед невідомістю. Що мала говорити, коли в каламутній хвилі потонув її первоцвіт. Гіркоту її душі випивав Панас Якович, а думка воркувала: «Прийшла, прийшла». Пригадував — у якій картині бачив такі очі? Здається, хтось намалював такою сарну, що на неї мисливець наклада пута. Та ще десь, пригадується, на художній виставці бачив подібний портрет невільниці. Кожен порух її руки здавався до болю звабливим. Злякано глянула на аркуш паперу з написом «Лихий попугав». Панас Якович поспішив узяти цей аркуш і поклав у шухлядку. Ніби чув ридання її серця.

Нанизувались думки: «Жінко! Чарівнице, красо нашого безталанного люду! Чому тобі бути рабинею в цій країні сонця і грозових буревіїв, у країні блакитного неба і чудових пісень? Хто поведе тебе шляхами радості, материнської гордості й свідомості?»

Пригадав, як колись чарувала його своїми піснями. Куди тепер понесла їх, кому віддала голос душі чистої? Не міг не спитати:

— Не забула ще наших пісень?

— Ні... Не забула. Ношу в серці, але не співаю, як колись.

— Ти навчилась гостро говорити...

— Життя навчило... Ти ж знаєш, хто я. Але повір, ще не втратила почуттів, якими напоїв ти. Буду завжди носити їх, як первоцвіт свого дівочтва.

Ці слова болюче вразили Панаса. Він узяв її за руку. Звела очі, глянула, наче обдала його лагідним лелінням зволожених трав. Хто збагне, хто відверне силу того повіву?

Стояла. Мовчала, повита смутком. Тихі сльози з'явилися в очах, як у переповненій водою криниці після великої зливи. Випивав разом з нею келих, наповнений гіркотою образи й зневіри.

Хотів до кінця збагнути всю химерність пережитого за цю добу. Ще не вляглися болючі враження проведеної в казематі ночі, а тут ця несподівана зустріч. Чудне справді життя людини, підвладної обставинам.

Дивлячись на неї, наче пізнавав правду нещодавно прочитаних в «Отечественных записках» рядків Некрасова:

Ты грустна, ты страдаешь душою:
Верю — здесь не страдать мудрено.
С окружающей нас ничтою
Здесь природа сама заодно.

— Галю! — назвав, як колись. Здавалося це слово звабливо дивним, наче в ньому почувся легіт тихої мелодії.

Випросталась, сміливо, з жіночою гідністю глянула у вічі. Саме такою хотів її бачити.

Зріла, наливаючись теплом, весна, пишалась сонячними днями, погожими лазуровими ранками й зоряними вечорами. Перунами дихало небо, і зелом рясніла земля. Хлібороби обсіялись і готували оселі до клечальної неділі, щоб уславити працю в полі, городі, в саду та лісі.

У клечальну неділю зелене Заворскля зустрічало гостей. Малоходжена доріжка вивела Панаса Яковича на простори, повиті прозорістю. Проймалась тією прозорістю й Галя, ідучи з ним у якусь зачаровану далину. Ще на квітучій траві не спала роса, вранішні проміння стелились по ній і пахли медом. І той пах впивали жайворонки, розносячи земні щедроти у височінь блакитних просторів, щоб віддячити сонцю за теплу ласку і трепетними своїми крильцями торкнутися його золотих струн. Розпливалися в усмішці складочки між брів. Адже під приязним небом радіє, бринить, набирає снаги все, що живе, дише, множить-ся, бо сонце для всіх розсіває по землі барви вічної гармонії.

Клечальна неділя... Колись у це свято Галя плела віночки з ромену, що рясно кучерявився по Гадяцькій горі.

У клечальну неділю хлібороби забувають образи, миряться навіть вороги. Сусіди сходяться на вулиці або на межах своїх нив і обніжків. Радіють з того, що посіяне зерно проростає в полі, а на городах уже красуються зеленими паростками картоплі. Зозуля, кажуть, найголосніше тепер кує, щоб скликати своїх сиріт.

Свято сподіванок і надій. Кожен частує гостя, чим може. Спробуй не привітайся до когось у цей

день — дістанеш осуду. Бо так здавна ведеться. Бо земля для радощів зігрівається сонцем. Не можна його гнівити. Заповіти сонця береже всяк, хто шанує землю і любить труд.

Ідучи на Заворскля, Панас Якович вітався біля кожної оселі. Віталася й Галя. В її обличчі змагалися радість і скорбота, а очі наливалися блакиттю чистого неба.

Ось пасіка край лісу. Старий пасічник запрошує скуштувати першого меду.

— Недарма виглядав гостей, а з ними й молодість свою,— дід приязно оглядає Галю.— Дивлюсь, і, здається, принесли ви мені її хоч на хвилинку... Колись такою була й моя...— обірвалися слова пасічника.

— Спасибі, дідусю.— мовила, зводячись, Галя.

— Посидьте біля старого. Куди поспішати? Ще сонце й води не напалося з Ворскли.

— Отож... Ми хочемо його зустріти. Спасибі.

Дід ще довго стояв, бурмотів, бажаючи щастя молодят. А вони понесли весняну клечальну святковість далі на Заворскля.

Вітер грайливо обгортає лице, груди, руки. Панас мало говорив, не хотів руйнувати урочистості. Надворскля розкривало свої споконвічні таємниці, покриті сизою імлою віків. Свята земля... Топтали її колись копита диких половецьких коней, татарських навал. Під мечем і вогнем здригалася вона, але не втрачала своєї краси. Квітчали її барвами весни та зрілим колосом літні спеки. Родючість бриніла соками в кожній биліні. Панас ніби впивав у себе цю віковичну родючість, повільніше підіймалися за кожним подихом груди, хотілося обняти, голубити, як рідну матір, простори неба й синю далечінь землі, перелити

всю красу в дзвінкі слова, прославити життя й працю людини, складати пісні про вроду дівочу. Легкий подув нашіптував чарівну оповідь, початок якої десь криється в сизій давнині і розлягається казковими мотивами.

— Краю мій... Моє золотосяйне Надворскля, і ти, моя польова невідьничце... — тихо, як сповідь, шептали уста.

Наче зачарована, вона корилась кожному його поруху, як коряться струни доторкам вправної руки.

Полиновий пагорбок привітав гостей, постеливши їм сизий пахучий килимок. Невгаваючи цьомкала кропив'янка, чорним крилом краяла узлісся голосна іволга.

Приязне небо нахилилося до землі, впиваючи її тепло, а сонце наче промовляло золотими сурмами: «Дарую любов, беріть її...»

Линули хвилини, в які забувається все гірке, пережите, вистраждане. Тоді ніби знову народжується людина і приносить у світ нові почуття, як рясту первоцвіт. Таку жагу народження відчував і Панас. Він нічого не розпитував, не докоряв і не благав. Галя спостерігала, як метелик розносив на своїх трепетних крилах проміння сонця й розсипав їх по траві та квітах, змагаючись із прудкими бджолами.

А небо ронило на землю приязно тиху усмішку, і її вбирали в себе налляті весняними соками трави, гойдаючись хвилями по зігрітій землі.

Хотілося саме тепер Панасові почути улюблену пісню. Він навіть почав наспівувати «Стелися, барвінку»...

Галя стрепенулась. Її брови звелися, як крила чайки перед несподіваним зльотом. Глянула благально й закрила долонями очі.

— Чого? Ну чого? — хотів відвести руки від очей.

— Не треба... Так легше...

Раділа маленька чечітка, доки не вздріла сірого розбишаку — боривітра. Пурхнула й зникла... Галя нарвала ромену, виплела віночок, як колись. Але не квітчала ним свої голови. Тримала в руці, а в очах заіскрились сльози.

— Це так дівчата козацького роду марнують свою вроду? — пробував жартувати Панас.

— Так... Козацького роду, — Галя випросталась. — Про це мені говорив не раз покійний батечко. Казав, що треба берегти честь козацького роду. Сам передчасно помер, бо гордість носив у собі.

— То добрі слова, Галю.

— Слова добрі, а життя зле. Щоб берегти честь, людині треба бути твердою, — щезли з Галиних очей сльози, і промайнуло в них щось гнівне.

— Дивлюсь на тебе і думаю, що такі, як ти, здатні на подвиги.

— Може, й здатні... Особливо, коли груди наливаються жагою гніву.

— Такою я тебе вперше пізнаю. Ти зачаровуєш мене...

— Зачаровуєш, — гірко повторила. — Життям розплачуюсь за свої чари.

— Ти дивна, — Панас пригорнув її. Як шовкова, наповна весняними соками трава, корилась йому в обіймах. П'янкi вуста вливали трунок у душу...

Наповнені жагою хвилини відміряли полудень. Гості Заворскля понесли з собою ту жагу на Монастирську вулицю. Люди вже сунули назустріч закличного дзвону.

У кімнаті Панас Якович хотів багато розмовляти. Але чомусь-то не вистачало слів. Бувають хвилини,

коли наповнена тривогою мовчанка говорить більше за слова.

Галя вгледіла свою чорну шаль. Кров ударила в лице.

— Я бережу її...— Панас догадався, чому так засоромилась.— Маю нагоду повернути.

— Ні, не треба. Бо то була б недобра ознака. Повернення я сприйняла б, як прощання назавжди.

— То хай висить на цьому кілочку, доки наші зустрічі переростуть у щось більше...

— Хай.

— Я вірю в щастя... Кинь свої розпачі. Я вірю в людину... Вірю в тебе. Свято перемоги радості хай окрилить нас. Для того ж люди вигадали клечальну святковість.

— Хай перевірить час всю щирість сказаного. Я не варт такої приязні. Не хочу, щоб мені офірували добрість. Жіночу гордість може берегти й та, кого вважають занепалюю... Подумай, Панасечку, зваж... Повернеш шаль, то я знатиму, що ти все зважив і обриваєш ці недомовлені, недотраждані зустрічі.

— Так не може бути...

Раптово в двері постукали. Галя стрепенулась, як сполохана горлиця, швидко підвелась. Панас Якович відчинив двері. В кімнату, посміхаючись, увійшов Роман Мазевич і з ним кілька службовців казначейства.

— Прийшли привітати вас з святом клечальної неділі.

Мазевич тиснув руку Панасу Яковичу. Інші теж вітали. Всі були напідпитку. Весело гомоніли.

— Прошу... знайомтесь,— повів рукою в напрямі Галі, що стояла бліда, зніяковіла.

— О-о-о! Яка зустріч несподівана!— з вимушеною

улесливістю посміхався Мазевич. Він бундючився, як індик.

— До побачення!— скромно вклонилась Галя і пішла, кинувши презирливий погляд на Мазевича. Слідом за нею Панас Якович. Провів, повернувся.

— Панасе Яковичу! Ви маєте смак до красивих жінок,— розсипався дрібним сміхом Мазевич.— Знаєте, друзі, що Панас Якович чудовий гітарист. Бринькнули б нам якусь любовну, га?..

— Ні... Грати не буду!— рішуче відповів. Підслонджена улесливість гостя ображала його.

— Панас Якович не в гуморі... Такі часи тепер,— Мазевич пильно поглядав на Панаса Яковича.— Нові закони, нові укази. Не зважайте, друже, все проходить, все минає...

У робленій усмішці, хитрих, примружених очах застигла ціла повінь підступності, брехливості. Здавалося, що та повінь розіллється на цілі покоління роду Мазевичів і затопить брудом не одне чесне людське серце.

— Так... Все минає,— погоджувався Панас Якович.— Але є й таке, що назавжди залишається з людьми.

— Такого я не знаю.

— Для цього треба в собі мати те, що називається честю,— в голосі Панаса Яковича відчувлось незадоволення. Він був збентежений цим несподіваним приходом. Думки його ще перебували в полоні розмов з Галею. Йому шкода стало, що вона пішла.

— Кожен з нас розуміє, що таке честь, бо всі ми чесно служимо під благословенним скіпетром,— наголосив Мазевич, оглянувши стіни кімнати. Але не побачив царського портрета.— Що то за малюночки понавішувані у вас, Панасе Яковичу?

— То я сам дещо малював, а є й репродукції відомих художників. Вам це не подобається?

— Подобається ота намальована дівчина з оголеною вище коліна ногою. Хе-хе-хе.

Сміх Мазевича роздратував Панаса Яковича. Він не знав, як позбутися непроханих гостей. Але незабаром з'явився прибулий з Києва брат.

Гості розходились.

* * *

Панас, помітивши збентеження брата, запитав:

— Якись неприємності привіз?

— Так. Неприємності. Будь мужнім, Панасе, бо привіз я не зовсім радісні вісті.

— Що трапилось, Іване? Як наш роман? Може, цензура затримала?

— Ще гірше. В Росії роман не побачить світу.

— Чому? Не може цензура пропустити такі гострі картини?

— Цензуру можна б якось задовольнити... Недавно я зараз працюю чиновником в самого київського генерал-губернатора Дрентельна.

— А що ж іще?

— Трапилось те, що готувалось. Є новий царський указ,— Іван Якович витяг з кишені аркуш паперу.— Ганебний указ...

— Про що?

— Слухай,— Іван Якович звівся й почав уголос читати:

«Не допускать ввоза в пределы империи без особого на то разрешения главного управления по делам печати каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых за границею на малороссийском наречии...

Печатание и издание в империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить...

Воспретить также различные сценические представления и чтения на малороссийском наречии и равно печатание на таковом же текстов к музыкальным нотам...»

Поклавши аркуш на стіл, Іван Якович додав до прочитаного:

— Підписано государем у німецькому місті Емсі цього 1876 року... Дата історична. Може стояти в ряді дат найганебніших подій світової тиранії й гноблення народів.

Гнівом і слізьми налилися очі Панаса Яковича. Він звівся й почав ходити по кімнаті.

— Це благоденствіє указом повите... Ганьба... Як можна? Ось куди завели сподівані реформи,— зупинився, простяг руки до брата.— Що діяти? Що діяти? А наші громади вірили у вільний культурний розвиток!.. Ні... Добра не жди... Не жди сподіваної волі!

— Наша київська громада зазнала тяжких ударів...

— Дочекалися?

— Не втрачати мужності...

— Не втрачати? А чи була вона в нас? Я виправдовую ту мужність, що веде на ешафот. Як Чернишевського...

— А Герцена повела в еміграцію... Звідти його голос лунав стоголосом... Зараз мають емігрувати й наші друзі...

— Хто?!

— Скажу тобі по секрету... Драгоманова звільнили з університету і запропонували залишити Київ. Він емігрує...

— У Драгоманова добром налите серце... За це схиляюся перед ним. Але чи вистачить у нього рішучості до кінця? Чи міг би він стояти з іншими на ешафоті?..

— Не обов'язково всім ставати на ешафот. Є й інші шляхи. Драгоманов має організувати десь у Львові, Празі чи в Женеві видавничу справу. Надрукуємо там і наш роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Я просив Миколу Віталійовича Лисенка, він їде в Петербург, забрати з цензури рукопис роману... Коли в тебе є щось нове, можеш через мене передати Драгоманову. Головне — він чесна і віддана культурній справі людина...

— Закінчив нову повість... Очевидно, її треба назвати «Лихі люди». Це ті, що сидять по в'язницях за свої ідеї. Хотів розповісти, як треба служити народові... Але що ж робити далі?

— Працюй на посаді і пиши, пиши.

— Тяжко бути в двох особах. Бухгалтер в чині губернського секретаря і якийсь Панас Мирний — писака сумнівних, або «возмутительных», як кажуть жандарми, творів. Тяжко жити в єдиноборстві з самим собою.

— Така наша дійсність... Пригадай історію. В історії бувало таке. Майбутні історики скажуть правду про нашу скорботу тяжку.

— Не заспокоюй мене майбутніми істориками. Нам потрібна правда сьогоднішня! Майбутня правда не може з'явитися сама собою, без правди сьогоднішньої. Я не вірю в державну мудрість тих, хто подібними указами намагається знищити вікові надбання духовної культури великого народу. Не хочу вірити!

— Твої роздуми, Панасе, варті уваги. Але так було не раз, що державні мужі діють всупереч

державному розуму... Боляче, що ми з тобою теж працюємо чиновниками, підлеглими тупоумству можливо-владців. У цьому наша трагедія...

— Про себе скажу, що службової кар'єри я не прагну. Завжди старався відшукати таке містечко, яке, забезпечивши кусень хліба, не ставило б у розлад із совістю.

— У цьому й полягає твоя мужність. Я ж по чиновницькій драбині злетів он як. Теж прагну своє становище використати для громадських справ...— Змінивши тон розмови, Іван Якович вів далі:— Цього року спалахнула війна на Балканах. Повстали болгари проти турецького ярма, серби вступили у війну з Туреччиною...

— Все це мені відомо з преси.

— Але є й невідоме. Михайло Старицький з своїми товаришами розгорнув збирання пожертв на користь Сербського червоного хреста. З цією благодійною метою він видав у Києві книгу, на яку не встигли накласти заборону. Її треба негайно розповсюдити,— Іван Якович витяг з паки книгу, поклав на стіл. На обкладинці значилось:

СЕРБСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ І ПІСНІ

Переложив М. Старицький

Посвящаю моему щирому другові і товаришеві

Михайлу Петровичу Драгоманову.

1876

Панас Якович почав похапцем гортати сторінки книги.

— Переклад українською мовою — це значна подія. Передай подяку Михайлові Петровичу. Він здатний на сміливі вчинки. Рух допомоги балканським слов'янам всіляко будемо підтримувати.

— Є відомості, що на Балканах розгорнеться велика війна з участю російського війська. Багато є охочих добровільно йти допомагати повсталим слов'янам.

— Це знаменно. Коли людина сприяє визволенню іншого народу, то вона вірить і в розквіт свого власного.

— Про це можна багато говорити. Але я мушу завтра повернутись до Києва.

— До Кременчука поїдемо разом. Конче мені треба заїхати в Кобеньки. Водночас маю зустрітись з колишніми учасниками нашої «Унії». Хоч вона розгромлена, але паростки ще не вмерли. Візьму з собою «Сербські народні думи і пісні».

— А цей рукопис я повезу до Києва, — Іван Якович перегортав сторінки повісті «Лихі люди». — Вразливо ти пишеш і сміливо. В той час, коли посилились по всій країні арешти, ти в своїй повісті розкриваєш двері казематів, показуєш нескоримих людей... Бачу, що в тебе тут діють все чоловіки. Для різноманітності належало б вивести якусь жінку. Це б відповідало правді.

Слова брата вразили Панаса Яковича.

— Це окрема тема, яка мене найбільш непокоїть, — почав знову ходити по кімнаті, зупинився біля дверей, поглянув на кілочок, де мала висіти чорна шаль. Де ж вона поділась? Заклопотано оглядав куток. Як могла зникнути?

— Ти чимось збентежений? — запитав брат.

— Одна дрібниця... Не варта уваги, — механічно відповів, а думка говорила: «Ні, це не дрібниця... А може...»

Всю ніч не давали спокою роздуми, здогади, запитання. Що робити? Може, відмовитись від поїздки?

Залишитись у місті, відшукати Галю, розпитати, дізнатись про все. Може, чимсь образив її? Але все ж треба їхати...

Удосвіта виїхав з братом до Кременчука.

* * *

Темними вечорами Роман Мазевич почував себе краще, ніж в ясний день. Ніби черпав з темряви силу для себе. Іноді здавалося, що за ним стежать зорі і місяць. Тоді ховався в тіні провулочків.

Тепер відчував себе переможцем. Коли приходив до Панаса Яковича привітати зі святом клечальної неділі, то, як завжди, трохи затримався під дверима, щоб послухати, що говорять у кімнаті. Цього разу вловив останні слова розмови Панаса з Галею про ту чорну шаль. А коли повертався, то, скориставшись з того, що господар був заклопотаний прибуттям брата, вхопив шаль і заховав у свою невеличку валізку.

Знав, для чого це робить. Тепер треба зустріти Галю. Однак кілька вечорів минуло, а Галі ніде не міг знайти. Ходив темними завулочками, малоосвітленими алеями саду.

«О, Романко покаже вам, хто він! Позмагається ще з ним! Тепер Романко переходить на роботу в земство. Там ширше поле діяльності».

У мріях малював своє майбутнє. Дратувався, що не може відшукати Галю. Та ось, нарешті, зустрів на перехресті двох завулочків. Обізвався. Вона зупинилась.

— Чого ви хочете від мене?

— Важливі справи... Важливі...

— Які?

— Панас Якович доручив мені поговорити... Ходімо до саду... Все розповім.

Глянула на нього, ніби благала порятунку, і, вагаючись, пішла. Сіли в тінистій алеї. Вищерблений місяць таємниче і недовіркою позирав на них косим поглядом.

Мазевич намагався сидіти щільно, впритул до Галі. Але вона відпихала його руку.

— Розумієш, Галю... Трапилась прикрість,— зітхнув.— Така, що... й говорити не хочеться.

— Говори ж...

— Ні. Не буду. Соромно. Ти ж знаєш, всі мужчини баламути й дурисвіти.

— Не муч мене, говори... Говори про Панаса.

— Тяжко говорити таке... Панас просив передати твою шаль і сказати, що він передумав... Каже, щоб і дух твій не пах біля його хати.

— Таке сказав?

— Чесно говорю... Хай мене бог накаже,— витяг з кишені шаль.— Оце просив передати, бо не хоче й бачити тебе.

— Ха-ха-ха! — залилася недобрим, гнівним сміхом Галя, беручи шаль.— Мені хочеться комусь обгорнути нею шию і задушити... Задушити!.. Хочеш, Романку, тебе задушу...

— Мене не треба... Задуши Панаса... Тільки його не спіймаєш. Виїхав і швидко не повернеться. А хоч і повернеться, то сяде в тюрму. Тобі з ним не мати щастя... Таких і на шибеницю водять... Романко все знає, все бачить. У нього добрі вуха і проникливий зір. Блюстителем може бути!

— Голова йде обертом... Ходім звідси... Мене душить темрява...

— Темрява — то добре... Ти мене не відпихай... Не відпихай...

Наче засоромившись, місяць сховався за темний стовбур дерева. Галя рвучко встала.

— Я піду...

— Ще трохи погуляймо...

— Небезпечно... Я можу щось страшне заподіяти...

— Ти можеш! Але мене не чіпай. У мене ось сюрчок поліцейський. Засюрчу... негайно з'являться...

— Он який ти!

— Романко все може! Кажуть, що з таких цілий уряд можна створити. Але то колись буде...

— Зустрінемось колись іншим разом, а зараз я піду.

— Стривай!.. Ї важлива справа,— роздумуючи, почав Романко.— За кілька днів маю поїхати в дуже людне, гомінке місто. Запрошую й тебе. Ти будеш мені в пригоді.

— Що то за робота?

— Важлива... Патріотична. Я ж патріот!

— А що то значить — патріот?

— Це людина корисна для уряду.

— Не розумію.

— От, наприклад, уяви себе господаркою. Маєш ти багато добра всякого...

— Не хочу такого й уявляти. Все добро роздала б нужденним людям...

— То я говорю для прикладу. Хай не ти будеш багатою господаркою, а хтось інший. Припустимо, що до тебе забрався злодій і захопив валізку з коштовними речами. Як їх знайти?.. Спершу пускають по сліду собаку. Вона нюхом чує і приносить валізку до господарки.

— А господарка що тоді? Жалує собаку?

— Справа не в цьому... От є й такі люди, що багато чого нюхом чують. Звуться вони патріотами.

— Тепер зрозуміла, значить, у них собачий патріотизм?..

— Поїдеш зі мною, то більше зрозумієш.

— Куди?

— Куди накажуть.

Розмова з Романком ще поглибила ненависть до нього. Здавався увесь світ гидким, мерзеним, забрудженим.

Ходила самотня вулицями, не помітила, як опинилась на Монастирській. Шанобливо, як грішниця на прощі, підходила до вікна. Тихо. Постукала в двері. Ніхто не відгукнувся. Невже все то правда, про що розповів Романко? Невже?..

Приходила вранці, увечері. Не почула його голосу. Місто здавалося потворою з роззявленою пащею. От-от та паща проглине її. Життя котилось, як скрипучий віз по багнюці. Як не пірнути в ній, несучи на собі цілі гори страждань? Невже можна обдурити власне серце? Коли так, то краще вирвати його з грудей.

Ходила вулицями, де на кожному розі бовваніла крамничка, поліцай, шинок або якась управа чи будинок для арештантів.

Вулицею проходять заробітчани з торбами за плечима, в сільських свитках.

Куди вони йдуть, окрадені, обідрані, босі, зацьковані, голодні? Куди несуть жагу очей своїх і втому похилих пліч?..

Ідуть найматись, продавати силу, а може, й вроду. Не могла дати раду думкам, що тонули в мареві людських страждань.

Проклинала той день, коли залишила материну хату. Може, повернутись? Але чи застане живою сиву жалібницю? А що чекає там? Голод та глитайське

лиходійство. Ні! Не вертатися човнові, що відірвався від берега. Мандрувати далі та захлинутись у вирі... Куди піти? Де діти себе? Всюди роздоріжжя. Неси тими роздоріжжями, полтавко, свою молодість і вроду. Неси, як носять твої сестри й подруги. Тамуй у собі болі, щоб перелити їх у гнів. Не ти перша і не ти остання...

Пожовклий лист зриває вітер, і плачуть верби в осіннім сні, а серце стогне, жде привіту в гіркій самотині.

НА ТЕРЕЗАХ СУМЛІННЯ Й ПРИСТРАСТІ

Тільки через рік після видання потрапила до рук Панаса Яковича повість «Лихі люди». Тепер він розглядав її разом з прибулим до Полтави Дмитром Пильчиковим. На обкладинці читали:

ГРОМАДА

*Українська часопись
впорядкована М. Драгомановим,
М. Павликом і С. Подолінським
Женева. 1877*

Майже вся третя книга «Громади» була заповнена повістю «Лихі люди».

У цей час нагодився і Алоїз Вячеславович Єдлічка, поділяв радість друзів. Він схвильовано зачитав епіграф до повісті:

І день іде, і ніч іде.
І голову схиливши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

— Зачитайте ще раз, Алоїзе Вячеславовичу,— просив Пильчиков.— Ці слова вистраждані... Апостол правди і науки? Коли, в яких обставинах, у якому вбранні чекати його нам?

Розмову повели про події. А їх було багато за останні два роки. Відбулась кровопролитна російсько-турецька війна. І в пресі, і в усних переказах ширились повідомлення про тяжкі бої під Плевною та на Шипці. Суворо, правдиво відбив ці події на своїх полотнах живописець Василь Верещагін — учасник війни. Розповідали, що імператору Олександру II дуже не сподобались ці картини.

— Одне кровопролиття на Балканах, а друге в закритому процесі при сенаті, де сіли на лави підсудних 193 народники,— висловлював свої судження Панас Якович.

Співчутливо переглянулися друзі. Хвилювали ці події кожную чесну людину. Ширився розголос про сміливі промови на процесі. Тяглися нитки до полтавського народницького осередку, до розкритої чигиринської змови, очоленої народниками Стефановичем, Дейчем, Бохановським. Чигиринська ж справа набула великої ваги на Україні. Арештованих допитували в Києві. Тут вони відбували ув'язнення, доки юний полтавець, учасник таємного товариства «Унія», Ростислав Стеблін-Каменський організував втечу.

Живим в уяві Панаса Яковича постав запальний, натхненно фанатичний Ростислав, як запам'ятав його на зборах «Унії». Не могли не згадати друзі й другого учасника «Унії», Дмитра Андрійовича Лизогуба. Перебуваючи в Одесі, Пильчиков довідався, що він сидить в Одеській тюрмі. За революційну діяльність вкупі з Желябовим, за сміливу пропаганду його чекає найсуворіше покарання.

Це все насторожувало Панаса Яковича. До того ж вразив арешт учителя полтавської гімназії Миколи Васильовича Ковалевського, який, живучи перед тим у Києві, дружив з Михайлом Старицьким.

Скаженів полтавський жандармський полковник Банін, пишучи один за одним рапорти до III відділу. «Таких лиц немало,— писав він,— через что эти паразиты размножаются, завербовывая в свой кружок все более и более. Гуманное отношение к этим лицам придает им только более смелости».

— Хіба можна в одній повісті охопити всі гострі події останніх років? — задумливо говорив Панас Якович.

— Добре, що ти не покидаєш своїх мрій. Вони не дають черствіти серцю. Пригадую мрії моєї юності. Багато ми колись сперечалися про напрями діяльності. Я дотримувався тоді поміркованих поглядів. А зараз думаю про те, чи був я правий? Може, легше було б сконати на засланні, ніж оце роздумувати й самобичувати себе на старість,— Дмитро Павлович хмурих порите глибокими зморшками чоло, від чого здавався ще старішим.— Іноді я заздрю долі нашого запального Дмитра Лизогуба, якого не залишить пісня навіть тоді, коли йтиме на ешафот. Шкода, що гинуть сильні духом, а убогодуха дрібнота пускає свої кволі паростки.

— Так бувало, так є, може, колись цього не буде,— заспокоював Панас Якович свого друга, а сам линув думками до героїв повісті «Лихі люди». Тепер він міг би сказати про них більше, урахувавши останні процеси над народниками.— Не на березі Дніпра судилося бути друкованими творам нашим, а на березі Женевського озера та тихої Рони.

— Радив би тобі помандрувати туди. Там збирається коло волелюбних людей. Драгоманов запрошував. Радий буде...

— Запрошення спокусливе. Але я не можу. В'яже мене з Полтавою не чиновницька кар'єра, а щось інше. Виношую великий задум. Письменник не може відриватися від рідного ґрунту, мусить страждати разом із своїм народом. Якщо Жан Жак Руссо народився на березі Женевського озера, то там він черпав і собі натхнення. А ми черпаємо його на березі Ворскли, Псла, Орелі і славетного Дніпра.

— Схиляюся перед твоєю любов'ю до рідної землі, до пісні, — вставив Єдлічка. — Я теж полюбив її...

— Серцем і душею ти наш, Алоїзе Вячеславовичу. Твої композиції за народними мотивами допомагають мені творити образи... Зокрема жіночі.

— Це знаменно, Панасе. Народ, який іде в майбуття, перемагаючи всі тортури, несе з собою плекані мрії. Вони знаходять свій відбиток у жіночій долі.

— Саме це мене найбільше хвилює. Я пов'язав навіть свої особисті переживання з творчими задумами. Вирішив багато запозичити з власних душевних колізій. Шкодную, що втратив з поля зору особу, яка до глибини збудила в мені думки і почуття. Я мучусь, страждаю, а коли пишу, то серце ридає разом з

моїми героями. Признаюсь, що кожна написана сторінка твору додає мені сивини. На терезах сумління й пристрасті зважуються ті сторінки.

* * *

І серце його справді ридало. Згадки про Галю, про її таємниче зникнення не давали покою. Лишаючись на самоті, поринав у роздуми.

Пізно ввечері робив прогулянки по Монастирській вулиці. Коли спустила вулиця й сонно послалася вниз, до підніжжя гори, назустріч забовваніла постать людини, що поволі наближалась. Невідомий здавався якимсь привидом. Простує назустріч. Зупинився.

— Це ви, Панасе Яковичу? Добрий вечір!

Пізнав Романка Мазевича, забилося серце. Чому він тут нишпорить серед ночі?

Зливою улесливих слів обдав Романко неохочого до розмови Панаса Яковича. Наче нащупував болючі виразки співбесідника і роз'ятрював їх до болю. Розповідав про земство, про те, що готується земський з'їзд, а губернатор відтягає його, бо не любить земського лібералізму.

— Нещодавно повернувся з Харкова,— перевів на інше розмову Мазевич.— Зустрічав знайомих,— багатозначно поглянув на співбесідника.— Одну особу зустрів, яка дуже вразила мене.

— Що то за особа?

— Ніколи не вгадаєте.

— Не берусь вгадувати.

— Зустрів Галю! Нашу спільну знайому. Йшла вулицею, обгорнута чорною шаллю. Так вона їй до лица. Дуже весела була, здається, добре напідпитку.

Сміялася, говорила, що дурною була, коли зустрічалась і валандалась з деким у Полтаві,— наче пазури запускав Мазевич у Панасове серце.— Запитав я, чи не передасть кому вітання, а вона лиш зареготала...

— Ні, вона не така!

— Хе-хе-хе,— злісно сміявся Мазевич.— Говорила, що чорну шаль буде берегти до слушного часу. Хе-хе-хе...

— До побачення,— Панас Якович швидко пішов.

— До зустрічі в щасливих обставинах,— кинув навздогін Мазевич...

Повернувшись до своєї кімнати, Панас Якович не міг дати ради думкам. Може, кинути цю нещасну країну, доки на шмаття не розтерзалось серце? На кожному кроці брехня, обман, доноси, підлість. Може, правду говорив Пильчиков, радячи податися до Драгоманова в Женеvu?

За стіною почулись знайомі акорди гри на фортепіано. Значить, не він один страждає безсонням. Цілющим напоєм вливалися в душу ті звуки, ніби повіяло пахом рідного степового роздолля. Сідав за стіл, писав, наче дбайливо вибирав з п'їтьми плідно набухлі зерна і засівав ними перелоговий чорнозем.

Пливла пелехата ніч назустріч світанкові.

* * *

Після надрукування повісті «Лихі люди» Драгоманов готував до видання окремою книгою роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Ще до приїзду в Женеvu він побував у Львові, Відні. Виступав з полемічними листами на сторінках львівського студентського журналу «Друг», заприятелював з Іваном Франком, Михайлом Павликом.

Віденський студентський гурток, очолений Остапом Терлецьким, виявив свою прихильність до Драгоманова. А коли він оселився в Женеві, то незабаром сюди прибув і Сергій Подолинський — автор знаної з політичних процесів «Парової машини». Разом почали видавати журнал «Громада».

Надрукована анонімно в ньому повість «Лихі люди» справила велике враження на львівську, віденську, празьку молодь. Примірники її потрапили в Київ та інші міста.

У зв'язку з процесом над студентами Франком, Павликом та іншими повість «Лихі люди» набула злободенності. Молодь бачила в ній відгуки тих хвилювань, що їх викликали герої роману Чернишевського «Что делать?». Це гостро відчувалося в зв'язку з процесом 193 учасників таємних організацій. Ширились чутки про спроби організувати втечу Чернишевського з Вілюйська. Нова фаланга революційної молоді поповнювала каторгу в Сибіру.

Саме в цей час готувалось у Женеві видання роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Насамперед його з захопленням прочитав Михайло Павлик. Драгоманов занадто був переобтяжений своїми публіцистичними виступами. Він друкує в Женеві брошуру французькою мовою «Українська література заборонена в Росії», яку подав через свого друга І. Тургенєва на міжнародний літературний конгрес у Парижі. Треба було в ній розповісти, що є велика література багатомільйонного народу. Література і мова, заборонені указом російського імператора та переслідувані зграєю жандармів і чиновників.

Захоплення Драгоманова цією справою викликало незадоволення окремих емігрантів у Женеві. Лавров не визнавав такого ухилу в політичній діяльності

і називав Михайла Петровича сепаратистом, незважаючи навіть на те, що він прославив у своєму публіцистичному виступі Віру Засулич за її революційні подвиги.

У зв'язку з політичними процесами в Росії коло емігрантів у Женеві з кожним місяцем збільшувалося. Цьому сприяв і розкол, що стався 1879 року на Воронезькому з'їзді народників. Прибувають сюди і представники «Чорного переділу» та «Народної волі».

Драгоманов, разом зі своїми друзями, зустрів прибулого в Женеву Сергія Михайловича Кравчинського. Вітаючи його, Михайло Петрович говорив:

— Дозвольте потиснути вашу мужню рукв.—Цим натякав про вбивство ним шефа жандармів Мезенцева.— Горджуєсь таким земляком-полтавцем.

Кравчинський посміхнувся. В його суворому погляді світилась добрість і вольова сила. Високий лоб під буйною шевелюрою, худорляве обличчя з дугасто розгонистими бровами надавали вигляду сміливої й рішучої людини. З першої зустрічі у Драгоманова з'явилась приязнь до Кравчинського.

Подальші зустрічі й листування з ним набули ділового, дружнього змісту. Сергій Михайлович знайомив його зі своїми нарисами, які готував до друку в книзі «Підпільна Росія». В свою чергу Драгоманов познайомив Кравчинського з рукописом роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

— Друкувати треба цей роман. Велике діло зробити,— радив Кравчинський. Він зацікавився особою Панаса Мирного і просив передати вітання йому та землякам — полтавцям.

Роман став предметом розмов у колах політичних емігрантів. Вони почали цікавитись й іншими

творами Панаса Мирного, вважаючи його своїм одним думцем.

Підтриманий представниками політичної еміграції, Драгоманов видав роман, на титульній сторінці якого значилося:

ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ,
ЯК ЯСЛА ПОВНІ?

*Роман з народного життя
П. Мирного та І. Білика
Женева. 1880*

Драгоманов додержав свого слова перед друзями. Хай гримлять по світу слова, викресані з бурі.

Видання роману збіглося з іншими подіями в діяльності Драгоманова. Якось до нього завітав Кравчинський з прибулим посланцем з Росії від Желябова. Посланець передав листа. Михайло Петрович розкрив пакет, почав читати:

«Понедельник, 12 мая 1880 г.

Многоуважаемый Михаил Петрович!

Два раза пришлось нам встретиться, теперь приходится писать, и все при обстоятельствах крайне своеобразных. Помню первую встречу в 1873 г. в Киеве на квартире Р. и Э. Сидит кучка старых-престарых нигилистов за сапожным столом, сосредоточенно изучая ремесло. То знамение «движения в народ» для жизни честной, трудовой... Программа журнала «Вперед» прочтена и признана за желательное. «Но какова-то действительность?» — спрашивал себя каждый и спешил погрузиться в неведомое народное море. Да, славное было время!.. Наступила зима 1875—1876 г. Тюрьмы переполнены народом; сотни жизней перебиты; но движение не унялось; только прием борьбы

переменился, и на сцену пропаганды научного социализма, умудренные опытом, выдвинули бойцы на первый план агитацию словом и делом на почве народных требований. В то же время всколыхнулась украинская громада и, верная своему основному принципу народолюбства, замыслила целый ряд предприятий на пользу родной Украины. В эту зиму Вы приехали в Одессу для сборов на «Громаду», и мы повидались с Вами вторично...»

Читаючи, Драгоманов хитав схвально головою. Пригадувались зустрічі, розмови, наповнені сподіваннями. Ніби живим поставав молодий Желябов. Чорне густе волосся, борода й вуси обрамлювали рівний ніс, на перенісці близько збігаються брови. В очах твердість і духовна міць.

У довгому листі викладалась програма «Народной воли», а далі:

«Еще одна просьба к Вам, Михаил Петрович. Не согласитесь ли Вы быть хранителем нашего архива? Материал там весьма ценный для истории современного движения... Узнавать нас (редакцию «Н.В.») по паролю, зашифрованному ниже ключом, Вам известным...»

— Спасибі за довір'я... Спасибі,—роздумуючи, говорив Драгоманов, поглядавав то на Кравчинського, то на посланця.— Спасибі... Все зважу і дам відповідь. А зараз прошу передати ось за цією адресою в Києві новий роман. Передайте й Желябову роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Він же читає українською мовою...

— Читає і захоплюється,—підтвердив Кравчинський.

Після цієї зустрічі Драгоманов інтенсивніше по-

чав листуватися зі своїми знайомими, поширюючи женеvські видання.

Та ось дійшла звістка про вбивство 1 березня 1881 року царя Олександра II. Стало відомо, що напередодні цього вбивства було заарештовано головного організатора Желябова, а потім повішено разом з чотирма народовольцями, що здійснювали вирок виконавчого комітету «Народної волі».

Драгоманова непокоїло те, що він не дав належної відповіді на послання Желябова. «Чи може залишитись таке послання без відповіді? А що скаже історія?» — роздумував і шукав ради. З такими думками щоденно вранці ходив берегом тихого Женеvського озера. Під пахвою, як завжди, ніс кілька книг.

У віддзеркаленій блакиті озера прагнув пізнавати прозоре небо своєї рідної країни. Напрошувались на уста рядки поезії поважного земляка, який ще раніше, поділяючи свою самотність за кордоном, писав:

Ходжу берегами,
Та й не нахожуся;
Дивлюсь на сади зелені,
Та й не надивлюся...

Шукаю-питаю
Зеленої рути,
Щоб тебе, мій рідний краю,
Навіки забути.

В тобі, рідний краю,
Люди туманіють,
По степах твоїх розлогих
Будяки красніють...

Далеко линув зором, де підпирали прозоре небо сиві Альпи, ніби оберігали спокій чарівного озера, берегами якого колись виношував сміливі думки Жан Жак Руссо. Пригадував свою мандрівку через Карпати,

коли гостив у Юрія Федьковича і разом з ним милувався красою Черемошу. Там легендами про Довбуша повиті гори теж підпирають просторе небо.

Сам не помітив, як опинився біля дівчаток, що на березі тихоплинної Рони продавали квіти. Одна з них тримала в руці найскромніший букет — жмуток ромену. Ніби з рідного краю хтось надіслав цей дар природи. Підійшов купити квіти. Але не встиг. Якийсь громадянин у білому капелюсі й світло-сірому костюмі вже тримав жмуток і платив дівчині гроші. Покупець квітів пильно глянув на Михайла Петровича. Погляд його пронизливих очей, що зосереджено дивилися з-під довгих, трохи розкосих брів, вражав добростю.

— Ромен... Ромен-зілля, — невзначай промовив Михайло Петрович.

— Щось рідне нагадує вам? — запитав незнайомий. — Мені теж нагадує. Дозвольте поділитися, — простяг половину жмутка Михайлу Петровичу.

— Спасибі. Але мені незручно... Ми ж не знайомі.

— Будемо знайомі... Я Георг Плеханов. Може, чули?

— Звичайно, чув... Добре знаю. А я Михайло Драгоманов.

— Драгоманов?! — перепитав той. — Вас я давно знаю як вигнанця з рідного краю. Знаю і дякую за ваші публіцистичні виступи. Особливо за вашу шанобу до моєї приятельки і одностудця Віри Засулич.

Пішли берегом, розговорились, ніби давні знайомі.

— Чув про вас, Михайле Петровичу, ще від одного товариша, з яким у 1876 році організовував демонстрацію і мітинг біля Казанського собору в Петербурзі. Я маю на увазі Богдана Панасовича Марковича — сина відомої письменниці Марка Вовчка.

— Мені відомо, що Богдан Панасович полум'яний прихильник Чернишевського?

— Ми всі прихильники Миколи Гавриловича. Навіть його наслідувачі. Але те, про що говорив наш учитель, треба продовжити... Нові події, нові явища в житті...

— Мені відомі продовжувачі його ідей в літературі,— Драгоманов подав роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» В його очах світилась гордість за своїх друзів — авторів книги.

— Ви робите тут, у Женеві, корисне діло, видаючи заборонену в Росії літературу. Вважаю, що видавничу справу належить значно поширити. Треба видавати гостро політичну літературу.

— Що ви маєте на меті?

— «Маніфест комуністичної партії» Маркса і Енгельса!

— Така ідея ще не захопила громадськості в Росії. Поки що лише ходіння в народ... Ідеї селянської демократичної революції.

— Але привид бродить по Європі, привид комунізму... Ми, чорнопередільці, приходимо до висновку, що гаслом діяльності нової партії має стати: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Про це ми можемо вільно тут говорити... Незабаром під цим гаслом почне діяти наша група. Група «Визволення праці»,— Плеханов замовк, почав перегортати сторінки роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — Романи з народного життя нам потрібні... Дуже потрібні... Сподіваюсь, що наша група в своїй діяльності користуватиметься досвідом життя, відбитим у таких романах. Українська література не остання в цьому. Я твердо переконався і маю висловити свою думку в пресі. Література, що має такого велета, як Шевченко,

обов'язково набуде світового значення... Про це, сподіваюся, ми ще продовжимо розмову. Прошу завітати до мене,— Плеханов елегантно підніс догори капелюх.— До побачення!

* * *

Новий роман потрапляв на Україну тільки з рук у руки, бо чиновники ретельно виконували указ імператора. Драгоманов передав примірник і в Полтаву, авторові.

На цей час у Панаса Яковича відбулися й службові події. З одержанням за «вислугу років» звання титулярного радника, його було переведено на посаду бухгалтера третього відділення казенної палати, а незабаром ще й нагороджено орденом Станіслава третього ступеня.

Химерний 1880 рік!.. Химерний він для письменника Панаса Мирного як рік видання першого роману. Химерний і для титулярного радника Панаса Яковича Рудченка. Рік його першої нагороди.

Під час привітань на службі у нього якось зірвалось:

— З чим вітаєте?

— З Станіславом...

— А я подумав... Ага, спасибі... Служба зобов'язує...

На службі доводилось тепер зустрічатися з новими людьми, вести нові справи. Податкові, пенсійні — третє відділення найбільше було перевантажене заявами, скаргами, ревізіями. Не подобалось Панасу Яковичу, коли його підлеглі стоячи зустрічали прихід на службу начальника. Тому й намагався раніш за всіх з'являтися в установу.

Коло його домашніх друзів було дуже обмежене. Дмитро Пильчиков тепер рідко навіщав Полтаву, при зустрічі з приятелями плакав та й знову повертався до Одеси, а далі — до Харкова, де доживав свого віку.

Продовжувались дружні взаємини з Алоїзом Вячеславовичем Єдлічкою. Але той теж зостарівся. Постійними друзями і порадниками тепер стають — статистик і журналіст-етнограф Василенко Віктор Іванович, що працював у земельному банку, та адвокат Дмитрійв Микола Андрійович. Сходилися в тісному колі.

Така зустріч відбулася на квартирі Панаса Яковича з нагоди приїзду до Полтави Михайла Старицького та Миколи Лисенка. Завітав і Єдлічка. Прибулі раділи з того, що Драгоманов виконав обіцянку надрукувати роман Мирного в Женеві.

— Вітаю тебе, Панасе, як давнього друга. Тепер ми справді побраталися з тобою,— Старицький говорив поважно, впевнено. Це був не той артистично-жартівливий юнак, з яким уперше зустрівся Панас у Гадячі, подорожуючи до Полтави. Змінився в нього зовнішній вигляд. Замість колишньої бороди вилискували поголені щоки, яких торкалися розкішні вуса. Цупке волосся на голові завихрилось. Густі брови розділяло широке перенісся, на якому лягла зморшка. У виразі обличчя світилась мужність людини, що зазнала чимало життєвих знегод.

Вітав Панаса Яковича і Лисенко.

— Це лише краплина, що падає на нашу зголоднілу до вільного слова землю,— говорив він.— Мої надруковані ноти рідних пісень теж забороняють розповсюджувати.

— Розумію ваші хвилювання, Миколо Віталійовичу,— гірко додав Єдлічка.— Свої зошити народних

пісень та обробку «Наталки Полтавки» я не можу надрукувати.

— Не можна миритися з таким підневільним становищем,— Старицький розправив, як орлині крила, свої хвилясті брови. Коли хвилювався, то ліва трохи підіймалась, а карі очі крили в собі тугу.— В Києві ми демонстративно улаштували концерт, в якому наші народні мелодії виконувались французькою мовою. Слухачі запротестували. Втрутилась поліція, арештовували студентів, що вимагали співати пісні рідною мовою. Справа дійшла до генерал-губернатора. Він тепер ще створіше забороняє в підвладному йому краї давати подібні концерти.

— В Полтаві теж не відбувається ні вистав, ні концертів. Скорше рідну пісню можна почути біля шинку. Не даремно така талановита людина, як Гордій Павлович Гладкий, що створив чудову музику до Шевченкового «Заповіту», став вуличним скрипа-лем,— повідомляв Єдлічка.

— Хотів би зустрітися з Гладким. Чув про нього. Де його знайти? — запитав Лисенко. В його поставі, у спокійному виразі обличчя відчувалась твердість, уміння володіти собою і викликати до себе повагу.

— Це, Миколо Віталійовичу, важко зараз здійснити. Він мандрує всюди, як жебрак, і грає на скрипці,— гірко посміхнувся Єдлічка.— Шинків у нас багато. Невідомо, біля якого може сьогодні зупинитись.

— Ми всі зараз подібні на жебраків. По-жебрацькому благаємо в уряді полегшень, дозволів на культурну роботу,— флегматично додав і випростав рослу постать Василенко, поводячи навколо своїми темними очима, що гостро зорили з-під густих чорних брів.

— Твій чудовий нарис про Опішню теж не хочуть друкувати,— посміхнувся Панас Якович.— Виходить, що й етнографія небезпечна...

— Етнографія може бути революційною, коли до неї додати вогню,— перемагав свою флегматичність Василенко.

— Є чутки, що граф Лоріс-Меліков, який має надзвичайні повноваження від государя по наведенню порядку в імперії, створив комісію, в якій розглядається й справа перегляду деяких цензурних положень. Це мене не обходить як юриста,— зауважив Дмитріїв.— Обіцянки нового правителя, може, виллються в якусь державну мудрість.

— Мудрість не мириться з багатослів'ям,— по-важно додав Єдлічка.— Для мене, де слова, там має бути пісня, музика.

— Алоїзе Вячеславовичу! — звівся Лисенко.— У київському гуртку ми вигадали одну злободенну колективну пісню. Зачинай, Михайле Петровичу!

— Це ми з нагоди того, що після вибуху в царському палаці на початку року через тиждень було створено на чолі з графом Лоріс-Меліковим «Верховную распорядительную комиссию по охранению государственного порядка и общественного спокойствия». Слідом за цим ліквідовано горезвісний Третій відділ канцелярії його імператорської величності, а неохитного у своїх монархічних поглядах Победоносцева наставлено обер-прокурором синоду,— Старицький ступив кілька кроків і затяг на церковний глас:

Третьому відділу вічна па-а-м'ять!

Хором присутні підхопили:

Вічная пам'ять!

Vi-i-i-чна-а-я па-а-м'ять...

Старицький, змінивши мотив, продовжував церковний глас:

Да возродіся розпорядча комісія...
Лоріс-Мелікову алілуя!

Хор підхопив:

Алілуя, алілуя,
Алілуям а-а-лі-і-луя!

Старицький продовжував:

Победоносцеву многі літа.
Творити беззаконія на многі літа!

Микола Лисенко диригує:

Многая літа, мно-о-гая лі-та-а!
Мороком повита
Многая лі-і-і-та!

— Чудовий хор! Чудові співи, — захоплювався Єдлічка.

— Не з добра співаємо, — перейшов на серйозний тон Старицький. — Почався режим, як кажуть, «вовчих зубів і лисячого хвоста».

— То треба ловити того хвоста. Може, дозволять наш друк, — втрутився Василенко.

— Лоріс-Меліков намагається показати себе лібералом, щоб заспокоїти збуджену країну, — пояснював Старицький.

— Дуже небезпечний лібералізм, коли його проголошують реакціонери.

— Коли собака виє на луну, то він підбирає свій хвіст, щоб хто не наступив на нього.

— Гірка наша правда. А де дітися? Треба нам об'єднати розпорошені, розгромлені реакцією уламки

групових об'єднань. Це тяжка справа, бо вся енергія правителів повернута на досягнення охоранкою життя в країні. Треба нам діяти, незважаючи на заборони, утиски. Маємо обов'язково добитися видання свого журналу або, принаймні, альманаха,— Старицький запитливо поглянув на Мирного.

— Коли живе слово конфліктує з урядовим тупоумством, то його потрібно треба ширити. Історія оцінить те слово і збереже для нащадків. Я радий, що з метою підготовки видання журналу ви прибули до нашої скромної Полтави.

— Покладаємо надії на твою, Панасе, участь у виданні. Є думка назвати це видання «Радою». Віримо, що незабаром доб'ємося перегляду ганебного указу про заборону друку. Передова інтелігенція Росії підтримує нас.

— Все, що залежить від нас, будемо робити,— відповів Мирний.— Обіцяю написане, або, вірніше сказати, вистраждане, передати до нового видання. Тяжкий досвід організації видавничої справи Іваном Франком у Галичині зобов'язує...

— Правильно, друже,— Старицький обняв Мирного.— Бачу, що даремно прибули ми до Полтави.

— Прибули вчасно. У розмові з вами можна відвести душу, почути живе слово. Хотілося б ще почути від вас, Михайле Петровичу, якогось нового вірша...

— Коли є бажання, то я зачитаю вірш, написаний у тяжкі дні гонитви, коли мав намір навіть залишити рідний край.

— Просимо...

Старицький звівся, пройшовся по кімнаті, розправив свої розкішні вуса. Полилась римована мова. Читець від строфи до строфи проймався пафосом:

Як я люблю безрадісно тебе,
Народе мій, убожеством прибитий,
Знеможений і темністю сповитий...

Здавалося, разом з ритмами поезії билось в один такт і його зворушене серце.

І ось тепер та змучена любов
Мене жене в далеку чужину...

Єдлічка звівся, підійшов до Лисенка.— Ось я приніс нові зошити нот. Хочу познайомити вас, Миколо Віталійовичу.

— Ваші композиторські обробки народних мотивів, Алоїзе Вячеславовичу, мені відомі. Хотілося б почути, як звучать записані тут. Шкода, що нема на чому грати.

— У сусідній кімнаті, де живе моя колишня курсистка, є фортепіано. Я попрошу дозволу завітати туди,— Єдлічка вийшов і швидко повернувся.— Прошу друзів завітати в кімнату Анни Осипівни Адешелідзе. Це симпатична, гостинна особа. Вони там з подругою. Теж моя слухачка. Обидві закінчили Полтавський жіночий шляхетний інститут. Добре грають на фортепіано.

— Отже, наші збори законспіруємо присутністю панночок...

У просторій кімнаті, добре обставленій, гостей зустріли дві панночки. Обидві скромно, але елегантно зодягнуті, привітні, дуже чемні.

Подаючи руку, Анна Осипівна примружувала свої великі чорні очі.

— А це моя подруга Олександра Михайлівна Шейдеман,— показала на подругу.

Русява, з напрочуд світлими очима дівчина років вісімнадцяти посміхнулась, граційно подаючи руку гостям.

Панаса Яковича вразило відкрите, добре і разом з тим гордовите обличчя дівчини. Потискуючи її невеличку руку, він помітив, що вона ніби приховувала густими віями світ своїх очей.

— Прощу гостей сідати,— запросила Анна Осипівна.

— Анно Осипівно, Олександро Михайлівно, прошу не відмовити зіграти деякі речі.

На прохання Єдлічки обидві підійшли до фортепіано. Доки Микола Віталійович переглядав ноти і відкладав їх, Олександра Михайлівна сіла й заграла. Полилась музика Бетховена. Панас Якович пізнав ті звуки, що в хвилини великої душевної тривоги іноді чув за стіною.

Пізнав тепер і ту, що виконувала. Зблизька вона здавалась ще привабливішою. Білі руки, наче лебеді, сплескували над розбурханими хвилями, роняючи улюблені мелодії Бетховена. Тепер ці звуки вражали Панаса Яковича ще глибше. Дивною гармонією наповнювалась вся його істота. Він підійшов до фортепіано, ждав, поки Олександра Михайлівна закінчила гру.

— Дозвольте з усією щирістю подякувати вам за гру. Вона не вперше чарує мене.

— Не вперше? А я оце вперше зустрічаю вас,— протягла руку. Потискуючи її, Панас Якович відчув, ніби від того потиску продовжували бриніти звуки фортепіано.

Швидко перейшли на жвавi, дотепні розмови. Дівчата грали, співали. Іноді сідав до фортепіано сам Алоїз Вячеславович. Виконувались пісні в його обробці «Ой дівчина горлиця», «Чи се ж тая криниченька», «Ой не ходи, Грицю», «Ой хмелю, мій хмелю», «Пасла дівка лебедя». Пісню «Хусточка моя шовковая»

виконала Олександра Михайлівна під акомпанемент Алоїза Вячеславовича.

Панаса вразила співачка не силою свого голосу, а ліричним його тембром.

— Я горджусь своїми ученицями,— Єдлічка з подякою поглянув на Олександрю Михайлівну, коли вона закінчила пісню.

— Чехи здавна славились і музикою, і своєю мудрістю.— Лисенко близько підійшов до Єдлічки.— Мені здається, що ми знайомі з самого народження.

— Так, бо я й себе пізнав у вашій пісні, особливо жіночій. Яка прозора душа того народу, що випестив такі пісні! Це мене назавжди зв'язало з Полтавою, до якої я прибув по закінченні Празької консерваторії... Кожний народ у своєму слові і пісні береже щось неповторне, чарівне. Люблячи своє рідне, я полюбив і вашу українську пісню. Віддаю їй свій хист і свої почуття. До цього слухайте таку притчу... У великому лісному царстві зібралися найрізноманітніші птахи. Кожна пташка щебетала свою улюблену пісню, як уміла, як сонце їй веліло. Дивною гармонією сповнювалися лісові хаші, узлісся й розлогі долини. Небо чарувалося цією гармонією і усміхалося кожній пташині. Та ось налетіла зграя якихось заморських шулік, а за ними чорне гайвороння, наче хмарами закрило сонце. Закаркали люто, заглушаючи багатострунний пташиний спів. Коли яка пташка обзивалася своїм голосом, гайворони загнали їх у дупла та нетрі, вимагаючи крикати по-воронячому. Деякі пташки, скоряючись, пробували забути рідну пісню. Але не вдалося ні соловейку, ні жайворонку стати воронами... Простори землі заповнювались несамопитим герготанням, від чого в'яло листя на деревах, сохла трава в лузі, помутніла вода на тихих плесах і в

прозорих ріках. Лише могутні дуби незрадливо шуміли, стелячи свій віковий гомін по окраденій землі. Благально простягали вони віти назустріч сонцю, впиваючи його променисту силу. Обізвалося на те благання сонце, посипаючи землю іскристою зливою, і повернуло кожній пташці її природний спів. А дубам було надане довголіття, щоб своїм шумом сповіщали вони непорушну правду сонця. Звеселилася земля від пташиного співу. Обізвалися ліси й діброви, славлячи мудрість сонця. І зашуміли переможно дуби.

— Перед мудрістю сонця не можна не скоритись,— Панас Якович запитально поглянув на Старицького, знаючи, що цими словами викличе нові роздуми Михайла Петровича.

— Не тільки не скоритись, а й славити цю вікопомну мудрість! — у хвилини піднесення пишномовно говорив Старицький.— Мудрість сонця славить кожен, хто не терпить хмурих днів!

Микола Віталійович знав, що в часи збудження Михайло Петрович буде багато говорити й декламувати. Лише музика може підкорити його. Тому Лисенко сів до фортепіано і заграв. Заспівала Олександра Михайлівна:

Стелися, барвінку, низенько...

Пісня підіймала з самого дна душі смуток давній, звучала своєю народною нев'янучою красою. З піснею наче з'являлася тінь Галі, зустрівшись ненароком з цією прозорою співачкою — невідступною і гордою. Уявна зустріч ранила Панасове серце...

Повернувшись у свою кімнату, намагався збагнути все, що трапилось. Ятрили думку і слова Старицького, і притча Єдлічки. А зрештою, виринала і захлинала всі роздуми проста пісня, що її зронила зі своїх уст учениця Єдлічки. Тією піснею вона торкнулася до натягнутих струн вразливої душі. Тепер забриніли вони і не давали спокою.

І незрозуміла пропажа чорної шалі, і раптове зникнення Галі після незабутніх зустрічей, і зловтішна поведінка Мазевича — все мало якийсь зв'язок. Але не міг Панас до кінця збагнути всього.

Знову, як на таємничу раду, приходили омріяні страдниці, приносили свій смуток і болі. Роман про жіноче безталання ставав животрепетним, глибше полонив уяву. Бо скільки того безталання криють міста, села, сільські стріхи і темні провулочки! Також виникла думка про написання драми з народного життя. Уважно перечитував драматичні твори Островського. Ще в роки перших літературних вправ переклав українською мовою його «Доходное место», захоплювався братовим перекладом «Грозы». Розумів, що в драматургії криється сила динамічних сцен та образів. Знав сценічні успіхи п'єс Кропивницького «Дай серцеві волю, заведе в неволю», «Помирились» та його водевілів і напівісторичної драми «Невольник», написаної за мотивами Шевченка.

Радився з Старицьким, який підтримував задуми і сам брався за перо драматурга.

Уява малювала розквіт народного театру, де б дзвеніла душевна пісня, проходили в діях добрі й лихі люди. Адже у відродженні культури кожного народу театр відіграє велику роль, пробуджує думки

і почуття. На сцені глядачі пізнають своє життя, свою історію, свої заповітні мрії. Ще старогрецький Есхіл обезсмертив у драмі дух прикутого, але нескоримого Прометея, давши урок іншим народам виносити священну пристрасть душі в дійствах сценічних.

І згадки про Галю, і зустріч з чулою до мелодій панночкою Олександром Михайлівною викликали цілий потік почувань, бажання виступити в жанрі, найтісніше пов'язаному з музикою — в жанрі драми. Вважав, що невичерпні джерела для драматурга криють українські народні балади. На ґрунті балад будували величні твори класики світової літератури Байрон, Гете, Міцкевич.

Хотілося відтворити конфлікти й трагедію, що її втілює народ у баладі про Лимерівну.

Ой пила, пила та Лимериха на меду,
Та пропила свою дочку молоду...

Ніс і на службу накопичені нічними годинами роздуми. На вулиці, біля урядових установ відбувалась урочиста прогулянка губернатора. Він у парадній формі простував вулицею. За ним на три кроки позаду йшли віце-губернатор і керуючий справами канцелярії. На три кроки далі марширували чиновники особливих доручень, а за ними нижчі чини. Таке «шестьє», як називали його полтавці, відбувалося час від часу, коли генерал-губернатор хотів нагадати, що існує непорушна влада, надана йому від вседержителя-монарха. На перехрестях вулиць, зупиняючи перехожих, цілим хором сюрчали не тільки городові, а й участкові урядники. Це подобалось губернатору, і він навіть давав нагороди за «бдительность» тим, хто найкраще орудує поліцейським сюрчком.

Коли наблизився губернатор до колонад кадетського корпусу, раптово гримнув оркестр «Боже, царя храни», від чого, здавалося, й бронзовий орел на пам'ятнику Слави ширше розкидав крила, дивуючись «шествію».

Дійшовши до губернаторської управи, властитель губернії підіймався парадним ходом, яким дозволено ходити лише йому та його ад'ютанту. Інші чини підіймалися бічними ходами.

Чому відбулась чергова прогулянка губернатора, про це довідався Панас Якович, коли прочитав газету, де сповіщалось про скликання гласних на земські збори.

Справа в тому, що губернатор вів боротьбу за обмеження прав земства. Він вимагав, щоб кожна земська нарада відбувалася під наглядом прокурора та чиновників губернаторської управи. Земці ж протестували проти такого втручання. Тому губернатор і вирішив з самого ранку продемонструвати свою урядову зверхність та необмеженість адміністративної влади...

Місто помітно готувалося до земського свята. Готелі заповнювали прибулі з губернії земські гласні. Жвавішала торгівля, гомінкішими стали ресторани. Частіше вулицями гнали візники. Обивателі купчилися, щоб подивитись на видовище. В Олександрівському парку прикрашували приміщення літнього театру.

Чимало наїхало сюди Супрунєнків, Хоменків, Пузирєнків, що з заможних селян-глитаїв вибилися на великих власників землі. До них горнулися крамарі. Вони, як шуліки, накидалися, коли довідувались про занепад якогось дворянського гнізда. Скуповували землі, ліси, луки. Людно було в приміщенні земельного банку.

Панас Якович відривав від роботи якусь годину, щоб подивитися на людей, почути розмови. Біля земельного банку він зустрів Романка Мазевича. Той вклонився непевно, зиркнувши очима, і зупинився. Тепер він не був таким запобігливим, як раніш. В очах його Панас Якович прочитав щось приховано зловтішне.

— І ви, Панасе Яковичу, прогулюєтесь? Це добре. Тут кипить життя,— Мазевич говорив з виглядом людини, вщерть вдоволеної своїм існуванням.

— Кому кипить, а кому в трубу вилітає.

— Хе-хе-хе... Вгадали... Прибувайте на концерт. Там побачите таке, що й не сподівалися,— хитро поглянув, попрощався і подався до земських ділків. Всюди йшлося про гроші, прибутки, наживи. Гроші заступали честь, совість і гідність. Не знаходячи собі тут товариства, Панас Якович повертався на Монастирську вулицю. А коли приходив у кімнату, то ще гостріше відчував свою самотність, що холодною хвилею гойдала смуток і втому.

* * *

Радий був, коли на другий день завітав Єдлічка і запросив на концерт, що його давали прибулі в місто арф'янки.

— То ж для розваги земців?

— Не тільки земці мають вуха... Навіть наші паненки Анна Осипівна і Олександра Михайлівна хочуть послухати...

— Для них може бути нескромним таке відвідування.

— Нічого. Вони вже позакінчували інститут. Хай пізнають життя. В крайньому разі ми залишаємо за

собою право в будь-який час піти з концерту. Треба звязати на прохання панночок.

Панас Якович дав згоду. В умовлений час зустрілись і попростували до Олександрівського парку, звідки доносились звуки полкового духового оркестру. Олександра Михайлівна і Анна Осипівна йшли поперед.

Тепле прозоре надвечір'я стелилось скісними проміннями по верхів'ях пожовтілих дерев. Була пора року, коли земля пишається дозрілими плодами в садах, а повітря пахне буйно квітучими чорнобривцями в палісадниках. Пора, коли журавлі збираються у вирій, оглядаючи простори скошених нив та сіножатей, і прощально квилять, розстаючись із землею, що дарувала свої щедроти. В таку пору, здається, й душа лине в журавлиному ключі, купаючись у просторах привабливої далі. Принаймні так почував себе Панас Якович. Він порівнявся з Олександрєю Михайлівною. Вся вона пашіла молодістю, наснажуючи неспокоєм його серце.

Алоїз Вячеславович придбав квитки, і всі разом увійшли в парк, де вже запалювались різноколірні ліхтарі. На алеях, посипаних білим піском, прикрашених гірляндами, купчилися люди. На кожному розі алеї буфети.

Людський гомін, дзенькіт склянок та пляшок заглушали звуки оркестру. Здавалося, збуджений настрій передавався від людини до людини. Панас Якович помітив, як щоки Олександри Михайлівни злегка зашарілись.

Підійшли до майданчика для танців. Саме в цей час оркестрові труби завели тягучу мелодію вальса. Подруги переглянулись, не виявляючи наміру танцювати.

— Що б сказала наша «маркіза» про ці танці? — запитала Анна.

— Очевидно, не дозволила б і дивитись. А ми все-таки подивимось.— Увагу Олександри привернула пара, що вийшла з тацювального кола. Мужчина витирав червоною хусткою піт з лоба. На його піджаку сумно гойдався на нитці обірваний гудзик. Дама прив'язувала того гудзика і верещала:

— Ух, каби квасу холодного глотнуть...

Панночки стримано бризнули сміхом.

Пробиваючись крізь натовп ліктями, пара попросувала до буфету. Олександра ще поглянула на них і відвернулась.

— Ходімо до головного павільйону, де має відбутися концерт,— запропонував Алоїз Вячеславович.

Головний павільйон було заповнено людьми. Алоїз Вячеславович відшукав чотири стільці в перших рядах. Незабаром піднялася завіса. Вийшла група красивих жінок, одягнутих у білі суконьки. Кожна тримала, кокетуючи, арфу. Але до їх струн ніхто не торкався.

Мы дружно на врагов,
На бой, друзья, спешим...—

почали вони.

Алоїз Вячеславович нахилив голову, рукою закрив очі. На шиї в нього виступили червоні плями.

Потім одна виконала пісню про молоду пралю. Це була красуня в убранні, що ледве прикривало її пишне тіло. Коли робила рухи пралі, то оголеність досягала явної непристойності. Олександрі стало соромно, вона не знала, де себе діти, повертала набік голову.

— Ви стомились? — тихо запитав Панас Якович.

— Ні,— хитнула вона головою, від чого волосся,

свавільно вибившись із зачіски, завихрилось на скронях і шиї.

Панас Якович задивився на Олександру. Не помітив, як на сцені з'явилась інша вродлива арф'янка. Але швидко її голос до болю вразив його. Надригнми, ридальними звуками лилася пісня:

Дивлюся тужливо на чорну я шаль,
І душу бентежить глибока печаль...

Ледве не вигукнув Панас Якович: «Галю! Це ти?» Але затиснув щелепи. Його хвилювання помітив Єдлічка.

— Нічого... Це можна слухати,— заспокоював він свого друга.

— Коли Алоїз Вячеславович дозволяє, то будемо слухати,— несміливо обізвалась Олександра.

Але Панас Якович нічого не чув. Його полонила співачка. Лилися журливо приспіву:

Чорная шаль, чорная шаль...

Олександра здивовано глянула на Панаса Яковича. Проте тримала себе спокійно, бо пригадала євангельську притчу про Христа і блудницю. «Хто перший кине в неї камінь?» — в думках повторювала собі.

Тільки оголосили перерву, як Панас Якович звівся й попросив пробачення. Олександра спостерігала, як він підійшов до співачки. Її оточили мужчини, посміхалися, дякували. На Панаса вона й не глянула. Але він обізвався.

— Галю! От де я тебе зустрів. Ти ніби не пізнаєш мене? — спостеріг, як її чоло страдницьки скривилося, на устах застигла гірка посмішка, а очі ронили

докір.— Чи давно ти співачкою стала? — розгублено запитав, підступаючи ближче до неї.

— З того часу, як повернули мені шаль та передали прощальне послання через свого повноважного Романка,—відповіла, наче виголосила вирок.— Тепер пригодились мені та шаль. Співаю про неї.

— То брехня! Злодійство! Брехня! — аж гукнув Панас Якович.

— Брехня?! — багатозначно запитала і звела на нього жалісно-благальний погляд. Губи в неї затремтіли. Вільше не могла нічого вимовити.

Тим часом огрядний, розкішно одягнений мужчина підійшов, взяв арф'янку за руку й повів. За ними слідом попростував Романко Мазевич.

Коли Панас Якович повернувся до своїх панночок, вони вже виходили з театру. Олександра висловила бажання полишити концерт. Анна підтримала її. Алоїз Вячеславович і Панас пішли за ними.

Олександра всю дорогу мовчала. Вона відчувала хвилювання Панаса і сама хвилювалась. Почуття образи гнобило її. Хотілося плакати, але стримувала себе. Необережна росинка повисла на вії. Панас Якович помітив це і відчув щось неждане для себе.

Розпрощавшись з панночками та Алоїзом Вячеславовичем, довго ходив вулицями, хотів відшукати арф'янку, визволити з обіймів темряви, бруду. Але для цього треба змагатися з Романом Мазевичем, що зухвало торжествує свою негідну перемогу...

Проходила в болісних роздумах ніч. Крокував по кімнаті, зупинявся біля вікна, вдивляючись у темінь, що кутала Монастирську гору, а з нею, здавалося, скніє в пітьмі вся країна. Сідав до столу, пробував записувати уривчасті, болісні думки. «Невже вона остаточно занепала, справді стала повією?..»

Колихався вогник свічки, гойдаючи тіні. Пізнавав у них постать Галі. Випливала її докірлива, болісна усмішка. Закривав лице і очі долонями. Тоді вималюувалась поруч інша постать. Чемна і ніжна Олександра то заступала страдницьку постать Галі, то зникала.

Не міг угамувати в собі розрадливих думок.

* * *

Полтавська газета сповіщала про земський з'їзд, надаючи ваги порушенням на ньому економічним та культурним питанням. Тут наводилися виступи окремих земських діячів, що «дбали» про «добробут народний», «громадську повинність», «чесність особи», «обов'язок перед вітчизною», «свідомість станів суспільства», «вседержавну волю». Але все це багатослів'я не виходило за межі лицемірного лакузництва перед старшими, можновладними особами. Відбувалася внутрішня гра, в якій ставилися на кін інтереси, підвладні капіталістичним законам. Їм були підпорядковані змагання та боротьба окремих осіб і цілих груп. Сюди не доходили ідеали, що ото за ними ішли народники на заслання і смерть. Вузькі власницькі інтереси глушили паростки навіть ліберального просвітительства.

Спритні ділки, комерсанти знаходили тут широке поле для шахрайства. Знайшов його і Романко Мазевич. Він був потрібною людиною для оформлення купчих, закладних. Всюди метушився і знаходив спільників, знав, кому догодити та прислужити.

Почувши виступ арф'янки, він хотів поновити свої давні зв'язки з нею. З цією метою намагався підійти до Галі під час перерви, але не встиг. Її забрав

у нього з-під носа багатий земець. Змагатися з ним Романкові годі було. Але він пішов слідом, вистежив аж до готелю. Номер було розташовано в кінці темного коридора. Швидко двері номера зачинились і брязнув замок. Романко залишився під ними. Йому ж не вперше стояти під дверима. Прислухався, вловлюючи звуки, що ледве доносились. Чув сміх Галі, басистий голос чоловіка. Пробував заглянути в замкову шпару.

Звідти виривався пах дорогого тютюну. Набачив черевичок на жіночій нозі, а більше нічого не міг уздріти. Лютував, хотілось поширити вузьку шпару, та нічого не міг вдіяти. Навіть жіночий черевичок десь зник.

Серце забилося, наче мало вирватись з грудей. Хотілося стукати, гризти, бити двері. Але за дверима значний начальник — треба коритися долі підлеглому службовця.

Ладен був заскавучати, як пес, якого господар залишив під дверима. Лють краяла чорну душу. Як помститись?.. Уже час іти, давати відомості в управі таємної інформації. Може, написати доноса на земця-багатія?..

Зустріч з Панасом глибоко схвилювала Галю. Прибувши в номер, вона роблено сміялась, а в душі закипали ридання. Як ніколи, відчула образу від докторів пухкої руки земця. Огідною здавалась його товста шия, солоденька усмішка, а золоті персні на його огіркоподібних пальцях ніби кололи її. Не могла витримувати його грубезного, самовдоволеного голосу.

Мазевич не відривався від замкової шпарки. Та раптово двері розчинилися, і з номера вибіг розчервонений земець, супроводжуваний вигуками Галі:

— Геть! Мерзотники! Остогидли ви всі! Купуйте за гроші, але душі не продам! Прокляття вам!

У спину земця посипались недоїдки. Двері з грюкотом зачинилися. Мазевич прилип до стінки, щоб його ніхто не помітив. Стояв, прислухаючись до кроків земця, що роздратовано мурмотів:

— Не прощу... Цього не прощу... Якась повія сміла мене вигнати... Я їй гостинці, а вона... Не прощу!

Коли стало зовсім тихо, Мазевич вийшов на вулицю. Було вже пізно. Тому на шляху нікого не зустрів. Лише валували собаки, озивалися другі півні. Йшов, не поспішаючи, наче ніс щось важке. Так... Ніс багато важкого в думках. Гостро пригадувалось дитинство, материні пестощі, школа, доноси на товаришів, за що не раз був битий старшими учнями, від чого в нього затаїлась люта злоба, зріла холодна мстивість. Відчував мізерність свого життя. «Всюди брехня! Колись молився, вірив, хотів стати святим подвижником. Але зневірився. Почав вірити в брехню. Все брехня — і бог, і святі, і честь, і совість. Скрізь злочинство, хапанина... Мій бог — це брехня! Я вірую в нього і маю приносити офіри, як правовірний. Без брехні — увесь світ пустка... Коли брехати, то брехати до кінця. Не можна зупинити течію, зазирнувши на дно каламуті. Адже й заєць хоче стати подібним до лева, коли йому обріжуть хвіст і вуха».

Знаходив утіху в своїх роздумах, і обличчя осявала злостива усмішка. З тією усмішкою й засинав, дивлячись на портрет якогось жовтолицього генерала, що був єдиною прикрасою його забрудженої і засидженої мухами кімнати.

Ці роздуми не залишали Романка і наступного дня. Він ходив вулицями, наче заклопотано вирішував якесь складне питання, зупинявся біля готелю, де оселились арф'янки. Тут застав його вечір. Зайшов у буфет, випив для хоробрості дві чарки коньяку і дві пляшки пива...

Нарешті зустрів. Вона поверталася з міста, пахнула теплом і принадною п'янкою усмішкою. Привітався, намагаючись підкреслено удати беззастережну поштивість, і пішов за нею в готель.

Зачинивши двері номера, Галя сіла на дивані, запалила цигарку, допитливо глянула на Романка. Від того погляду він навіть трохи знітився, запитав:

— Може, винця принести? Тут недалеко... Збігаю.

— Не треба, — продовжувала докірливо дивитись. — Чого тобі треба від мене?

— Бути біля тебе, чути твій голос, упасти до твоїх ніг і молитися.

— Ха-ха-ха! — залилася сміхом. — Багато гріхів маєш? То молися... Я ж свята.

— Прошу не сміятися. Моє серце страждає і тремтить від щастя дивитися на тебе, милуватися ароматом твого дихання.

— Знайшов святиню... Ха-ха-ха... Молись, грішничку, доки чорти тебе не вхопили.

— Воістину для мене ти свята! Свята, наче намальована на іконі, освітленій божественною лампадою. Для тебе ось написав поему. А потім напишу цілий роман. Романко все може. Слухай, що написав:

Ты душистая, как печатное мыло,
А уста, словно мармелад,
Дай руку, красоточка, смело,
Пойду с тобой у самый ад!

- Ха-ха-ха!
- Чого смієшся? Це ж задушевно, не так, як пишуть інші.
- Це ти сам таке сочинив?
- Клянусь, що сам. Такого ніхто не зможе.
- Ха-ха-ха! Підеш у саме пекло? На тебе там давно чекають.
- То ж з власної голови і свого серця видумав, бо люблю тебе. Читав одному земцю, і він говорив, що підійде таке для преси.
- Який же це земець?
- Той, котрого ти образила і вигнала з номера.
- Ти й це знаєш?
- Все знаю.
- Підслухав?
- Атож. Все знаю. Ти наробила бешкету, що марно не минеться. То значна особа, самим міністрам руки цілує на прийомі.
- Тільки руки? А ти, Романку, поцілував би міністрові десь-інде, аби возвисили тебе в чиновники?
- То інше... А за земця відповідатимеш. Піду до нього в свідки, якщо не будеш коритися мені та не потвердиш, що в Панаса Яковича збираються непевні люди, які не визнають ні царя, ні вседержителя. Давай по-доброму домоворимось. Ти тепер у мене в руках, як той Панас,— Романко простер руки для обіймів.
- Ні! Не треба!— звелась на ноги. Вся наливалася гнівом, як повинню, що нуртує, рвучи береги. Прокидалися давні й сьогочасні болі, відчувала, як ніколи, всю гостроту образи й поневірянь. Запалювався вогонь незгасної помсти. Хотіла розверзти браму, що відгороджувала її від світу правди. Розверзти так, щоб...

Романко, дивлячись, як зашарілися її щоки, повторював свого вірша:

Пойду с тобой у самый ад.

— Ти знаєш до нього шлях?

— Знаю... З чортами давно побратався.

— Ти дуже сміливий...

— Атож... Романко такий...

— Як зась у капусті,— рвучко підійшла до шухляди, витягла звідти чорну шаль.— Пізнаєш цю шаль?

— Пізнаю... Тож повернув її тобі Панас Якович, щоб порвати знайомство.

— Брехня! Брехня і злодійство! Ти ганебно обдурив мене! Я все знаю,— обдала його гнівом, наче ошпарила окропом.

— Так! Брехня і злодійство!— погодився Романко.— Але де нема брехні? Де нема злодійства?! Весь світ тримається на цих китах, як корабель на хвилях. Я вірю в брехню! Брехня є супутником тих, хто владою покликаний оберігати правду. Твої співи — брехня. Твоє й моє життя підвладне брехні! Во ім'я цієї брехні я хочу, щоб ти сьогодні, цієї ж години, стала моєю! Я хочу задовольнити жагу своєї брехні, а потім ладен і померти... Померти в твоїх обіймах. А коли ні, то віддам тебе жандармам, як підозрілу, безпашпортну особу... На це маю право!..

— Годі! Ти переконав мене. Сьогодні я хочу бути такою, як тоді... Пам'ятаєш, коли зустрів мене на темній алеї саду? Я тоді носила чорну шаль... Пригадуєш?

— Пригадую... Аж душа моя трепече.

— От і зараз накину на себе цю шаль і підемо на ту саму алею... В той самий закуток. Хочу згадати минуле. Згода?!

— Згоден... На край світу піду.— Лице його стало збуджено-червоне. Навіть завжди синявий ніс побагровів.— Кралечко моя неописаная, як я тебе сподобав...

— Як ведмідь кицю, коли разом скоромне їли і облизувались... Не барімося ж,— Галя закутала обличчя шаллю.— Ходім! — владно кинула гострим поглядом.

Вийшли на вулицю. Попростували темними, давно відомими провулочками до парку. Відшукали знайому алею. Романко всю дорогу пригортався до Галі, відчував, як кров біла в голову, розпалювалась пристрасть.

Сіли під розлогим деревом. Тут не видно ліхтарів, лише надщерблений місяць злодійкувато виглядав із-за гілки, та й той почав меркнути. Тривожну таємничість крила в своїх обіймах тепла ніч, здавалося, алеями блукали тіні, наче в світі примар і замороженої тиші.

— Тут ми одні-однісінькі,— почала Галя.— Розкажи, що ти знаєш про Панаса Яковича?

— Все знаю... Все! Він з тих, що має сісти в тюрму. Обов'язково... Я доведу... Романко все може! Можу до Сибіру його... Ха-ха-ха! Одверто говорю, що я все зроблю...

— Людина, яка нічого не тямить, здатна на все.

— Хто, я? Ні! Я навіть у політиці переконаний конституціоналіст!

— І донощик?

— Так не благородно говорити про мене як державну особу. Не люблю возражень! На таких, як я, весь світ тримається.

— Тільки мерзенний паскудник може так підло говорити. Скільки ти, блазню, приніс мені страждань своєю брехнею...

— Прошу не ображати... За такі слова він ще більше поплатиться.

— Хто? Панас Якович? — здригнулась Галя.

— Він! Побачиш, я його в Сибір запроторю. Хе-хе-хе.

— А сам де дінешся?

— Мені всі дороги відкриті!..

— Якби свині крила, вона б небо писком зрила.

— Не сердь мене, бо розгніваюсь, тоді побачиш, який я лютий. А що належить тому Панасові Яковичу, то він і дістане.

— Ні! Цього не буде!

— Буде!.. Він у мене тут,— показав на кишеню, де шелестіли папірці.— А ти будеш свідком. Пригадуєш, як ми натрапили на їхнє зборище? Недарма там знюхувались. У мене око пильне...

— Це було давно... Можна й забути.

— Нічого... Можна добрехати трохи. Я навчу тебе, що слідчому говорити. Все вже приготовлено...

— Ні, не все,— Галя зняла з себе шаль, накинула на плече Романкові. Випросталась.— Не забувай, за чим привів мене сюди.

— Це я добре знаю.

— І я знаю, за чим прийшла.

— То й добре, що ми розуміємо одне одного.

— Розуміємо, та по-різному.

— Чому? Ми ж друзі. Ти продажна і я продажний.

— Кажуть, весь світ брехнею пройдеш, та назад не вернешся.

— Наплювать мені на весь світ, коли така красуня скоряється! — обняв Галю.

— Почекай! — відтрутила. Цинічні рухи, брутальні, безсоромні жести здалися до нестями огидними.

- Не гордуй і не коверзуй.
- Хочу поковерзувати. В цьому моя втіха. Ха-ха-ха,— несподівано залилася сміхом, в якому звучали ноти розпачу й презирства.
- Чого ти смієшся?
- Мені весело... Ой як весело! Пригортай, пригортай мене, Романку. А то й ніч мине...
- Не мине... Ніч довга, як наша імперія благословенна.
- А може, навпаки... Наша імперія, як ніч темна? Ха-ха-ха... Ти віриш, Романку, в чудо?
- Яке чудо?
- От хочеш, то зроблю так, що зорі на небі затанцюють? І ти разом з ними. А ти можеш?
- Я чудо можу творити тут на землі, а не на небі.
- То припини отой стукіт крапель, що десь спадають з ринви. Мабуть, від холодної роси.
- Цього не можу.
- А я можу...
- Ти ж така, що й на чорта верхи сядеш і бога за бороду вхопиш.
- Пробувала, але борода в нього слизька, не втримаю. А за твою, хоч куцу, як хвіст у жаби, потримаю... Рахуй до десяти... Станеться чудо... Рахуй... А тим часом протверезишся.
- Я тверезий. Ось рахуватиму і не зіб'юся. Один... Два... Три... Чотири...
- Продовжуй... Продовжуй далі,— в голосі Галі забриніли ноти огиди.— Ось обгорну тебе, Романку, цією шаллю... Чорною шаллю. Обгорну, щоб ти, рідненький мерзотничку, не змерз... Це ж відома тобі шаль. Про неї я співала, а ти слухав.
- Тепленько... Так матінка колись обгортала.

— Я краще від матінки обгорну. Ось так... Ось так... Щоб було тісненько, тепленько й душненько.

— Та не дуже... Задушиш... Дихати не можу... Вистачить уже тобі... Не жартуй, навіжена... Ой!

— Ось так... Ось так, Романку рідненький,— її голос зазвучав демонічно.— Не пручайся! Не вирвешься з моїх рук твоя триклята душа...

— Та пусти... Ой!.. Кричатиму... Сюрчатиму,— занулив руку в кишеню, намагаючи сюрчок.

— Ні! Тепер не пущу. Ха-ха-ха! Молімося разом брехні! Ха-ха-ха! Отак... Отак, негідничку... Отак...— тихо примовляла.

В небі затанцювали зорі і померкли. Стало зовсім тихо. Місяць щербато вищирився і зник. Темінь торжествувала свою перемогу. Півні, неквапно перегукуючись, сповіщали північ...

* * *

Ще не закінчився з'їзд, як капела арф'янок від'їжджала з міста. Панас Якович хотів хоч наостанку зустрітись з Галею.

Була неділя. Ходив вулицями, не помічаючи людей. Наче якась мара водила його, доки не привела до церкви біля міського кладовища. В ній правили панахиду. Під церквою купчилися старці, жебраки.

— По кому панахида?— запитав.

— По рабі божім Романі.

— Романі Мазевичу?

— Так, по ньому,— відповів старий чоловік.— Не своєю смертю помер. Оце сусіди його зібрались, щоб помолитися.

— Загинув... Загинув голубчик, — пояснювала, хрестячись, стара жінка.— Знайшли небіжчика десь

аж у паркові. Хтось задушив та зтяг на безлюддя й кинув напризволяще... Тяжкі гріхи, прости господи...

— Помер як мученик,— обізвалась старчиха.— Тепер його душа в раю з ангелами святими царствує.

— А може, ще й не потрапила туди,— суворо додав старець на милиці.— Може, гріхи не пускають. Та ще невідомо, хто задушив. Коли пан пана душить, то одні гріхи, а коли пана мужики душать, то інші...

— Бог все бачить,— доводила своє старчиха.— Якщо помер мучеником, то всі согрішення простить. Молитись треба, свічки ставити перед олтарем... Може, й ви, паночку, дасте на свічку по покійнику?

— Моліться, люди добрі. Та, мабуть, не замолите всього,— Панас Якович дав карбованця старчисі. Її обступили інші, щоб поділитися милостинею.

— Ми-то поділимось, а небіжчик, мабуть, не поділився з кимсь... Того й задушили,— суворо вів той, що на милиці.— Гріхи гріхами, а діла ділами.

Далі Панас Якович не слухав розмов. У церкві закінчувалась панахида. Хвилі кадильного диму виривались разом з співом «вічна пам'ять». Пригадувалась дивна поведінка Мазевича. А коли в уяві поставала його роблена усмішка, то силкувався відігнати геть неприємні думки.

Хотів бігти, тікати, щоб не чути ні жебрацьких розмов, ні «вічної пам'яті», не вдихати кадильного диму. Голова йшла обертом. Мляво вибивала думка: «Піти на вокзал... Ще є досить часу до відходу поїзда, в якому від'їжджають арф'янки... Лише треба зайти додому, переодягтися, дещо взяти. А може, є який лист, сповіщення?»

Біля свого будинку на Монастирській, ошелешений несподіванкою, зупинився — зустрівся з Олек-

сандрою Михайлівною. Панночка владно і сміливо дивилась, зважуючи його розгубленість.

— Кудись поспішаєте? — спокійно запитала. — Розумію ваше хвилювання. Сьогодні ж арф'янки залишають наше місто, — в словах чувся докір.

Панас Якович мовчав, не знав, що відповісти.

— Я не випадково вас зустріла. Таке моє бажання. Хочу цією зустріччю покарати вас за поведінку під час концерту. — Перед настирливим поглядом її променистих очей годі було ставити якісь бар'єри.

— Не можу збагнути всього, що трапилось.

— А я збагнула. Ви прихильник краси й захоплюєтесь музикою.

— Це так, — Панас Якович відчував, як панночка своєю відвертістю і рішучістю почала опановувати ним. Знаходив утіху в її настирливості.

— Сьогодні хочу зіграти для вас свої найулюбленіші речі. Тому запрошую в кімнату Анни Осипівни. Не дивіться так на мене. Я вже не інститутка, — Олександра Михайлівна зробила кроки в напрямі квартири Адешелідзе. За нею й пішов, наче полонений після баталії.

— Анно! — гукнула Олександра, увійшовши до кімнати. — У нас гість!

Анна Осипівна вийшла назустріч, привіталась.

— Сьогодні я даю концерт! — Олександра Михайлівна сіла за фортепіано.

Анна запросила Панаса сісти поруч у крісло.

— Грай, Олександро! Бачу, ти сьогодні в екстазі.

— Так! — Олександра Михайлівна вдарила по клавішам. Полилися звуки, як грозові удари, а далі понесли просторами вихрясті хвилі.

В них Панас Якович вловлював страждання пробудженої душі, боротьбу проти всього, що сковує

особистість, торжество перемоги почуття над життєвими умовностями. Здавалося, що він сам потрапив у розбурхане море, хвиля гойдає, кидає його і виносить на сонячний берег. Читав радість боротьби, уявляв горду нескориму людину, гармонію її почуттів і діяльності. Тільки музика може так оволодівати людиною, наснажувати пристрастями, підносити на верхів'я буття.

Олександра Михайлівна грала ще і ще. Її жіноча ніжність і пристрасть зливалися з музичними мотивами в єдиному плині чудової гармонії... Відчував, як ця гармонія додає сили в єдиnobорстві Панаса Мирного з Панасом Рудченком.

Пізно ввечері повернувся додому. Не запалював світла, аби зберегти всі душевні страждання і втіху, що приніс цей незабутній день.

Арф'янки зібралися на вокзалі до поїзда. Господар капели — огрядний, дужий чоловік, з полисілою головою — хвилювався, чекаючи прибуття Галі. Він нервово поглядав на годинник, відраховуючи хвилини.

Тим часом Галя, йдучи на вокзал, зупинялася. Вагалась — чи не повернутись, залишивши капелу? Невимовна сила в'язала її з цим містом, що стільки принесло прикростей і скороминучих хвилин радості. Хотілося, щоб ті хвилини ще повернулися до неї дорогими гостями. Здавалося ласкавим і рідним просторе небо Надворскля. Чому ж його заволокають хмари? Гонить передгрозово вітер кудись. Так гонить і її зрадлива доля. Гонить... Гонить... А куди?

Прибула, запізнившись, на вокзал. Але поїзд ще не відійшов. Уже загув паровоз. Зупинилась, глянула під колеса. Ось вони закруtilись. Хотіла кинутись

на колію. Але дужа рука підхопила її. Машиніст вчасно зупинив машину.

Господар штовхнув Галю у вагон і вилаявся:

— Яке маєш право? Ти законтракована. В контракті не передбачені подібні вчинки... Я не дозволяю! Пройдисвітка якась, а я маю хвилюватись.

Арф'янки з острахом переглядалися. Галя, як посаджена в клітку пташка, забила у куточок вагона, дивилась у вікно, посилаючи прощальні погляди знайомим краєвидам.

Он послалась доріжка. Люди йдуть з праці. Попереду дівчина несе жмуток ромену. Здавалось, чула пах польових квітів. Хотілося гукати: «Люди! Зупиніть, візьміть мене з собою, щоб степом розвіяти горе пекуче!»

Клуби густого диму повисли над доріжкою, закутавши людей. Наче дракон волохатими лапами обгортає все живе, щоб украсти сонце і посіяти темінь. Він шукає жертви, роззявивши свою велику пащу. Треба щось кинути в неї, хай жере. Рука потяглась до валізки. Витягла звідти чорну шаль і жбурнула у вікно. Заколихалась вона чорним коршуном у повітрі і потрапила в обійми того дракона.

Наче з шаллю відірвала шмат свого життя і жбурнула у світ прокляття й зневаги. Обірвалося в серці щось тяжке, ніби прийняла спокуту, звільняючи сумління від слизького намулу.

Прудкість поїзда едналась з думами Галі. Здавалось, підхопив її на своїх крилах передгрозовий буревій, кружляючи у своєму вирі. Несе... Несе... А де зупинить? У які грози переллються болі нездоланні?

«Жити хочу! Жити!» — розпачливо гукала думка, а затиснуті вуста крили мовчанку. Мовчанку, що заховує в собі пристрасть прокляття.

Колеса вагона одноманітно вибивали ритм, ніби примовляли: «Повернися... Повернися... Тебе чекає щось бажане... Повернись...»

Трепетно дивилась у вікно, коли вдалині забовванів будинок, схожий на палац. Пізнала його і стрепенулась. Там віддала первоцвіт своєї ледве дозрілої юності.

Дим від паровоза обгорнув будівлі, наче поглинула їх пожежа. Уява малювала, як вогонь пожирає той палац, застеляючи небо хмарою диму. Деся ніби зчинявся грізний людський лемент. Слалися червоні відблиски на тихі плеса, а потім їх застилав дим, і все заволокалося його завісою, за якою падали в темінь минулі роки.

«Чи це пересторога тим, хто володіє? Страшна пересторога! Яка ж буде кара?»

У куточку серця прокидалась надія, зростала крилатим птахом, щоб вирватись на простори, де печаль, обіймаючись з любов'ю, стелиться несходимими ще шляхами у невідомість.

А колеса під вагоном викрешували-вибивали: «таки-так, таки-так».

* * *

Звістка про вбивство народовольцями імператора Олександра II вихростою хвилею прокотилась по всій країні. День вибуху бомби в Петербурзі першого березня 1881 року по-різному сприйняли люди. Вірно-піддані проливали сльози на молебствіях за упокой душі «царя-освободителя». Дехто виправдовував дії народовольців, а дехто роздумливо ставив питання: «Які наслідки цього? Одного вбили, інший деспот зліз на трон і взяв у свої руки державний скіпетр

дому Романових, щоб чинити беззаконня та устрашати народ».

Болюче це питання хвилювало Панаса Яковича. «Чи можна здійснити шляхом терору заповітні мрії?» Задумливий та заклопотаний приходив на службу.

Одержав посаду головного секретаря казенної палати. Роботи збільшилось. Доводилось часто переглядати податкові справи, за якими уважний зір пізнавав, як збагачуються підприємці, лихварі та породжені жорстокою конкуренцією «чумазі», що не гребували будь-якими засобами наживи. За цими справами можна бачити й те, як множиться бідність, руйнуються дрібні господарства. Подібні думки викликала і книга, надіслана братом з Києва. На її титульній сторінці значилось:

**«ЗАПИСКИ О ЗЕМЛЕДЕЛИИ
В ЮГО-ЗАПАДНОМ КРАЕ**

Составил И. Рудченко»

На титулі рукою автора написано:

*«Товаришу по зброї, другу і брату
Панасу Яковичу Рудченку
26. I 1882 р.»*

А ще нижче:

*«Тому доля запродала од краю до краю,
А другому залишила — те, де поховать».*

І епіграф, і зміст книги викликали роздуми про долю людини й цілого краю. За цими роздумами губилися на якийсь час хвилювання, що їх принесли несподівані зустрічі останнього часу.

Від Старицького одержав листа, в якому сповіщалося про добутий дозвіл на видання українського

альманаха. Михайло Петрович бере на себе «Раду» і запрошує Панаса Яковича виступити в ній з художнім твором. Старицький сповіщав також про труднощі, з якими добуто дозвіл на українські вистави, та про великий успіх «Назара Стодолі» в постановці Марка Кропивницького. Почала діяти під його орудою перша українська професійна трупя.

Отже виходить, що й крізь тінь совиних, розпростертих над країною крил Победоносцева пробиваються проміння сонця, щоб зігрівати паростки літератури на народному ґрунті.

До свого листа Старицький додав нового вірша. Вразили до болю його рядки:

Не бійся вражої наруги;
З святим вогнем іди туди,
Де панування скрути, туги
Та віковичної бди...
Співай, ридай і будь готовий
Замість лаврового — терновий
Вінець узяти на чоло.

Що ж відповісти другові? Переглядав усе, написане за останній час.

Після довгих вагань, роздумів написав Старицькому відповідь, повідомивши в листі про свій намір надрукувати твір про непривітну жіночу долю.

«Познайомлю Вас, шановний добродію, і з самою системою, або планом роботи, маючи надію, що Ви прихильно приймете мою немудру сповідь. Головна ідея моєї праці — виставити пролетаріятку і проститутку сього часу, її побут в селі (І частина), в місті (друга), на слизькому шляху — третя і попідтинню — четверта. Гуртом усю працю я назвав «Повія». Цією назвою народ охрестив без пристановища тиняючих людей, а найбільше усього проститутток. Вона ж вза-

галі обіймає і всі частини назвиська, через те я і зоставився на сьому слові, хоч, може, воно декому здасться і недоладним. Кожну частину маю надію виготувати так, щоб всяка мала свою самостійність або цільність».

Тепер всі помисли, хвилювання були зосереджені навколо роману. Спостереження, досвід життя підказували писати про соціальні явища, про гноблення, що спричиняють занепад і загибель вразливих, сердечних людей. Гинуть дівчата, жінки, гине біднота, страждає народ. А де причина страждань? Не ганьбою, а співчуттям вінчає письменник героїню роману. Вона не одна — тисячі таких запроданих, понівечених, кинутих на саме дно тяжкого життя. Яке ім'я дати героїні роману? Назвати її Галею. Ні... Хай залишиться в пам'яті недоторканим це ім'я, що з ним поєднано стільки хвилювань. Та й не одна Галя... Доль багатьох не привітала в цьому лихому суспільстві. Хай героїня носить ім'я Христі. Вона є хрещеницею роману.

Незабаром знову одержує листа від Старицького. Той просить скоріше надсилати рукопис для друку. Але можна запропонувати лише першу частину твору, бо в сирому вигляді не звик давати до друку.

«У мене одна думка: якби нам нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шевченко у пісні. А чи я се зроблю, чи другий — для мене байдуже. Не пеняйте на мене, добродію, що я на сей раз не даю певного слова. Кажу Вам: не виспію, не зможу виспіти з другою частиною «Повії».

26 березня 1882 р.».

Надіславши Старицькому першу частину «Повії», Панас Якович поринув у працю. Ще гостріше відбу-

валося змагання між письменником-мислителем і виконавцем службових обов'язків казенної палати.

Писав, переборюючи страждання, які ділила з ним героїня роману, віддаючи свої болі і гнів. У творчих муках гартував волю, удосконалював хист. Відбувалося спілкування сумління, пристрасті й слова.

* * *

Нові несподіванки приніс 1883 рік. Вразила звістка про смерть Івана Сергійовича Тургенєва, а ще більше виступ з цієї нагоди в «Отечественных записках» Гліба Успенського, в якому говорилось про «безпервний ланцюг невинуватих безглуздь».

Одного ранку прибув на вокзал, щоб зустріти Михайла Старицького, який мав приїхати поїздом з Кременчука. Довелося довго чекати, бо застрайкували робітники залізничних майстерень і не було своєчасно відремонтовано паровоза. Панас Якович спостерігав метушню жандармів. Страйкарі купчилися біля вокзалу невеликими групами, вели жваві розмови, обурювалися, сперечались. Вловлював окремі вигуки:

— У великих промислових містах робітники єднаються.

— Каси взаємодопомоги організовують!

— Вимагають своєчасної плати за працю!

— Не дозволяють, щоб робітник працював по чотирнадцять годин на добу...

У цій розмові вловлював щось нове, ще нечуте, незнане. Пригадалась недавно прочитана у львівському журналі «Світ» повість Івана Франка «Борислав сміється». Розмови робітників яскравим промінням освітили ту повість. Ніби продовжував її читати, і вона ставала зрозумілішою.

Пішов від вокзалу, примостився на розкиданих колодах. Незабаром поблизу сіли чотири чоловіки. По одягу та чорних руках можна було здогадатись, що то робітники залізничних майстерень. Вони розмовляли між собою. Найбільше говорив чоловік середніх років з великими сірими очима.

— Повернутися б до своєї давньої біди, до сільської оселі, але вона, того й жди, розвалиться. А там діти, жінка з поденщини не вилазить. Тут, у майстернях, хоч рукам є робота. Та клятві десятиники всю силу з тебе вимотають... В одного очі полопались від тяжкої праці. А допомоги ніякої. Хіба що наш брат робітник скинеться по копійці...

— То правда, Гнате. Правда...

— Правда осуду не боїться...

— Де наш брат помирає, звідти правда тікає.

— Закуримо, браття, щоб правда не журилася. Тютюн є, Гнате?

— Все викурив.

— Почекай курива до слухного часу, про який ти все марив, Гнате,— рябий згорблений чоловік гірко посміхнувся.

Слухаючи розмови, Панас Якович обізвався:

— Можу позичити вам курива, — витяг вишиваний дорожній кисет і подав чоловікам.

Гнат узяв кисет, натрусив у жменю тютюну, задивився на вишивку.

— Так і наші дівчата колись вишивали... Десь я вже бачив цей кисет.

— Може, тоді, коли між ярами перегукувалась «Гуляй, воля!»

— Стривайте, щось пригадую,— пильно поглянув.— Це було давненько, коли я ще парубкував...

— Мабуть, зустрічались,— роздумуючи, промовив

Панас Якович, переконавшись, що зустрів того, який колись з побратимами нагодився біля яру.

— Це було тоді, як ми позичили у вас червінця... Пригадав. Віддав би, та немає,— на чолі воружнулись борозенки, що їх поклато життя.

— Я не вимагаю повернення. Хай до слухного часу.

— Сам не прийде, коли його власними руками не повернемо на свій бік,— Гнат блиснув очима і затис кулак. Здавалося, в його грудях клекотав гнів.— За тютюн та добре слово спасибі. Коли не погордуєте, то завітайте до нас у ту похилу хату на березі Ворскли. Там я живу з побратимами. Запрошую, як давнього знайомого.

— Спасибі... При нагоді завітаю.

— А тепер, браття, наберімо в рот води і повертаймо оглоблі. Бачите, он жандарм вистрибнув, як заєць з капусти,— Гнат звівся, за ним чоловіки. Розійшлись у різні боки.

Ще залишався сидіти на колоді. Пригадувалась давня зустріч. Пригадав і гнівного Чіпку — героя свого першого роману. Хотілося тепер повернути його з Сибіру до цих побратимів-робітників, в житті яких зажеврили нові іскри. Може, вони розгоряться, щоб вогнем освітити шлях до кращої долі?..

Нарешті поїзд прибув. Старицький привіз кілька пакунків книг та нот.

— Вітаю з перемогою, Панасе!— Старицький подав книгу, на якій значилося: «Рада. Український альманах».— Першу частину роману «Повія» надруковано!

Панас розгорнув альманах.

— Спасибі. Це наша спільна перемога.

Кількаденне перебування Михайла Старицького в Полтаві заповнилося зустрічами, бесідами. Найчастіше радився з Панасом Яковичем, розповідав про організацію театру, про ентузіастів-акторів.

— Уяви собі, що в Києві, у нашому рідному Києві, генерал-губернатор Дрентельн забороняє грати трупі, утримання якої я взяв на себе. Забороняє грати таким талановитим акторам, як Марія Заньковецька, Марко Кропивницький... Це ж ганьба! Ми добилися перегляду емського указу... Але свавільно продовжують діяти губернатори-сатрапи. На їхнє самовладдя віддали культурне життя нашої країни. Девізом політичної мудрості для них є завчені слова: «заборонити», «припинити», «не дозволити», «затримати». Люто злостує «Києвлянин», нацьковуючи проти нас продажних журналістів. Студенти підіймають заколоти. Начальник жандармського управління занепокоєний і вимагає від департаменту поліції збільшити каральні загони... Часом Київський університет виглядає фортецею в облозі. Закривають вільний доступ на лекції професорів. Наступ реакції посилюється. Туполобі чиновники підсилають переодягненими своїх агентів охранки підслуховувати лекції професорів. Це ж невидана у світі ганьба...

— Очевидно, що для благоденствія імперії треба слово і розум на прив'язі тримати.

— Біда, що таких, хто пише доноси, в нашій країні більше, ніж тих, хто висловлює щось розумне. Уявіть собі, всі мої вірші, присвячені Шевченкові, цензура забороняє друкувати в «Раді». Їм навіть здаються небезпечними такі рядки:

Ні, він не вмер! Поки ще наше слово
Лунатиме серед степів, лугів,
Його пісень розіллється чудово
Мелодія по сизій млі віків.

І заповіт братерства та любові,
Що він нам дав, як стяг, на боротьбу,
Перелетить луною в інші мови
І правдою подужає злобу.

— Якщо не можна друкувати такі вірші, то всього Пушкіна могли б теж заборонити,— хвилюючись, Панас Якович почав палити цигарки.

— Уяви собі, Панасе, що пише державний цензор про мої вірші, присвячені Шевченкові: «Исполнено мрачного отчаяния за нравственный гнет, испытываемый Украиной... Высказывается надежда, что настанет время, когда спадут цепи вековой зимы, когда заговорят даже немые, все вместе запоют новый искренний псалом»... Це ж ганьба! Невидана ганьба!— Старицький, нахмуривши брови, запитливо дивився на Мирного.— Ну, що ти скажеш?

— Вірю в часи, коли наші діти і внуки вивчатимуть історію сатрапії, як страшну минувшину...

— Це так. Але що ми дамо, аби нас не проклинали та згадали незлим словом ті внуки?

— Мене хвилює і бентежить це. Кого згадають вони? Чи чиновника Рудченка, чи страждущого нині, мало кому відомого Мирного?

— Пиши! Твої романи багато розповідатимуть нащадкам. Не Рудченка, а Мирного згадуватимуть вони. Раджу тобі поширити свої творчі обрії. В тебе є сила і хист. Ти повинен створити драму з народного життя! Показати в ній людські пристрасті, розповісти про багатострадну долю підневільної людини... Це конче потрібне для нашого театру, який розпочав

свою нову історію виставою в Києві минулого року під орудою Марка Кропивницького. Нам потрібний репертуар такий, щоб у ньому народ побачив себе, пізнав свої страждання, збагнув глибину своєї душі...

— Ти вгадав мої наміри. Перший варіант драми «Лимерівна» я вже написав. Не знаю, як воно виходить...

— Друже мій! — Старицький кинувся обіймати Панаса Яковича. — Ти повинен зачитати написане. Зачитати в тісному колі. Треба запросити Єдлічку, його учениць... Як тоді, пригадуєш? До речі, я маю передати від Лисенка ноти Олександрі Михайлівні. Він виконав свою обіцянку.

— Олександрю Михайлівну я рідко зустрічаю...

— Чому? Дуже мила дівчина. Може, заважає її шляхетність?

— Не тільки шляхетність, а й перебільшена уразливість.

— То дівчині не шкодить. Зійдемося в одному колі. Я вас помирю. До речі, візьміть передані Лисенком ноти, щоб вручити Олександрі Михайлівні...

Наступного дня до сусідки Панаса Яковича Анни Осипівни прибули Алоїз Вячеславович і Олександра Михайлівна. Тут їх чекали Панас Якович і Михайло Старицький.

Олександра Михайлівна скромно привіталась. Панас подав їй ноти — подарунок від Лисенка.

— Спасибі... Така честь... Я дуже рада, — меланхолійно-задумливий вигляд дівчини пройняла ледь вловима усмішка. Вона несміливо подала руку Панасу Яковичу. Він потис її.

— От ми знову зустрілись у цій затишній кімнаті, — ніяковіючи, промовив Панас. — Михайло Петрович розповість нам київські новини... Про театр, про...

— Ні, друзі. Насамперед давайте послухаємо нову п'єсу Панаса Яковича... А про новини я розповім потім.

— Згода!— авторитетно вкинув Алоїз Вячеславович.

Олександра Михайлівна запитливо глянула на Панаса Яковича. Він почав читати драму «Лимерівна». Живою постала в ній народна балада про вродливу, пристрасну Наталю Лимерівну, про розгульну матір Лимериху, про коханого Василя Безродного та про нелюба Карпа. Сила почуттів, відданість Наталі захоплюють слухачів. Її монологи Панас Якович зачитує лірично, сам хвилюється.

«Чому не дано чоловікові волі мучити других їх же неправдою? От якби дано було!.. Я б перша збудила у ваших душах ту лиху неправду, що ви заподіяли мені... Щоб та неправда чорним вороном носилася над вашими головами; хижим круком вилася над вашими душами і щипала... по оттакісінькому шматочку дзюбала ваше зло серце».

Олександра Михайлівна сіла ближче до читця, не зводила з нього вогких очей. А коли закінчив, у неї вирвалось:

— То так насправді буває? Я бачила «Грозу» Островського. Там теж трагедія... Ой, як мені шкода Наталю!.. Це ви, Панасе Яковичу, таке видумали чи бачили? — Прозоро-голубі очі Олександри слізно засвітилися. Вона аж ніяковіла, дивлячись на Панаса. Лице зашарілось.

Задумливо сидів Алоїз Вячеславович, підпираючи рукою сиву голову. Анна Осипівна підняла свій, наче різьблений профіль, запитливо дивлячись на Олександру Михайлівну. Михайло Петрович, перебираючи кінчик напівпосивілого вуса, повторював:

— Добре, братіку... Добре...

— Пісню про Лімерівну я знаю,— поважно заговорив Єдлічка.— До цього часу я її сприймав, як композитор, у гармонії звуків. А тепер сприймаю, як вираз трагедії родинної, трагедії соціальної. Так можуть виникати ревності між композитором і письменником.

— Ревності можуть бути високими, благородними,— додав Старицький.— Як ви думаєте, Олександро Михайлівно?— жартома звернувся до дівчини, і вона ще дужче зашарілась. На виручку їй поспішила Анна Осипівна:

— Олександра у нас ще не знає, що таке ревності.

— Анно, я сама за себе можу сказати.

— То говори.

— Трохи зачекаю. Ще не все зважила.

— Доки Олександра Михайлівна чекатиме,— жартував Старицький,— дозвольте мені від усіх присутніх обійняти й поцілувати Панаса Яковича.

Старицький наблизився до Мирного, розпростер руки. Але на заваді стала Олександра Михайлівна.

— Ні! Чекайте! За всіх я обійму Панаса Яковича,— несподівано для присутніх вона обвила руками його шию.

— Олександро! — обізвалась Анна Осипівна.— Незручно так дівчині. Незручно... Що б сказала наша «маркіза»?

Олександра Михайлівна ще міцніше обвила руками шию Панаса Яковича.

— Отак,— примовляла вона.— «Маркіза» не навчала мене такому, і я рада, що сама дещо зрозуміла. Це не безсоромність, а щирість, Анно! Мені хочеться зараз грати, співати, шаленіти! Пам'ятайте, що мене недаром називають одержимкою, шаленою.— Обличчя

Олександри горіло, розвихрене волосся закучерявилось, падаючи на лоба.— Тепер я не інститутка з роду Шейдеманів. Я шаленію від краси... Не сподівалися, Алоїзе Вячеславовичу, мій дорогий учителю, бачити такою свою ученицю?

— Я завжди бачив у вас сковану інститутом силу пристрасі.

— Мені розкував її Панас Якович... Я хочу грати і ридати разом з Лимерівною!— Олександра сіла до фортепіано. Михайло Петрович подав їй привезені від Лисенка ноти.— Я буду грати, а ви, Алоїзе Вячеславовичу, розповідайте чудову притчу про пташине співоче царство...

* * *

У напруженій праці минала зима. А перший подих весни приніс хвилюючі вісті. В «Правительственном вестнике» сповіщалося, що нарада міністрів внутрішніх справ, народної освіти, юстиції та обер-прокурора найсвятішого синоду Победоносцева ухвалила припинити видання «Отечественных записок».

— З усіх убивств останнього часу найтяжче вбивство учинено 20 квітня 1884 року — вбивство «Отечественных записок». Постріл злочинців спрямовано на вільну думку, на громадянську честь і мужність,— так мовив Панас Мирний, наче доповідаючи Панасові Рудченкові про свої переживання.

Розумів, що цей реакційний постріл влучає і в «Раду» Старицького; її видання буде припинено.

У такі хвилини скорботи радий був розважити себе зустрічами з Олександрою. Своїм дзвінким сміхом вона затамовувала сердечні болі. Знаходив якусь душевну потребу зустрічатися з нею, милуватись, впи-

ваючи безхмарну блакить очей. А довгими вечорами самотності ніби приносила свій не виплаканий смуток невідступна тінь Галі, бентежила уяву. Тоді наповнювався новими сторінками роман. Потім ніс своє, налите жалем серце до Олександри. Дитячою безпосередністю, несподіванками вона збуджувала настрої, вносила то неспокій, то відвертала думки від повсякденних турбот. Її химерна вдача і бентежила Панаса Яковича, і приносила радість.

Коло особистих інтересів з кожним днем поширювалось. Відриваючись від праці, ходив до жіночого інституту, прогулювався в парку, прислухався до гри на фортепіано, угадував, хто грає. Адже Олександра під керівництвом Єдлічки почала викладати в інституті гру на фортепіано.

В чеканні знаходив самовтіху, наче дисциплінував себе в новій, ще неосмисленій галузі життя. Іноді бентежився з того, що таке юне дівча примушує його ходити тут і поглядати на вікна.

Зустрічав на алеї, коли виходила з інституту, простували через плац, зупинялися, жартуючи, біля каруселі, де розважалася молодь, слухали, як катеринник виводить «Розлуку». Сміялися і схилами спускалися аж до Надворскля. Наче пливли в повені хвилястих лу́гів. Прислухалися й до гомону діброви, і до зачарованої тиші прозорого плеса, де щедро, як зорі в небі, красувалися білі лілеї. Дзвінко сміялася, коли Панас, забрюханий, повертався від берега і приносив лілеї з довгими гнучкими стеблами. Обвивала ними собі шию і квітчала груди.

— Так хороше? — запитувала.

— То недоторканна краса лілей. — Панас розповів легенду про дівчину, яка, тікаючи від життєвих знегод, щоб зберегти свою первісну красу, забралась на

неприступне плесо і перетворилась на водяну квітку.
Ще й Шевченковими словами забарвив легенду:

А весною процвіла я
Цвітом при долині,
Цвітом білим, як сніг білим!
Аж гай звеселила.

— Легенда на мене смуток навіяла.— Олександра поскидала з шиї гнучкі стебла, поклала біля себе, задивилась на хвилі, наче й сама заколисувалась у тихоплавному гойданні.

— На мене теж легенда нагонить роздуми. А ще більше, коли я дивлюсь на жінку, як на лілею.

— І на мене так дивишся?— наче прокинулась від зачарованого сну.

— Так...

— Я не хочу, щоб так на мене дивилися.

— Всі ви, вихованки шляхетського інституту, як ті лілеї. А поза вас вирує життя, як Ворскла в негоду. Люди страждають, гинуть... Ви не знаєте цих страждань. Вам байдуже, бо виросли в розкошах, не знаєте, що таке сльози трудової людини...

— Не хочу бути лілеєю! — Олександра жбурнула букет на плесо. Вода заколихалась, збрижилась.

— Не гнівайся на мене... Говорю це, бо ти... Хочу сказати, а слів не вистачає. Не все вимовиш словами, про що говорить серце. Наші взаємини переростають межі звичайної дружби...

— Вони вже переросли,— задумливо посміхнулась.

— Але куди все це може повести нас?

— Ти дивишся на мене, як на паненку?

— Так... Як на вродливу, випещену в розкошах паненку.

- Хочу довести, що я можу бути іншою!
- Чим?
- Піснями... Можу одягти просте вбрання. Можу навіть босою ходити, як прості дівчата...
- Ніжки поколеш...
- Хай!.. Іспити в інституті я складала добре. Хочу скласти іспит інший... Для тебе!.. Чуєш, для тебе! — очі Олександри загорілись. — От завтра переодягнусь у просте вбрання і прийду до тебе.
- Це жарт?
- Ні, не жарт!
- А потім у такому вбранні підеш викладати панночкам гру на фортепіано?
- Ні... Піду з тобою, куди захочеш... Куди поведеш.
- Замовкли. Тихе плесо, ніби прислухаючись до розмови, почало гойдати на своєму лоні вечірні зорі. Вони були чисті, задумливі... Та їхню задумливість обірвала Олександра дзвінким сміхом.
- Чого ти? Смішно?
- Ні, весело...
- Не розумію.
- Ха-ха-ха-ха. Пора вже все зрозуміти. Мене навіть наша «маркіза» почина розуміти, а ти...
- Я ж не «маркіза», — запитливо поглянув.
- Не ображайся... Я не така. От одягну найпростіше вбрання і вийду до тебе. Тоді vedi мене хоч на оглядини... Ха-ха-ха!
- Не жартуй.
- Хочеться жартувати!
- Не забороняю...
- А ти спробуй заборонити!
- Не маю влади.
- Добувай!

— А ти коритимешся?
— Побачимо. Ха-ха-ха!
— Приходь завтра в тому вбранні...
— Куди, до каруселі?
— Так, до каруселі. Завтра ж неділя. Вранці, о десятій годині.
— Для іспиту?
— Може, й для іспиту.
— Мого чи твого? Ха-ха-ха!
— Я серйозно. Не жартую.
— А я жартую й серйозно. Ха-ха-ха!
Котився сміх, лягаючи на хвилі потемнілого в сутінках плеса.

* * *

Рівно о десятій годині наступного дня був, як умовились, біля каруселі. Стояв, одягнений в простий, поношений костюм, на голові старий кашкет — наче якийсь заробітчанин. Почав тривожитись — минав час, а Олександра не приходила. Невже пожартувала? Підходив ближче до каруселі, задивлявся на кружляння веселої молоді, наче щось намагався вловити в тому кружлянні, в звуках «Розлуки». На цей раз вони здавалися розпачливими і до болю верескливими. Відійшов, прислухався до розмов.

Аж ось, де не візьмись, простує в розкішному аристократичному вбранні Олександра і з нею — «маркіза». Проходять повз. Не витримав, злегка підняв кашкет, наче вітаючись.

— І такі є, — обізвалась до Олександри «маркіза». Навела лорнет. — Видно, що інтелігент. Жебрачить. — Витягла срібну монету з блискучої жіночої торбинки. — Понеси, дай йому.

— Не треба...— відвела Олександра руку «маркізи» і зашарілась.

Пішли, не оглянувшись. Панас Якович ще стояв, наче закам'янілий. Сон це чи дійсність? Ледве опам'ятався й пішов навмання шляхом. «Жебрак,— шепотіли вуста,— жебрак. Може, в цьому є правда. Гірка правда. Я ж письменник того народу, що жебрачить». Пригадувались різні оповідання про жебраків, і від того ставало ще гірше. Ненароком зустрів Алоїза Єдлічку.

— Панасе Яковичу? — здивовано розвів руками.— Ходіння в народ тепер у моді. Ходімо разом. Я люблю слухати розваги молоді. Завжди почувеш якусь цікаву пісню. Шкода, що не так демократично одягнений, як ти.

— Чиню сам над собою іспит,— сумно відповів Панас Якович.

— Життєві іспити не зашкодять.

— Так, життєві й безглузді.

— Безглуздя в тобі я ніколи не примічав.

— То було раніше, а тепер...

— Що сталося?

— Нічого особливого. Роздумую оце про те, що важче, чи писати романи, чи самому мандрувати в ролі якогось романізованого героя?

— І те складне, і те... Бачу, що заговорив у тобі вік розсудливої зрілості. А знаєш, що за останній час Олександра Михайлівна дуже цікавиться тобою. При кожній зустрічі розпитує й хвилюється.

— Розпитує? — вирвалось.— Не нагадуй про неї.

— Не буду. Он гурт починає пісню, ходімо, послухаємо.— Єдлічка попростував до гурту, наспівуючи:

Розлука, ти розлука,
Несеш мені печаль...

Збагнувши настрої Панаса, почав наспівувати інші мотиви.

Дома знаходив відраду в читанні лірики Гейне. Брався перекладати, виливаючи свій смуток. У перекладі рідною мовою глибше пізнавав душу поета та й самого себе — «В душі моїй сльози, а серденьку туга», «Чого ти тікаєш від мене?»...

* * *

В чеканні несподіванок каламутно попливли дні і ночі. Навмання ходив іноді до будинку жіночого інституту, зупинявся в алеї, куди доносились звуки фортепіано. Пізнавав у них того ж Бетховена, що й раніше слухав з таким хвилюванням. Бачив, вийшла з будинку Олександра і швидко пішла алеями. Не наважився йти слідом, здавалося, від її постаті повіяло холодом. Понесла гордо піднесену голову і зважливо стрункі плечі, наче пишалась недоторканою вродою. Які контрасти жіночої краси?

Гордість жінки збагачує її. То краса цілого народу, його поглядів на честь і гідність.

На крилах мрій приносила муза смуток Галі. Хотів бачити її в інших обставинах, бажав, щоб доля ласкавим сонцем всміхнулася до неї. Ось вона пробуджується. Ранок.

«Сонце саме сходило. Рожева зоря зайнялася над землею, зверху її простяглася чорна хмара, і від того вона здавалася ще червоніша. Рожевий світ уклав усю світлицю, по сволоках стрибали невеличкі зайчики, по кутках, куди світ не заходив, трусилася темнота. У хаті було душно... Край ясного сонця саме виткнувся з-за землі, і пучок золотого променя в одну мить опинився біля неї. Стрибнув на личко, цмокнув

у жаркі устоньки і розсипався іскорками по її повному і, як сніг, білому лону... Їй почулося, мов хто скропнув теплим дощиком, легенький лоскіт пробіг по всьому тілу...»

Здавалося, й власне життя поринало в епізодах роману. Наче шукав у ньому свою непривітану долю, еднав її з долею багатьох.

Вів таємничі розмови з своїми героями і зв'язав їм таємниці власного серця. Недаремно ж сивина починає прикрашувати скроні.

А серце благало живої розмови не тільки з героями, що їх плекала уява, а й з людиною, яка б збагнула голос душі, заповнила її радіщами й скорботою.

Як ніколи, відчував свою самотність у холостяцькій кімнаті, що поглинула в своїх чотирьох стінах вісімнадцять років його скромного життя в Полтаві.

* * *

Одного недільного ранку, коли завершував хвилюючий розділ роману, хтось постукав. Відчинив двері. Швидко в кімнату ввійшла, сміючись, Олександра.

— Це ти? — вирвалось зненацька.

— Хіба не пізнаєш? Нарядилась так, як обіцяла. Дивись, чи схожа я на селючку?

— Але чому тоді...

— Не питай. Так буває... Якщо ти вирішив мене перевірити, то я маю право проекзаменувати й тебе, граючи на твоєму терпінні. Не соромишся в такому вигляді піти в місто, як умовились раніше? — в її голосі чулась настирливість.— Може, передумав?

— Ні, не передумав. Але не можу всього збагнути. Так усе раптово, наче якийсь сон.

— Якщо сон, то почекаємо, доки ти прокинешся.
Ха-ха-ха! Який ти справді...

— Дивний?

— Не дивний, а втішний. Мені весело з тобою.

— А мені й весело, й прикро.

— Не до лица тобі згадувати прикrostі. Вирушаємо в умовлену мандрівку! Разом будемо тримати іспит.

Неквапно пішли вулицями. В Олександрії на ногах прості черевики, на голові біленька хусточка. Поблякла сіренька кофтина та картата спідничка — ніби на неї шиті. Попросила в служниці. Панас Якович — в старому солом'яному брилі, як заробітчанин, ніс торбинку за плечима.

Проходячи повз тюрму, зупинилися. З вікон виглядали зелено-бліді обличчя арештантів. Вони трималися худими кістлявими руками за ґрати. Десять з темного кутка билась об них пісня, наче хотіла вирватися на волю, щоб розвіятися просторами, позмагатися з вітром легкокрилим.

— Браття! Подивіться, яка селючка поглядає на ґрати! Може, чиясь знайома або родичка? — Скупчилися біля вікна арештанти, дивилися запалими очима.

— Так у нашому селі одягаються!

Швидко наблизився вартовий з багнетом за плечима.

— Провалювай! — владно гукнув, поніс вимуштрувану постать з такою холодною урочистістю, наче він тим багнетом оберігав ціле царство.

— Чуєш, Олександро?

— Чую...

— Бачиш, Олександро?

— Бачу...

Шлях мандрівників послався до привокзальної площі.

Тут збилося багато народу. Над майданом колихався людський галас, час від часу заглушуваний гудками паровозів.

Цілі сім'ї з своїми пожитками, лахміттям прибули, щоб їхати на переселення, на заробітки. Це не біблійні вигнанці з рідного краю шукають землі обітваної. На них чекає інша земля — незнана, що десь лежить за ріками, за лісами. Не пророчили на ній щастя діди і прадіди. Без батьківських заповітів кудись мандрують шукачі землі, праці...

Де її шукати? Хто покаже шлях мандрувань у країну примарного щастя? Хто ці шукачі несподіванок і жорстоких прикростей? Хто ці биті вітрами і негодою, виснажені, потомлені люди з мужицькими, жилавими, схудлими шиями? Хто вони — обдерті, босоногі, в брудних сорочках, латаних свитках? Чого шукають, дивлячись невідомо куди своїми засмученими очима, що ледве зберігають ознаки вродженої краси? Куди простує цей люд, віками уярмлений, нуждою сповитий, темрявою вкритий?

Це ті, котрих голод гонить на торжища продавати себе. Це ті, котрих не зігріла рідна земля, як зігріває мати немовля біля своїх грудей. Це збіднілі, спролетаризовані працівники родючих нив, загарбаних чіпкими руками хижих нагромаджувачів багатства. Обдурені й обкрадені, вишхані нуждою з села, вони несуть свої потомлені руки, непривітані серця в далекі світи. Їх уже не в'яже до рідної хати ні пісня солов'я, ні шелест дідівських дубів, ні гомін зелених гаїв та плескіт хвиль прозорих річок...

Шукачі примарного щастя несуть кудись тягар своєї жури разом з сумливо бунтівливою піснею.

Наче вписував слово за словом у книгу народного буття: «Краю мій! Родино моя! Багато по тобі пройшло — потопталося літ і віків, багато розлилося сліз та горя, посіялося кісток та крові; та не занехаяло це твоєї пишної краси, твого безмірного достатку. Зате занехаяло твоїх безталанних дітей: несуть вони, босі й голі, свою голодну волю на чужу чужину, проклинаючи тебе, як ту лиху мачуху, що, лицяючись до чужих, забула про рідних дітей».

Глянув на Олександру. Вона дивилась на людей. Вперше зблизька бачила їх такими. Збіглась рисочка між піднятими від несподіванки бровами. Її одурманював пах спітнілих людських тіл, брудного дрантя та пожиткового мотлоху. Перемагаючи всі прикrostі, вона підійшла з Панасом до сивого діда, що сидів біля ватри, підкладаючи до вогню цурпалочки, варив щось у казанку. На грудях у діда жалісливо теліпалась медаль.

— Здрастуйте, діду! — Панас зняв з плеча торбинку, поклав на землю.

— Здоров, здоров, сину... Звідки ти будеш?

— З Миргородщини, дідусю. А ви ж звідки?

— Ми з пекла родом. Створив нас бог на посміх чортові,— дід поглянув на Олександру.— Дівка мила в тебе. То, може, дружина?

— Дружина, дідусю,— Панас поглянув на Олександру, посміхнувся.

— Ні, дідусю, ми ще не подружились. То він жартує...

— Краще подружитись, а тоді й мандрувати... Теж на Сибір шукати вільної землі?

— Може, й на Сибір, тільки далеко, звідси не видно.

— Бодай і не бачити,— дідові очі налилися смут-

ком. Він зітхнув.— Лихо гонить нас усіх. А спитай, куди? В які щасливі краї? І чого шукати, коли правди не знаходимо в рідному краї? Шукали ту правду колись діди і прадіди наші, коли ще порох тримали в рогастих порохівницях та шабелі не кидали з рук... А тепер і правду нашу привласнили, і землі загарбали. А спитай — чия то земля? Не цих же кровожерів, що ладні не тільки землю загарбати, а й сонце пошматувати, коли б до неба дістали своїми пазурами... Нема, нема правди на нашій рідній землі.

— Може, ту правду треба пильніше шукати?

— Може, сину. Ось і я шукав її все життя і на заробітках по економіях, і наймитом, і пастухом. Шукав і не знайшов... Правда, як оцей цурпалочок у вогні. Коли горить, то гріє, а потухне — тільки димок куриться... Правда, як оця медаль,— дід показав на свої груди,— повернеш в один бік, то світиться хрестом, а повернеш в інший бік — нема хреста, тільки якийсь журавель розпростер крила. Почепили мені цю медаль, коли Шипку боронив від турків. Багато там наших снігом засипало-замело. А я витримав гірські сніговії, благодарить господа... А тут, на своїй землі, не витримав,— дід таємничо нагнувся до Панааса.— Не витримав, сину, бо землі нема. Понесу медаль аж на Сибір, щоб бачили, що я не худобина, а чоловік.

— На Сибір, діду, і злочинців гонять...

— Хай гонять. Для нас то не страшне.

— Мабуть, колись краще жилося?

— І колись було лихо і тепер лихо. Правда, то й то лихо було — тяжке лихо, що нас до землі гнуло, над нами знущалося, за людей нас не лічило. А проте те давнє лихо не різнило людей, не розводило їх у різні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало

держатися купи. А тепер яке лихо стало?.. Ох! Сьогочасне лихо — то справжнє лихо! — старечий голос забився розпачем і обірвався.

— Лихо давнє й сьогочасне,— промовив Панас Якович, дивлячись на діда.

Десь почувалася пісня, ніби виринула з-під землі, зарита в неї негодами, а тепер нагадує, як співали її ще діди і прадіди. Стогне вона, немов мати ридає над осиротілими дітьми. Ще більшого жалю завдала, обізвавшись зойками голосіння, сопілка. До неї незабаром приєдналася хрипливим голосом і друга. Дід обірвав розмову, прислухаючись до сумовитих звуків рідної музики. А коли сопілка, змінивши тон, зазвучала танцювальним мотивом, дід звівся і пішов до гурту, де молодь почала танцювати. Дивний це був танець: у ньому журбу перемагали пориви ще не забутого роздолля. Наче степовим повієм завихрилися лахміття, що прикривали схудлі плечі танцюристів. Потім стали в коло і, держачись за руки, повагом затанцювали. Обличчя в них були зосереджені, немов виконували вони поважне діло, бо пригадували пройдені шляхи по цій, колись уславленій праотцями землі.

Аж ось до вокзалу подали порожні товарні вагони. В них почали грузитись переселенці. Галасом наповнилось повітря, наче сполошилась пташина зграя. Навалювали вагони торбами, домашнім начинням. Повно набивалося людей. Більшість залишилася на пероні. Прощалися, плакали...

Поїзд рушив. Бігли за ним, голосили. Ось дівчина наздогнала вагон, почепилась, зірвалася, упала.

— Нещастя! Нещастя! — безпорадно гукали люди.

Крізь натовп швидко пробилися Панас і Олександра. На рейках лежала закривавлена дівчина.

З ноги й руки в неї струмилась кров. Швидко Олександра зірвала зі своєї голови хустку і перев'язала дівчині руку. Далі скинула свою кофтиночку, перев'язала ногу. Сюди прибігло кілька робітників. Панас пізнав Гната з майстерень.

— І ви тут, земляче? — звернувся він до Панаса.— Понесімо поранену до нашої хижі. Допомогу треба дати.

Робітники обережно підняли дівчину, понесли. Слідом пішли Олександра й Панас.

У тісній хижі робітники поклали на ліжко поранену.

Незабаром сюди прибув дід, з яким нещодавно вели розмову.

— Це ж моя донечка!.. От лихо... Кажу ж вам, що сьогочасне лихо — то справжнє лихо! — дід поглянув на Олександру.— Така сестра милосердія і на Шипці була.— З дідових очей капали сльози, змиваючи пиліугу з медалі.

— Добре, що ви, земляче, завітали-таки до нас,— звернувся Гнат до Панаса Яковича.— Лихо всіх зводить до цієї побратимської хати. Тепер шлях знаєте. Не цурайтесь.— Гнат поглянув на Олександру, яка піклувалась біля пораненої.— Справжня людина! Це ваша дружина чи подруга? — звернувся до Панаса, але той лише посміхнувся.— Бачите, як закривавилась... Хлопці, принесіть цебро води, хай помие руки! Та ще попросіть у дівчат чимось прикрити голі плечі.

Швидко принесли води. Панас здивав на руки Олександрі. Вона глянула на нього. В її погляді вогнем горіла радість переможця, радість мандрівниці в невідомий світ, де уздріла вона незнані досі тьм-ниці...

Повертались до міста, підіймаючись по Панянській горі. Вже надвечірню пригаслість сонця обгортала серпанкова даль. А за нею передгрозово журилося крайнебо. Раптово вітер бунтівничо погнав хмари. Зчорніло. Прокотився несподіваний гуркіт, ніби велетенські колеса заgrimіли по бруку і впали десь у безодню. Олександра трепетно пригорнулася. Такою вразливою й лагідно-покірною Панас не знав її раніше.

Линув дощ. Довелося перестояти під ганочком якогось будинку. Злегка промокла Олександра, здавалося, випромінювала тепло, а з ним спливала усмішка, п'янка й прозора.

Як раптово полив дощ, так швидко й ущух. Прокотились хмари по небу, і знову заторжествувала зоряна перемога. Коли доводилось перебродити через струмочки й калюжі, Панас на руках переносив дівчину. Вона не пручалася, ніби лебединим плеском обіймала шию, щедро розсипала срібло молодого сміху.

— Лесю, ти не замерзла? — вперше назвав її Лесею, і це слово прозвучало, як мелодія.

Не відповіла, тільки міцніше обгорнула шию, пригорнувшись всією своєю звабливою постаттю...

Меркнув примарний світ ліхтарів. Сріблясто-тиха ніч обгортала місто, голубила в своїх обіймах химерних блукачів.

Влітаючи в розчинене вікно, ластівка приносить до оселі тиху радість. Шугне крилом, опише під стеелем стрімке півколо, випурхне на простори, залишивши в хаті трепетний слід та надію на повернення.

А коли знову прилетить, то й розбризки сонячної пороші приносить із собою.

Веселковими переливами сміху наповнювала Олександра кімнату, коли іноді приходила до Панаса. Чим далі, то нетерпеливіше чекав на неї. Радів, коли на годину-дві залишалася, щебетала, сміялася, подитячому жартувала, цікавилась написаним, просила зачитувати.

Читав лише невеличкі уривки роману «Повія», бо помічав вразливість дівчини. Тоді задумливість падала на її чоло разом з пасмами волосся, що покошляними колосками достиглого жита сягало аж до брів. А з-під них ясніли не волошки... Ні, то зволожений рососою первоцвіт весняний.

Зацікавлювалась порозвішуваними в кімнаті малюнками «Вечір на Україні» Куїнджі, «Біля криниці Трутовського. Весело й дотепно висловлювала свої судження, дивлячись розіскреними очима на зроблені рукою Панаса ескізи й замальовки. Спивав її усмішки, як струмовиння весняних ручаїв.

А коли залишала кімнату, то, здавалося, ще довго бринів у ній звабливий відгомін дівочого розвихреного сміху.

Цього вечора Панаса Яковича полонили болючі хвилювання самотності. Куди поведуть почуття, що з кожним днем розпалюють душу? Що може принести Леся в його життя?

А коли в роздумах впливала постать Галі, відводив їй місце на сторінках роману. Болів і страждав разом з нею.

Хотілося розділити з кимсь неспокій. Принесеними Олександром квітами оздоблював бюст Гоголя та Шевченка.

Хоч з переводом на посаду начальника першого відділу казенної палати збільшилося роботи, Панас Якович не послаблював літературної діяльності. Писав, але не мав змоги всього друкувати. Після того, як з'явилися у другій книзі «Ради» 1884 року «Образки з життя», важко було десь надрукувати інші твори. Правда, комедію «Перемудрив» видали в Києві та вірш «До музи» надрукували в «Збірці з рідного поля». А такі твори, як «Морозенко», «Серед степів», «Голодна воля», «Казка про правду і кривду», лежали, чекаючи слушного часу...

Вихрилось життя на просторах країни. Минуло шість років після вбивства імператора Олександра II. Знову на перше березня розігралась подія — замах на імператора Олександра III вчинила терористична група «Народної волі» з участю Олександра Ульянова. Наслідок — чотири шибениці та поповнення казематів політичними в'язнями.

Ще густіше після цього порозвішувано портрети імператора. Висів він проти столу і в кабінеті начальника першого відділу казенної палати. Широка руда борода, кремезні плечі й руки, наче в того, що тримає сокиру, щоб відрубувати голови непокірним, — таким поставав у очах Панаса Яковича портрет фізично найдужчого і розумом найслабшого з дому Романових, якого охрестили: «цар-миротворець».

Час виміряв дружбу з Олександром. Іноді вона вдавалась в незрозумілі для Панаса химери, — тяжко було поривати з аристократичним світом Шейдеманив. Не хотів миритися з її захопленням полювати, доводив, що будь-яке кровопролиття повинно бути бридке людині.

На якийсь час стався розрив з Олександром. Вона надовго виїхала в Карлівку. Відчував, ніби в душі обірвалася якась струна. Надсилав листи, писав вірші про їхні зустрічі.

Може, й Олександрі дати місце в романі? Але — чи поступиться перед нею Галя?..

Настирлива уява малювала зустріч двох жінок. Кожна неповторна у своїй звабливості. То з'являються, то щезають, як марево, їхні постаті. Залишаються лише від того марева очі — сумні, допитливі. Пізнає очі Галі... Та ще її уста. Ніби промовляють вони. Намагався уловити ліричну тональність тих слів, щоб заховати їх у своєму серці... Відчував бентежну біль і невгамовну насагу творення.

Ходив на край міста, наче шукав поради в трепетного шумовиння дубів. Пізнавав одвічну казку про правду і кривду, що допомагає своєю мудрою глибиною пізнавати світ, розуміти душу людини...

Нову тривогу привезла Олександра, повернувшись після довгої розлуки в Полтаву.

* * *

На виклик брата негайно прибув до Полтави Іван Рудченко. Він застав збентеженого Панаса Яковича на квартирі.

— Пробач, брате, за турботи. Це все дурниця. Мабуть, я даремно відірвав тебе від роботи.

— Ні, Панасе! По твоєму вигляду бачу, що недаремно. Чому ти такий збентежений?

— Як же не бентежитись? Живе собі чоловік, доживає до сорокалітнього віку, коли вже сиві волосинки забарвлюють чорну бороду... І ось заманулося одружитись...

— Це добре, Панасе. Доки ж тобі бити байдики... Вже іншим роком тебе притрусило. Чого вагатися? Мабуть, Олександра Михайлівна підкорила твоє серце?

— Моє серце нікому не кориться. Як ти дивишся на мій вибір?

— Не сподівався. В душі ти великий демократ, а Олександра з аристократичної сім'ї.

— Це не біда... Хай аристократи коряться демократам. Біда в іншому...

— Ти натякаєш на болісно вразливу вдачу Олександри? Скажу відверто, що з іншою людиною їй не варто було б одружуватись. Особливо з молодістю. А з тобою можна. Ти ж на диво витриманий, тактовний, лагідний... Хто через кладку обережно ступає, той у воді не потопає.

— То так здається... Ось і зараз розхвилювався.

— Чому?

— Відбулась суперечка... Перша принципова суперечка з Олександрою. Вона вимагає, щоб вінчання справили в Карлівці, а весілля відгуляли в домі Шейдеманів. Хоче, щоб я з'явився до батьків у циліндрі та з усіма своїми орденами... Я не погоджуюсь. Від цього й ламається наша дружба.

— Дружбу треба берегти. Не той мудрий, хто дерево ломить, а той, хто його зрощує.

— Це так. Але я чіпляю на груди ордени тільки у надзвичайних випадках, коли вимагає начальство. А тут...

— Ха-ха-ха,— залився сміхом Іван Якович.— А тут теж надзвичайний випадок і начальство.

— Хіба Олександра мені начальник?

— Її батько Шейдеман може зрівнятися з будь-яким начальством. Багатим карлівським маєтком управляють Шейдемани ще з часу, коли він став влас-

ністю великої княгині Олени Павлівни — сестри «неудобозабываемого», як говорив Шевченко, імператора Миколи І. Управитель маєтку, що належить царському роду, — це неабихто. Йому відкриті двері у вищій сфері... Тобі відома така фігура, як Победоносцев?

— Відома. Це ж перша скрипка монархічної влади. Обер-прокурор синоду.

— А на цій скрипці грає й Шейдеман. Він в особливому фаворі державних мужів...

— За які послуги?

— Це інше питання...

— Виходить, що я маю схилити голову по-блазенському. Перед ким? Ради чого?

— Не гарячись, Панасе... Ти ж особа в двох лицах. Де схиляє голову чиновник Панас Рудченко, якому залишився один крок до генеральського звання, там не схиляє її Панас Мирний — визнаний український письменник, — запитливо поглянув Іван Якович на брата.

— Для чого вся ця комедія?

— Ні, не комедія! Драма! Навіть трагедія! А її треба грати... Цьому зобов'язує становище нашої літератури. Не забувай, що указ 1876 року про заборону нашого друкованого слова не скасовано й досі. Ми добилися деяких поступок... Добились різними шляхами. Часом схиляли свої горді голови. Така наша доля. За спиною владарів ти можеш конспірувати ім'я Панаса Мирного або й захистити його в небезпечний час.

— Це все не мириться з моїми принципами.

— Для того ти Мирний, щоб миритися з умовностями.

— Я не такий уже й мирний...

— Всі ми можемо чесно сказати:

Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою...

— Йшли... Але не одним шляхом,— Панас болісно поглянув на брата.— Ми з тобою брати, але, здається, шляхи наші різняться.

— Нічого, вони зійдуться. Прийде час.

— А може, ще більше розійдуться. Шкода, що з нами нема Драгоманова. Яку б він дав раду?

— Запевняю, що радив би залишатись Панасом Мирним у літературі, а становище статського радника використати для побічних впливів на товстолобих властителів.— Іван Якович замовк, а далі тихіше додав: — Драгоманов цього року дістав кафедру в столичному болгарському університеті.

— Михайло Петрович у Софії?

— Так. Віддає свій хист, знання і розум болгарському народові.

— Пригадую слова нашого Старицького: «І хуртовиною розкидана отара». Розкидано нас по всіх усядах...— взявся за голову Панас Якович.— Що робити? Що робити?

— Це питання ніколи не знімалося і завжди постає перед нами... Скажу, що треба стискати серця й терпіти...

— Ні, не терпіти, а боротись! Боротись словом! Боротись діями! Діями!

— Діяльних народників запровадили в Сибір та на ешафот...

— Є шляхи іншої боротьби... Досвід народників навчає шукати їх... Підіймається робоча сила!

— Не буду, Панасе, сперечатися з тобою. Я відстав від молоді. Признаюсь, що тобі заздрю. В тобі письменник переміг чиновника... Я не досяг цієї перемоги. Літератор під псевдонімом Івана Білика зма-

гається з чиновником Іваном Рудченком. Але не видно перемоги. Незабаром на високу посаду переводять у столицю... Може, там пригоджусь для нашої спільної справи, а зараз...

— А зараз все-таки порадь мені...

— Раджу одягати найаристократичніше вбрання з орденами...

— То цяцьки для віслюків дворянської породи. Ти радиш чорта не гнівити і богові догодити?

— Все це умовне, коли ми залежні від умовностей. А зрештою вір більше власним очам, ніж стороннім речам. Ти письменник-психолог.

— В цьому й біда моя. Хочеться заглянути не тільки в душу своїх героїв, а й власною не кривити.

— Мабуть, через те ти довго й не женився?

— Це вразливе для мене питання, і до нього я не дозволяю нікому торкатися. У кожного є свої сердечні виразки.

— Розумію тебе, брате, і ладен гоїти твої виразки.

— Якби ж то їх загоїти,— Панас журливо дивився на брата, подумав, поглянув на годинника, поволі почав лагодити та приміряти на голову чорний цилиндр. Поклав на стіл свої ордени.

* * *

А наступного дня до будинку підкотив розкішний, пофарбований чорним лаком екіпаж.

Незабаром через місто мчали коні, як змії. В трьох екіпажах сиділи святково одягнені люди. На першому — поруч з Панасом Яковичем, наряджена в біле вінчальне вбрання, Олександра Михайлівна. В другому — Анна Осипівна з Іваном Рудченком. У третьому — Панасові друзі — Єдлічка, Василенко.

Вихором промчали на Поділ. На площі, заповненій переселенцями, кучери рвучко стримали коней. Натовпами сторонились люди, даючи змогу проїхати екіпажам.

Край дороги почулась гра на скрипці, а жіночий голос сумно виводив пісню. Панас Якович пізнав той голос.

— Стій! — гукнув він кучеру і зійшов з екіпажа. За ним Єдлічка.

Наблизились до скрипаля. Впізнали в особі старого сліпого музиканта давнього знайомого. То був народний композитор — автор музики до «Заповіту» Гордій Гладкий.

— Ось куди занесла доля співця, — тихо обізвався Єдлічка. Але Панас всю свою увагу зосередив на співакці. У виснаженому обличчі, у великих очах пізнавав утому і загасаючу молодість. Не жайворонковим сонцедзвоном, як колись, розлягалась пісня Галі, а скиглінням чайки за гніздом, зруйнованим вихором. Сором'язливо й злякано звела голову; блиск орденів ніби засліпив очі, і вона закрила лице трепетними руками.

Сліпий музикант обірвав гру на скрипці, поводячи незрячими очима, наче відчув якусь несподівану тривогу.

— Що це? Хтось прийшов, щоб нашу пісню відібрати? Пограбувати нашу надію?

— Ні! — зірвалося з уст Єдлічки.

— Щось ніби давно знайомий голос... Не пригадую, де чув, — сліпі очі музиканта набули одчайдушного вигляду.

Зійшла з екіпажа і Олександра Михайлівна. Галя зняла з лица долоні і вп'ялася поглядом у вінчальне вбрання молодої.

Одну мить стояв Панас Якович, наче прокидаючись від тяжкого сну. Рука потяглась до орденів, ніби хотів зірвати й кинути їх геть. Олександра затримала його руку.

Минала хвилина потрясіння і внутрішньої боротьби, в якій змагається сила волі з силою почуттів. Ще мить — і Панас Якович рівно і впевнено рушив до екіпажа, не промовивши жодного слова. Розпачливим поглядом проводила його Галя. Очі ронили не сльози, а гострі блискавки. Вона стояла, як нескорена бранка перед тортурами. Її погляд відчував на собі Панас Якович і, сідаючи в екіпаж, гукнув:

— Поганяй!

— Друзе Гордію! — обізвався до сліпого скрипалю Єдлічка. — Тепер я знаю, де тебе шукати! До зустрічі!

Коні понесли екіпажі за місто.

— Ти пізнав її? Пізнав ту, що виступила колись арф'яною на концерті? — у голосі Олександри зазвучали ноти жалю й докору.

Панас узяв її руку, підніс до своїх уст.

Як змії, оскаженіло гнали коні, ронячи піну з-під вудил, ніби знали, що в екіпажі сидить високий чиновник казенної палати і його наречена. Пишну бороду розчісував супротивний вітер, наче продовжував виводити обірвану скрипалем мелодію й жіночу пісню.

Виїхали на рівнину степового, колись чумацького шляху, що слався у наповнений вітровінням сизий простір. Вихиляючи дугасті шиї, коні аж шаленіли. Сторонилися подорожні, мигтіли обабіч оселі, дерева. Сполохано заєць перетне шлях, лякливо крилом ударить птах степовий і повисне, чатуючи в сонячній імлі.

Розкривалась неосяжним безміром гладінь південної Полтавщини, порізаної струмками та байраками. Напружений зір сягає роздолля родючої землі карлівських маєтків... Пригадав Панас тих шукачів вільної землі, що переселяються в Сибір, несучи в душі скорботу і прокляття.

Ось дорога послалась повз озеро, вкрите безліччю дикої птиці. Білопіре царство віддзеркалювалось у бризках прозорої води. Величний вигляд озера похитав зір.

— Яка краса! — вигукнула Олександра. — Тут полювати заборонено. Тільки раз на рік приїздить їх світлість! — помітила, як нахмурилось Панасове чоло, і замовкла. Спостерігала мінливість виразу його обличчя, бентежну задуму очей, наче читала в нотах складні переливи тонів.

Коні знову помчали. Гойдалась звихреним буйно-трав'ям далечінь неозорої рівнини. П'янке повітря збуджувало уяву. Хотів збагнути, що криється за висою недоторканих міражних видінь. А душу ятрили до болю колючі питання, породжені несподіваною зустріччю. Їх угадувала Олександра у тих рисочках, що залягли на чолі. Не могла дати ради, лише горнула до плеча, намагаючись поділити тривогу. Не обзивалась, щоб не скаламутити повинь, яка вирувала в його душі.

Заволікалося хмарами небо, кидаючи на землю чорні тіні та кутаючи ними придорожні дуби, і вони докірливо стогнали, як дідугани-невільники, уярмлені хижою рукою. Птиця і звір причаїлись від того потужного стогону. В ньому пізнавав Панас рідні мотиви, віковий голос землі. Бриніли й визрівали в тих мотивах нездоланні думи — володарі людської пристрасті.

Відчував незручність становища, коли доводилось силувати себе серед людей, де манірність вважалася ознакою доброго тону. Часом здавався собі подібним до ведмедя, що через ласу принаду потрапив у капкан. Хотілося розтрощити його й найскорше вирватися на волю. Це відчувала Олександра Михайлівна, тому її веселощі часом уривалися і вона то примхливо коверзувала, то намагалась догодити Панасові, розважити його.

Незабаром повернулися до Полтави. Щоб відзначити велику подію в житті, Панас запропонував молодій дружині разом подорожувати до Києва. Вона з радістю погодилась.

Поїздом до Кременчука, а звідти — вверх по Дніпру. Лише сіли на пароплав, як Панас Якович відчув радість мандрівника у вимріяний світ. Назустріч Дніпро котив хвилі, несучи прохолоду, а зір пестили багаті левади та садки.

Поволі почали вимальовуватися висоти правого берега, а далі закучерявлені гори, наче козацькі дозорці стояли на чатах, оберігаючи заповітну землю. Здавалося, в тих горах під нашаруванням віків заховані таємниці цілої країни.

Сонце поволі лягало на захід, наче хотіло віддати щедроти тепла наддніпрянській землі, наснажуючи життєвою жагою все, що росте й дише на ній. Снувалися дивовижними візерунками тіні, занурюючись кучерявими пасмами в Дніпрову глибину. Далеко виділа Чернеча гора. А ближче перед нею послалась тінь, наче різьблена постать київського бурсака, що, тікаючи на Січ, вклонився низовому козацькому товариству.

Панас підійшов на край палуби, тримаючи за руку Олександру.

— Дивись, дивись,— шепотів з побожністю.— Дивись, там на горі могила Тараса.

На палубі збився чималий гурт людей, погляди яких звернені були на Чернечу гору, де бовванів самотній хрест. Аж ось наче обізвався він. То з гурту хтось затяг: «Як умру, то поховайте...» Інші голоси підхопили, і полилась мужня мелодія, в якій Панас пізнав її творця Гната Гладкого. Де він тепер, незрячий творець цієї мелодії?

У гармонії зоряних просторів всесвіту вільноплинно звучала мелодія, несучи у вічність заповітні слова.

Олександра, відчуваючи хвилювання Панаса, горнула до нього в завороженому чеканні чогось незвичайного, величного. Пароплав поволі минав Канів, а за ним лягали вечерові сутінки, оздоблені золотом габою західного обрію...

Вранці пароплав наближався до Києва. Ось він, золотоголавий красень, по-велетенському розлігся на закучерявлених пагорбах, кутаючи в своїх обіймах простір і час. А там, під горою, наче збилась комашня, зішлись прочани до Видубецького монастиря та Лаври.

— Хотіла б піти на прощу з тими людьми,— говорила Олександра, вражена урочистим виглядом монастирів.

— То було б до одруження. А тепер всі твої гріхи я взяв собі на душу,— сміявся Панас Якович.

— Дарма... Я ще нагрішу.

— Хочеш наперед замолювати гріхи?

— Може, трохи й наперед. Я ж у тебе ще маленька,— жартувала Олександра...

Тим часом пароплав пристав до берега. Зійшовши на берег, Панас Якович взяв візника.

— Куди їхати? — запитав моложавий парубок.

— На Маловолодимирську вулицю до Старицького.

— Знаю.

— Знайомий з Михайлом Петровичем?

— Кожен візник знає, бо щоденно хтось гостює у Михайла Петровича. То артисти, то музиканти, то так якісь знайомі. Нещодавно Михайло Петрович повернулися, десь довго їздили.

Тільки зупинився екіпаж біля будинку, як назустріч вийшов Михайло Петрович.

— Здоров, Панасе! Добре, що приїхав. Та ще й з дружиною!

Слідом вибігла жвава дружина Старицького Софія Віталіївна, почала обіймати Олександру Михайлівну, примовляючи:

— Та яка гарненька, та яка біленька.

Олександра Михайлівна ніяковіла в обіймах.

— Не дуже кошлатьте моє гусятко. Воно ще гарзд не оперилося,— заступився Панас Якович.

— То просимо до нашого гніздечка.

У будинкові швидко почалася метушня. Видно було, що тут завжди людно, весело, гостинно. Прибігли у вітальню дві панночки.

— Це мої дочки Маня і Людя,— знайомив гостей Михайло Петрович.

У старшої — Мані весело вигравали темні очі й посмішка не сходила з лиця. Людя — навпаки — скромна, мовчазна, вдумлива.

Наче вітаючи гостей, зашипів старовинний великий годинник, заколивалася на ньому бронзова зозуля і закувала, відміряючи одинадцять годин.

— Це годинник ще з дідівського хутора в Клішинцях, де я народився. А це — теж з дідівського хутора, — Михайло Петрович показав на потемнілий портрет у рамі. На ньому ледве можна було пізнати Вольтера, у білім парикау, з книгою в руці.

З дитячої кімнати вибігли дві дівчинки. Вигляд їх збентежений.

— Чого ви? Не помирилась Оля з Оксанкою? — запитала Софія Віталіївна.

— Мамцю... Мамцю, — залепетали дівчатка. — Маня збирається на оперу «Євгеній Онегін». Ми питаємо її про що там, а вона говорить: «Спочатку Онегін дав дулю Тетяні, а потім — вона йому». Хіба так можна?

— Маню! Ти завжди щось вигадуєш. Хай Людя розповість усе.

Людя взяла за ручки сестричок, повела в дитячу кімнату. Маня стояла, закриваючи долонею лице, сміялася.

— Маню! Хоч ти вже виступаєш у любительському драматичному гуртку і виявляєш артистичні здібності, але таке штукарство...

— Не гнівайся, тату, я трохи пожартувала.

— Без жартів вона не може, — лагідно й докірливо мовила Софія Віталіївна.

— Незабаром приїде до Києва композитор Чайковський, автор «Євгенія Онегіна», завітає до нас... Не доведи, господи, почути йому таке, — серйозно повчав Михайло Петрович, а далі, звернувшись до Мирного: — Закінчує Лисенко оперу «Тарас Бульба» за моїм лібретто. Петро Ілліч Чайковський обіцяв прибути на прем'єру.

— Не тільки Чайковський, а й мій учитель Римський-Корсаков, — обізвався на порозі вітальні Микола Лисенко.

— Миколо! — вигукнув Старицький, — у нас дорогі гості з Полтави.

Микола Віталійович підійшов, чемно поцілував руку Олександрі Михайлівні, привітався з Панасом Яковичем.

— А це моя дружина Ольга Олександрівна, — Микола Віталійович підвів до гостей струнку молодую жінку.

— Панас Якович одружився, — пояснював Старицький.

— Та невже? — Лисенко зніяковів. Його виручив Михайло Петрович:

— Микола Віталійович завжди від несподіваного враження мимохіть говорить «та невже?».

Всі засміялися.

Панас Якович милувався веселими, невимушеними розмовами. Раптово за дверима почулась пісня «Ой хто в лісі, озовися». Маня вибігла назустріч, і незабаром ввела до вітальні Миколу Садовського і Марію Заньковецьку.

— Низький уклін товариству й курінному отаманові театральної братії Михайлові Старицькому! — Садовський уклонився, а з ним і Марія Костянтинівна. — Проходжу вулицею й чую ніби тут сизопері орли заклекотали...

— То не орли-чорнокрильці, а товариство гостей з Полтави привітало, — Старицький рукою показав на Панаса Яковича.

— То це ж той полтавський сокіл, що Мирним його прозвали? — Садовський почоломкався з Панасом і поцілував руку Олександрі Михайлівні. Слідом за ним привіталася Заньковецька, поцілувала Олександру Михайлівну і сіла поруч неї та Софії Віталіївни на канапі. Її струнка постать у чорній сукенці,

з вузьенькою червоною биндою на темному волоссі приваблювала своєю простотою.

— Чув про успіхи твоєї трупи, Михайле Петровичу, в Москві,— повів ділову розмову Садовський. Його живі очі, що недавно грали бризками веселості, стали задумливі, погляд зосереджений.— Які новини привіз? Де зараз трупа твоя?

— З Москви помандрувала на південь, до Самари, Царицина, Баку. А я на кілька днів завітав до Києва. Маю намір умовити тебе й Марію Костянтинівну приєднатися до гастрольної поїздки.

— Сподіваюся, Михайле Петровичу, що ти з трупою завітаєш і до Полтави,— озвався Панас.

— При умові, що ти дозволиш виставити свою «Лимерівну» й прочитаєш нам закінчення роману «Повія».

— Дозволяє цензура, а не автор.

— Будемо добиватися дозволу. Адже у Львові вже виставлялася «Лимерівна».

— Обіцяю виконати роль у драмі,— обізвалася Заньковецька.

— А я не відстану від Марії Костянтинівни,— додав Садовський.

У розмову втрутилась Софія Віталіївна:

— Запрошую гостей до столу.

Михайло Петрович наливав у старовинні срібні келихи слив'янку й наливку.

— Підношу чарку за наших гостей. Хай їм добре буде в Києві. А ми будемо виконувати всі ваші бажання, Олександро Михайлівно, Панасе Яковичу,— Старицький перекинув чарку і поправив вуса.

— Моє бажання насамперед улаштувати зустріч з нашим побратимом Нечуєм-Левицьким,— Мирний теж випив чарку.

— Як це краще зробити?— замислився Старицький.— Справа в тому, що Іван Семенович химерна людина.

— Я можу дати раду,— обізвався Садовський.— Сьогодні п'ятниця. У п'ятницю він вранці ходить до Братського монастиря, а потім на подільському базарі розмовляє з жінками, прибулими з Вербівки, Богуслава. Щось розпитує, прислухається до того, як вони говорять. По обіді надвечір сидить на Володимирській гірці. Сидить завжди на одному й тому ж місці під тополею, навіть незважаючи на погоду. Ходить теж завжди в один і той же час, обгинаючи Михайлівський монастир. Отже, ми можемо зустріти його на гірці, якщо буде згода наших гостей.

— І згода, і прохання,— обізвався Мирний.

— Але по обіді треба перепочити. Михайло Петрович запрошує гостей розташуватись у його кабінеті. Там затишно і зручно для відпочинку...

Через якийсь час усе товариство вирушило на Володимирську гірку. На розі Софійської площі і Десятинної вулиці зупинились. Тут купчилися люди біля каруселі, гойдалки та ятки з панорамою. Панас Якович захотів оглянути панораму. Дуже жвавий, з вусяками, що підпирали низько насунутий фетровий котелок, чоловічок, одержавши по дві копійки від відвідувача, підводив кожного до маленьких віконечок. Через збільшувальне скло дивились на незграбно зроблені малюночки і слухали пояснення про київських угодників та про пекло для грішників. Садовський порадив власникові панорами домалювати пекло, зобразивши в ньому й редактора «Києвлянина». Всі сміялися...

Попростували на Володимирську гірку. Перед вів Садовський. Ось він зупинився. На лавці під тополею

сиділа немолода на вигляд людина, тримаючи в руці палицю й капелюх. На голові кучмою вилискувало напівпосивіле волосся. Худорляве обличчя густо поросло підстриженою бородою й вусами. Непоказна, в сірому костюмі постать мало чим могла привернути увагу. Але швидко всі пізнали Нечуя-Левицького.

Ніхто не наважувався першим підійти до нього. Може, він обдумує сюжет якогось нового твору. У виразі обличчя й сірих очах світиться добрість. А може, й жаль за чимось неповоротно втраченим. Може, згадує, сумуючи, Миколу Джерю, бабу Параску й бабу Палажку. Може, тривожать його сварки в сім'ї Кайдашів? А може, жалкує за тим, що невідомо куди під хмарним небом поніс своє завзяття й молоді сили мрійливий Радюк?

Першою наважилась підійти до нього Заньковецька.

— Відпочиваєте, Іване Семеновичу? — обізвалась.

— Маріє Костянтинівно! Зірньоко наша незгасна! — почав цілувати їй руки.

— Я тут не одна. Зі мною ціле товариство.

Спохвотився Нечуй, помітивши, що його колом обступили. Вітався з жінками, чоловіками.

— А це ж хто? — запитав, коли дійшла черга привітатися з Панасом Мирним.

— Це той, роду якого не буде переводу, — артистично пояснював Садовський. — Оце ми славу козацьку учинили й дорогого гостя з молодою дружиною на гору Володимира запросили. Як ясний сокіл він спільна поглядає, бо щось сказати має.

— Давно хотів познайомитись з вами, Івані Семеновичу, — Панас Якович потис йому руку.

— Це наш Панас Мирний, — пояснив Микола Лисенко.

— Голубе мій рідний! — Нечуй чоломкався з Панасом Яковичем, цілував руку Олександрі Михайлівні.

— Яка несподівана і радісна зустріч,— хвилювався Нечуй.

Садовський і Старицький принесли кілька осліпчиків під тополлю. На них розмістилося все товариство.

Мирний сів поруч з Нечуєм, дивився йому просто у вічі, читаючи в їх глибині неспокій творчої думки. Розумів, що в душі цієї людини завжди щось ворухиться, а може, й ридає невидимими сльозами. Нечуй теж приязно дивився на Панаса, наче бувалий у походах пізнавав, на якому полі бою він побратався з ним.

— Ваші романи «Хіба ревуть воли...» та незакінчена «Повія»,— поважно почав Нечуй.

— Я не можу дорівняти їх до ваших творів,— перебив його Мирний.

— Не кажіть... Не кажіть такого. Хай нас товариство розсудить,— Нечуй окинув зором присутніх.

— Мені здається,— втрутився в розмову Лисенко,— що кожна душа людини має свій голос. Так і письменники. У кожного своя муза, як і в творців музики. Моя муза, приміром, найчуліша до струнних звуків, а Панасова і ваша, Іване Семеновичу, до слова.

— Муза слова і муза струнних звуків мені здаються посестрами, коли в них звучать рідні мотиви,— Нечуй з піднесенням заговорив. — Пригадую ваш шевченківський концерт. Коли я його слухав, то, здавалося, оці київські гори розкривалися, й з глибини віків линули живі голоси нашої історії. Я об'їздив усю Європу і завжди повертався сюди, щоб доповнити свої почуття враженнями незрівняної краси. Ось

тепер щоденно впиваю її тут, на цій горі. Мабуть, були великими естетами наші предки, коли обрали саме це місце над Славутою-рікою для молитви перед поставленими тутечки ж Перунами... Любувався я величністю Женеvського озера, суворістю Альп, кучерявими Карпатами, мальовничістю Рейна, щоб збагнути повніше рідну красу. Дивлюсь на тих, що приходять сюди на прощу й приносять у своїх задумливих, добротою налитих очах вогні надій. Пізнаю в них не тільки минувшину, а й бачу титанів майбутнього. Рафаель і Мікеланджело знайшли б тут для свого пензля багато чого дивного і привабливого. Знаменитий Растреллі не помилився, коли на тому Андріївському шпилі споруджував собор з п'ятьма шпичастими банями й колонами, ніби декорації в пишному храмі. А красу Михайлівського монастиря, Софійського собору не наважилась навіть знищити рука татарських завойовників.

Знаючи, що Нечуй-Левицький у часи захоплення міг говорити, доки його хтось не зупинить своїм втручанням, Старицький обізвався:

— Це велика здібність людини душею прозирати в красоти давнини і бачити майбуття...

— Мене дуже хвилює це питання,— обізвався Пана́с Якович.— Але чи вистачає нашого зору, щоб збагнути вимріяне майбуття? Мені відомі різні утопії. Однак нам, реалістично мислячим людям, хочеться збагнути, якими шляхами вести своїх героїв, щоб наблизити їх до того майбутнього. Про це я у свій час сперечався з Драгомановим. Ми добрі мрійники. Але мрії бувають подібні до синьої казкової птиці, яка ширяє в блакиті, а коли спуститься на землю, то має вигляд звичайного журавля. Тому я, схиляючись перед вашим талантом, Іване Семеновичу, хочу

збагнути шляхи у майбуття таких людей, як герой роману «Хмари». Це найболючіше для мене питання.

— Повірте, Панасе Яковичу, що й нам хочеться, аби вимріяна синя птиця спускалась до землі,— Лисенко ближче сів до Мирного.— Тому я за народність у музиці, за її оптимістичне звучання. Я пережив творчі муки, завершуючи «Тараса Бульбу». Думаю, що з ним я твердіше став на землю, ніж в опері «Утоплена».

— Оперу людських пристрастей та народних звичаїв нам дайте! — аж вигукнув Мирний.

— Онароднення опери — це мій ідеал. Музика — то велика сила в духовному спілкуванні людей. Національні генії в музиці принесли всій людськості великі скарби,— замріяно мовив Лисенко.

— Товариство,— звернувся Старицький,— є така думка, щоб поїхати на Дніпро!

— Це добре,— погодився Іван Семенович.— Саме на цей час я домовився з рибалками плити до Вишгорода. Оглянемо козацький Межигорський монастир.

Вирушили до Дніпра. Заньковецька взяла під руку Олександру Михайлівну, розпитувала її про подорож і враження від Києва.

— Це моя перша далека подорож з Панасом. Я задоволена. Прибувайте до нас у Полтаву,— скромно запрошувала Олександра Михайлівна.

— Яка чудова пара,— Садовський взяв теж під руку Олександру Михайлівну.— Чорнява Марія і така світлоока Олександра Михайлівна.— Далі почав урочисто: — Ой, Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий...

Ідучи, Нечуй взяв за руку Мирного. Якось невимовна сила єднала цих людей, незважаючи на те, що кожен з них по-своєму проходив життєвий шлях і

плекав свої думи. У Панаса Мирного вони наснажувалися новими враженнями. Він відчував, що з київської гори видно далекі обрії. Дивився в далечінь дніпровських просторів, бачив у них всесвіту широчінь, пізнавав і давно забуте, й незабутнє.

Ось і Дніпро. Хвилястою усмішкою він привітав гостей, які з такою урочистою тривогою сідали в човни, наче легендарні мандрівники ступали на корабель, щоб простувати до вимріяних берегів, повитих золотим руном.

І ДЕНЬ ІДЕ, І НІЧ ІДЕ

Гожого червневого дня оживилась зелена Малосадова вулиця, квітчасті садиби якої поволі спускалися в низину широкої балки — Кобищанів. До невеликого будинку, розташованого на краю вулиці, аж біля міського саду, прибували і від'їжджали екіпажі. Відчинялися й зачинялися двері світлої, чепурно прибраної трьохкімнатної квартири. В ній приймав привітання замісник начальника казенної палати Панас Рудченко. Вітали його і з одержанням ордена святого Володимира четвертого ступеня, і з сімейним святом — народженням сина Віктора.

Панас Якович відчував невідому йому раніше радість. Почуття сімейної втіхи полонили обидві половини його істоти — педантичного Рудченка і чужого, ніжного Мирного. Тепер уява про жіночність, материнську втіху поповнювалась новими турботами.

Олександра Михайлівна бавила в опочивальні немовляtko. Панас Якович сам приймав поздоровлення у вітальні. Коли ж прибув давній знайомий Василь Петрович Горленко, то Олександра Михайлівна вишла назустріч, тримаючи на руках свого сина. Панасу Яковичу на мить здалося, що перед його очима постала рафаелівська мадонна. Її прозорі, як іскристий кришталі, очі були налиті ніжністю й материнською гордістю. Ця гордість приносила йому радість. Він добродушно посміхався, приймаючи вітання Василя Петровича і його обійми.

— Оце здорово! Вітаю... Радію за вас, друзі,— схвильовано мовив Горленко, даруючи Олександрі Михайлівні розкішний букет.— На матір і на батька схожий. То добра ознака.

Олександра Михайлівна повернулась до своєї кімнати, залишивши квіти у вітальні.

— Щойно приїхав із своєї Ярошівки. Не сидиться на дідівському хуторі. Життя гонить кудись, у невідомі далі. Той хутір двічі заклав у земельному банкові... Руйнується старе гніздо. Не до господарства мій хист... Манить Київ, столиця, театри, література.

— А діяльність земця? Ти ж брав участь у земських з'їздах...

— У земство я вірю, але земським діячем не можу бути. Нудно, одноманітно.

— Від цього невелика втрата...

— Чому? Земство ж...

— Не через земство нести нам плекані ідеали...

— Може... Може, й так,—замислився Горленко.— В Києві готуються наші громадівці видати збірник «Вістку». Просили, щоб ти неодмінно передав третю частину «Повії». Треба ж продовжити той роман.

— Я його продовжую. Життя невблаганно йде вперед і вимагає поглибити зображувані картини.

— Життя вимагає... Це так. А читачі вимагають закінчення роману. Лев Толстой давно закінчив і видав свою «Анну Кареніну», викликавши цілу сенсацію. Трагедія жінки схвилювала читачів.

— То іншого гатунку трагедія... У Толстого є чого повчитися, але мені не рівнятися до великого письменника.

— Ні! Можна рівнятися! Не треба себе принижувати. Ніхто такої трагедії жінки не відтворив у літературі, яку ти зображаєш у «Повії». Я не дам тобі спокою, ризикуючи набриднути й розгнівати тебе. Надмірна скромність і обачливість шкодять справі. Сюжет твого роману аж проситься на закінчення. Золя свої романи не виношував так довго.

— Золя ішов своїм шляхом, а я своїм, бо й історичні шляхи французького народу не подібні до наших... Образ повії для Золя не був пов'язаний з трагедією цілого народу.

— Не раджу тобі, Панасе, вдаватися до таких складних колізій. Доля твоєї героїні, незалежно від тієї трагедії, про яку ти говориш, хвилює читачів сама по собі.

— Ти журналіст і хотів би, щоб роман прозвучав, як легка сенсація, без заглиблення в складні ситуації життя.

— Не треба ускладнювати роман різними там ситуаціями... Я журналіст і буду тобі в кожному листі нагадувати про закінчення роману.

— Можна й не нагадувати. Образ героїні я вигріваю біля свого серця. Не заспокоюсь, поки не виношу його до найповнішого осмислення. Письменник повинен не тільки показувати причини трагедії своїх героїв, а й прозирати в майбутнє, шукати в ньому те, чого не може знайти в сучасному житті.

— Раджу тобі при кожній нагоді дивитися гру Заньковецької. Вона безподобно відтворює на сцені трагедію жінок.

— З Марією Костянтинівною я познайомився... Твоя правда, вона безподобно розкриває душу жінки в трагічних ситуаціях. Та не тільки гра Заньковецької. Багато є невідомих, виявлених талантів, що їх кидає життя у вир, а може, штовхає на саме дно, на вулицю. Гинуть яскраві індивідуальності.

— Це правда... Пригадую ту арф'янку, що колись під час земського з'їзду слухали її. Не забудь?

— Ні... Не забуваю і не забуду. Коли хочеш знати, з нею пов'язано незакінчення роману «Повія». Закінчити роман лише трагедією, загибеллю героїні — цього замало. Таких романів досить уже написано. Скільки в нашій літературі пройшло трагічних жіночих образів! Скільки вони пронесли в своїй душі народних страждань, негод! Час по-новому розкрити завіси суспільного життя, за якими проходять шукачі щастя, показати, куди ведуть їхні шукання... Для мене проститутка — це не посмішище, не тільки наш сором, а й наш біль, наша соціальна трагедія. Згадкою про ту арф'янку ти зворушив мої почуття і роздуми... Якби ти знав, Василю Петровичу... — Панас Якович звівся, почав ходити по кімнаті. Далі спокійніше повів розмову. — Останній час я об'їздив повіти нашої губернії. Багато бачив несподіваного, вразливого. Там виникла пошесть холери, там спалахнули пожежі

поміщицьких маєтків, там сталися вбивства, знялися селянські бунти. А такі добродійні люди, як ти, пробач, Василю Петровичу, все покладають надії на земство. В романі я хочу показати всю земську неміч...

— А на кого покладатися? На губернатора хіба? Їздив і я нещодавно в Костянтиноградський повіт як журналіст. Там виникли заколоти. В одному селі довелося військом втихомирювати заколотників, які вимагали землі. Селяни не скорились навіть перед військом. «Надходить слухний час!» — гукали нескоримі. Прибув туди сам губернатор Татищев. Не вплинула на селян ні його імпозантна зовнішність з довжелезними вусами, ні грубезний владний голос. Губернатор наказав відбирати з кожного десятка селян одного, роздягати голим і катувати різками. Екзекуцію провадили солдати. Мене здивувало те, що старики мовчки лягали на закривавлені лави і мовчки підіймалися, наче відбували повинність. А в молодих виривалися вигуки проклять. Очі їх горіли вогнем гніву, готового розлитися помстою. Губернатор сидів, закручував свої вуса, посміхався так, мовби він нагороджував благодійністю селян. А повертався так урочисто, задоволено, ніби виконав важливу державну справу...

— Ганьба! Варварство! Пригадую слова Шевченка: «Народ замучений мовчить»...

— Мовчить, бо що ж робити?

— Робити є що. «Розкуються заковані люди, настане суд!» — Панас Якович стиснув кулак, ледве не вдарив по столу, та опам'ятався, що може стривожити дружину в сусідній кімнаті. Тихіше звернувся до Горленка. — Прощу не розповідати про цю прикрість у присутності Олександри Михайлівни. Це ж події відбулися недалеко від Карлівки, з якою в'яжуть її спогади дитинства...

До вітальні зайшла Олександра Михайлівна.

— Вітя нагулявся і заснув,— лагідно мовила.— Залишила біля нього няню, а сама до вас. Ти стривожений чимсь, Панасе?

— Нічого особливого. Це ми з Василем Петровичем розмовляємо про те, чим увійде в історію цей 1892 рік...

— Чим же? Народженням нашого Віктора.

— Правильно. Це подія! — приязно посміхався Горленко.

Почувся дзвоник. Панас Якович вийшов у сіни і незабаром повернувся з двома гостями. Середній на зріст чоловік з розкошланим цупким темним волоссям на голові, увійшовши до вітальні, вклонився. Він тримав у руці мармуровий бюст Чайковського. З приємною усмішкою, що найвиразніше вигравала в його примружених очах, він підійшов до Олександри Михайлівни і подарував їй бюст композитора.

— Цей подарунок мені до душі,— мовила Олександра.

— Це наш скульптор Леонід Володимирович Позен,— відрекомендував Панас Якович.

— Виходить, що й з юристів бувають путні люди,— докинув жартома Горленко.

— Леонід Володимирович прославив себе більше в скульптурі, ніж у юриспруденції,— пояснив Панас Якович.— А цього бурлаку всі знаєте? Натхненник опішнянських майстрів полив'яних виробів!

— О, рада вас бачити, Вікторе Івановичу,— Олександра Михайлівна ступила назустріч до Василенка. Він подарував їй розмальований квітами полив'яний глечик.— Цей подарунок теж мені до душі.— Убгала в глечик принесені Горленком квіти і поставила на стіл поруч з скульптурою Чайковського.

— Сідаймо до столу, друзі,—запросив Панас Якович.— Я хотів бачити вас, Леоніде Володимировичу, у важливій справі. Час нам подбати про скульптуру пам'яті нашого земляка Івана Котляревського.

Тісним колом сіли до столу.

* * *

Та й інші події приніс Панасу Яковичу цей рік. У Полтаву прибула трупа Миколи Садовського, а з нею — Марія Заньковецька та давній Панасів друг Михайло Старицький.

Як водиться, Садовський насамперед вирішив погостити репертуар з губернатором. У репертуарі значилась п'єса «Лимерівна». Її автора Садовський не наважувався називати, щоб не завдати прикростей Панасу Яковичу.

Довідавшись, що найвпливовішою особою, через яку можна потрапити на прийом до губернатора, був старий кур'єр Юхим, Садовський вдався за протекцію. Кур'єр повів розмову з артистом, вчинивши цілий допит. А коли Садовський крутнув свого вуса і підморгнув йому, то Юхим подобрішав, запитав:

— Кумедію гратимете?

— Звісно, комедію, драму...

— А драма — це коли уверх ногами ходять? То здорово!.. А вогонь ковтають ваші? Тут були кумедіанти, то вони і вогонь, і шпаги ковтали, як вареники... Здорово ковтали і всяку кумедію грали... Його превосходительству дуже сподобалось,— узяв візитну карточку Садовського, поніс у кабінет. Не швидко повернувся.— Їх превосходительство сказали, що не треба цього,— повернув карточку.

— А що треба? Ось афіші. Може, його превосходительство познайомляться?

— Давайте! — Юхим поніс афіші в кабінет губернатора.

Незабаром вийшов помічник губернатора, повернув афіші.

— Його превосходительство вимагають, щоб вистави починались рівно о восьмій годині.

— А якщо у когось з артистів розірвуться штани, або в дами станеться якесь несподіване чудо з декольте?.. Це ж артисти. Треба мати час, щоб полатати.

Помічник вислухав, подумав і знову подався в кабінет. Повернувшись, категорично заявив:

— Їх превосходительство радять завчасно латати штани. Вимагають, щоб вистави відбувалися без запізнь. А щодо жіночих нарядів, декольте і тому подібне, то на це їх превосходительство не зважають...

Артисти зупинились у готелі Воробйової. Сюди прибув вітати гостей Панас Якович з Василенком і Горленком. Коли вони були разом, то, здавалось, доповнювали один одного. Василенко Віктор Іванович — високий на зріст, смаглявий. В ньому відчувалась твердість характеру, впевненість у своїй силі, властива для подвижників. На суворому лиці рідко з'являлась усмішка. Навпаки, Горленко Василь Петрович — невисокого зросту, рухливий, говіркий, з блідуватим, ніби припухлим, лицем, яке при розмові розпливалося в усмішці. Можливо, таку поведку він запозичив від парижан, коли ще навчався в Сорбонні. Василь Петрович багато читав і завжди чимось захоплювався. Він обіймами зустрів Заньковецьку й Садовського.

Микола Карпович з усією артистичною вправністю розповідав про відвідування губернатора. Розмова Са-

довського захоплювала друзів. Він був майстром не тільки сценічної гри, а й розповіді. Виточено-рівний ніс, чутливі губи, наче грайливо оздоблені густими чорними вусами, високе чоло додавали мужньої осанки артистові, який здавався втіленням духовної моці, нездоланності характеру.

У розмові Садовського чувся голос не тільки талановитого артиста, а й гумориста. Він гостро висміював газету «Києвлянин», називаючи її «піхновсько-шульгінським голосом вседержавного мракобісся та войовничого православія». Навіть напам'ять зачитував сенсаційні повідомлення «Києвлянина» про пошесть холери.

Артисти голосно сміялися, перекидаючись дотепами. Лише Марія Заньковецька мовчала. Очі її світилися кришталевою чистотою і жіночою ніжністю. Здавалося, своєю вродою вона не тільки гармонійно доповнювала все те привабливе, що було в Миколи Карповича, а й вносила у товариське коло задушевність, щирість взаємин, духовного єднання.

Її вигляд полонив увагу чулого до краси Панаса Яковича. Він наблизився до неї, маючи намір вимовити щось незвичайне. Але не знаходив слів. Першою заговорила Заньковецька.

— Це, Панасе Яковичу, ми знову зустрілись, щоб продовжити розмови, які почали в Києві.

— З приємністю порозмовляємо про мистецтво театральної гри.

— З вами приємно навіть посперечатися. У моїй уяві ви завжди постаєте Мирним,— великі очі артистки, обрамлені густими довгими віями, випромінювали щиру приязнь до Панаса Яковича.

— Панас Якович не дуже мирний. Ви, Маріє Костянтинівно, його ще не знаєте,— докинув Горленко.

— Ні, знаю,— твердо відповіла Заньковецька.— Вивчаючи роль Лімерівни, я пізнала в ній і серце автора.

— Хай закінчить Панас Якович свою «Повію» і напише за нею драму, тоді ви насправді пізнаєте його серце.

— Ви, Василю Петровичу, мій давній друг. Не можу не вірити вам.

— І друг, і поклонник таланту!

— Не знаю, як назвати мою любов до сцени. Запрошували мене до столичного театру, обіцяли славу, почесні. Але я зобов'язана у своїх успіхах таким друзям, як Михайло Петрович,— вдячно поглянула на Старицького.— Ви допомогли мені полюбити рідну сцену. Дякую і вам, Панасе Яковичу. Ваші твори допомагають мені розуміти душу людини і нести її болі до глядачів,— у словах артистки звучала тиха радість і смуток. В кожному її слові Панас Якович уловлював зворушливу принаду.

— Така вона й на сцені, як бачите. Самісінько така. За сотні і тисячі верст я їжджу, щоб побачити на сцені Марію Костянтинівну,— Горленко поцілував краєчок хустки артистки.— Цією хусточкою Марія Костянтинівна витирає справжні свої сльози, коли грає наймицку Харитину.

— Ще й витиратиму, коли гратиму Лімерівну. Правда, в цій грі буде більше гніву, ніж сліз. Плакатиму, коли тут, у Полтаві, гратиму Марусю у вашій, Михайле Петровичу, драмі «Ой не ходи, Грицю...».

— Спасибі, доню... Спасибі рідна.— Старицький вклонився, приклавши руку до грудей.

— Бачу, Маріє, що ти й тут, у нашому товариському колі, можеш розплакатись. Збережи сльози для сцени,— пожартував Садовський.

— Мої сльози — то голос моєї душі. Де те джерело, звідки вони линуть? Скажу словами нашого дорогого Мирного, якими він цього року привітав Миколу Лисенка:

На широких степах, по зелених гаях,
Серед сел, хоч і людних, та вбогих,
Зародилась вона — наша пісня сумна —
На утіху сіром тих безродних,
Що в далекі краї, на широкі лани
Від гіркої втікали неволі,
Що з собою вони тільки сльози несли
Та надію до кращої долі.

Слова артистки зачарували присутніх. Василенко, який весь час мовчав, слухав розмови, раптово вигукнув:

— Чудово! Панасе! Ніколи я не сприймав так твоїх віршів, як зараз. Чудово!

— Не сподівався, що моє скромне привітання в день ювілею Лисенка переллється в уста нашої славетної артистки,— Мирний не зводив очей з Марії Костянтинівни.

— Що я вам говорив? Не моя правда? — кинув Горленко до Мирного.

— Правда... Правда... Велика правда, як сонце на небі.

Прощаючись, друзі умовились зустрічатися на кожній виставі...

На виставу «Лимерівни» зарані були розпродані всі квитки. Приміщення літнього Панасівського театру переповнене глядачами. В одній із лож розмістилися Панас Якович з Олександрою Михайлівною, Старицький, Василенко, Горленко. Прибув сюди і зовсім посивілий Алоїз Вячеславович Єдлічка та сів поруч Олександри Михайлівни.

Піднімається завіса. Перед очима — широкий краєвид: левада, далі ліс. Розважаються, співають дівчата. Та ось з'являється п'яна Лимериха — гуляє з багатієм Шкандибенком, дочку Наталю продає — пропиває. А тим часом Наталя Лимерівна зустрілася з коханим Василем.

Заньковецька увиходить в роль, перевтілюється в сільську, вродливу, добру і пристрасну дівчину. В її голосі звучать то ноти дружби до Василя, то смуток, то протест проти лиходійства. Здається, сама природа рідного краю, чарівні пісні, зоряні вечори і прозорі ранки випестили душу артистки, вклали в її уста хвилюючий голос, сповнений невідомої ніжності, щирості та життєвої жаги. Взявши від народу його духовні скарби, вона бережно користується ними, привертає увагу глядачів до кожного свого слова, до кожного поруху граційної постаті.

Панас Якович не відривав очей від сцени. Гра Заньковецької наповнювала щирість уяву про драму жіночого безталання. У ній пізнавав нові й нові властивості жіночої душі. Зачаровано сиділа Олександра Михайлівна, зволоживши своїми сльозами Панасову руку.

Інші хвилювання викликав Садовський, перевтілившись у парубка Василя — чесного бідняка. Врода, кращі скарби душі марнуються: «Нащо тобі щастя? Хай воно багатим служить, можним допомагає, бо за ними — сила, бо у їх достатки!.. А де вони взялися?»

Монологом Садовського — Василя закінчується перша дія. Опускається завіса. Овація. Викликають Лимерівну. Строга і зваблива виходить Марія Костянтинівна. В лиці усмішка, на очах ще грають сльози.

— Я ж говорив, що Заньковецька чудеса робить на сцені,— Горленко з пафосом висловлював своє захоплення.

У перерві розіграли невеличку інтермедію. На сцені в задумливій позі сидить чоловік. Довге волосся на голові, гострий ніс, худорляве лице.

— Скучно на цьому світі, панове,— промовляє він.

У залі почулися голоси:

— Це ж Микола Гоголь!

— Гоголь!

— Ніби живий Микола Васильович!

— З того світу прийшов!?

До Гоголя на сцені підходить мандрівник з торбинкою за плечима, промовляє:

— Здоров, земляче Миколо Васильовичу!

— Здоров... Щось я тебе, либонь, пізнаю... Ти ж мій земляк Іван Петрович Котляревський, що «Енеїду» написав і «Наталку Полтавку»?

— Не згадуй моїх гріхів. За них і до раю не пускають, і з пекла проганяють... Може, примостюсь тут біля тебе,— Котляревський кладе клуночок до ніг Гоголя.

— Ні, не примостишся. Бо й сам я не маю свого пристановища. Перегонять мене з місця на місце. Сьогодні в Панасинковім театрі, а завтра невідомо, куди поженуть. Нема постійного притулку. Міська управа збирається будинок культури мого імені спорудити... Тоді й тебе, земляче, в прийми візьму. Але довго щось будують, будують, та ніяк не добудують...

— Добре, що тобі, Миколо, будують, а мені ніякого куточка не дають у рідному місті. Кажуть, хтось почав ліпити з мене кам'яний портрет, але нема де його поставити. Не знайдуть місця. Є така думка, щоб посадовити на возика і перевозити з однієї на іншу вулицю. Кажуть, то буде пересувний пам'ятник.

— Не легше й тобі, брате Іване...

— Не легше...

— Скучно на цьому світі, панове,— разом проказали Гоголь і Котляревський.

Присутній на виставі міський голова Віктор Павлович Трегубов почервонів, під йому виступив на лобі...

Вистава «Лимерівни» з успіхом продовжувалась. Знову Заньковецька — Лимерівна ронить свої кришталеві слова і сльози. З дедалі більшою силою розгортається драма народного життя, трагедія чулої, вразливої, безкомпромісно люблячої людини. Закінчується остання дія. Глядачі, стоячи, вітають артистів, чути вигуки:

— Заньковецька!

— Садовський!

— Затиркевич!

— Загорський!

— Переверзєва!

— Максимович!

Коли галас трохи вщух, почувся вигук:

— Просимо на сцену автора драми!

Розлігся грім оплесків.

— Просимо!

Панас Якович завагався, хотів піднятися в ложі. Але Старицький притис його рукою, а з другого боку притримала Олександра Михайлівна.

Публіка хвилювалась. Раптово наперед вийшла Заньковецька:

— Дозвольте мені, панове, від вашого імені передати подяку авторові!

— Автора просимо! Автора! — знову почулися голоси.

Панас Якович вагався. Перемогла мужність. Адже

мужні люди виходили сміливо навіть на ешафот, і їхні тверді кроки були кроками в історію, шляхом у безсмертя...

Звівся, вийшов з ложі і твердою ногою піднявся на сцену. Ніби сталося якесь чудо. Глядачі в особі відомого чиновника Панаса Яковича Рудченка впізнали талановитого письменника.

На сцену посипались квіти. Старицький під гучні оплески обняв автора «Лимерівни», а Заньковецька, набравши жмуток квітів, подарувала їх Панасу Яковичу, вшановуючи його низьким поклоном.

Хвилину стояв на сцені Панас Якович, як переможець на полі бою, окинувши думним поглядом присутніх у театрі. Разом з артисткою він повертався до друзів, що скупчилися біля ложі.

— Хотіла б нагородити вас квітами, зірваними власною рукою. Які квіти найбільш тривожать серце автора «Лимерівни»? — запитала Марія Костянтинівна.

— Ромен...

— Піду нарву...

— Хочу сам бачити, як ваша рука зриватиме той ромен на березі тихої Ворскли.

* * *

Після гастролей трупі Садовського театральне життя в Полтаві поживавилось. Частіше почали відбуватися любительські вистави. Гра Заньковецької породила аматорське наслідування. До того ж не без наслідків залишилися й гастролі російської артистки Марії Савіної. Походженням з України, вона добре знала народні пісні і виконувала їх, коли викликали на «біс». Про Марію Заньковецьку і Марію Савіну

серед молоді ширилась примовка: «Дві Марії полонили наші мрії».

Натхненником любительських вистав був Віктор Іванович Василенко. Він радився з Панасом і частенько навідував його. А іноді запрошував свого друга у флігель губерніального земства. Тут, з ініціативи Віктора Івановича, було засновано музей. Сюди він передавав свої етнографічні знахідки.

У музеї було влаштовано виставку скульптурних статуеток і груп Леоніда Володимировича Позена. На неї прибув Панас Якович з Олександром Михайлівною. Відбулась приємна зустріч з істориком Іваном Федоровичем Павловським та давнім другом Миколою Андрійовичем Дмитрієвим.

— Заздрю я Леоніду Володимировичу,— говорив Дмитріїв,— що він поєднав свою спеціальність юриста з діяльністю скульптора. А от я весь час залишаюся юристом, хоч душа рветься до прекрасного, до літератури.

— Якщо душа рветься до чогось, то не треба той чистий голос тамувати,— Позен лагідно повів своїми злегка розкосими розумними очима. Його усмішка приховалась у густій закругленій бороді.— Мені професія юриста не до душі. І хоч не мав художньої освіти, в товаристві художників-передвижників знайшов те, чого шукав. За дорученням передвижників організовано і цю виставку. Тут виставлено мої праці з життя, побуту та історії.

Василенка, як етнографа, особливо зацікавила бронзова «Пастушка»: дівчинка у свитці й хусточці на голові пасе кізок, оглядає околиці, приставивши долоньку до брівок.

— Жива дійсність... Жива дійсність,— промовляв Василенко.

— А мене, як історика, захоплює «Запорожець у розвідці»,— додав Павловський.

Тим часом Панас Якович розглядає скульптуру «Переселенці». Вона викликала гіркі згадки. А ось і «Жебрак» — старий обдертий дід тримає шапку, простягає її на милостиню. Далі перевів зір на скульптуру «Оранка на Україні». Тяжкий плуг тягнуть воли, аж ноги вгинаються. Ось-ось заревуть, і те ревіння рознесеться, як скарга...

— Хіба ревуть воли, як ясла повні? — звернувся Дмитріїв, щоб розвіяти похмурі роздуми Панаса Яковича.

— Ви багато зробили, Леоніде Володимировичу,— заговорив Панас до скульптора.— Але немало належить ще зробити.

— Якби я був майстром пензля, то неодмінно ілюстрував би ваші твори.

— Є що ілюструвати і скульптурою. Надходить час увічнення пам'яті нашого земляка, творця «Енеїди»...

— Давно пора про це поговорити,— Василенко сів поруч Панаса.— Я підтримую цю думку. Міська управа має створити спеціальну комісію.

— То добре, Вікторе Івановичу... Ти, як гласний міської управи, повинен подати голос за відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві.— Мирний підніс голову і поглядом окинув присутніх.— Це важка справа. Від голови Трегубова, дуже флегматичного, довгий шлях до губернатора. А від губернатора до міністра внутрішніх справ ще довший,— похиливши голову, продовжував: — До міністра внутрішніх справ його світлості Сипягіна!

— Це так,— зітхнув Дмитріїв.

— Не зітхай зарані, Миколо Андрійовичу.

— Я ж кажу, що воли в ярмі і ті ревуть,— перевів на жарт Дмитріїв.

Слухаючи розмови, Позен звівся, пригладив чуба, що звисав на лоба.

— Ця думка давно непокоїть мене. Уявляю, які можна створити горельєфи окремих сцен «Енеїди», «Наталки Полтавки», «Москаля-чарівника»!.. Аби добути дозвіл на спорудження... Допоможе мені архітектор Ширшов.

— Буду добиватись у міській управі. Треба переконати Трегубова. Він же дбає за благоустрій міста, за його вигляд.

— Це видно, Вікторе Івановичу, хоча б з того, що одну вулицю запроектували назвати Трегубівською, а вулиці Котляревського нема...

— Та ще й з того, що з введенням монопольної торгівлі на горілку кожну вивіску пофарбовано та зроблено напис: «Казенная винная лавка».

— Повернімося краще до розмови про пам'ятник Котляревському, — втрутився Панас Якович. — Чекаємо від вас, Леоніде Володимировичу, проекту.

— Обіцяю... Все зроблю, що в моїх силах. Спробую перелити в бронзу фрагменти «Енеїди» й «Наталки Полтавки». Бронза теж може промовляти, як і рідне слово.

Тим часом у флігелі почало збиратися співоче товариство. Запросили Олександру Михайлівну зіграти на фортепіано. Вона не відмовилась. Полились мелодії Єдлічки та Лисенка.

Панас Якович дивився на профіль Олександри. Йому прикро було спостерігати смуток, що клав борозенки на чоло дружини. Розумів, що її чула вдача, повна жіночності, часто терпіла від буденного життя жінки чиновника. Докоряв думкою себе, що не зав-

жди відгукувався на її, здавалось би, пустотливі бажання.

Повертаючись додому, він ніжно тримав Олександру під руку. Здавалась вона такою рідною, близькою, як ніколи. Весь час мовчала, ніби збиралася щось вимовити. Коли доходили до будинку, промовила:

— Як ми назвемо свого другого сина? Він буде меншенький від Віті лише на півтора року.

— Це так? — в голосі Панаса забриніла лагідна струна.

— Так, Панасе... Я вже й ім'я придумала... Назвемо Михасем.— Срібна ніжність її голосу єдналась з весняним леготом і викликала в Панаса дивні почуття.

* * *

Тепер при кожній нагоді залишався дома, слухав, як читала йому романи Олександра Михайлівна. Французькі і німецькі перекладала вголос. Панас жадібно знайомився з новинами зарубіжної літератури.

Іноді майстрував, лагодив щось і навіть допомагав старенькій няні, коли бачив, що вона втомилася.

А в свята знаходив час навідати земляка Гната в його хижі. Тут сходилися робітники-побратими. Вони звикли до гостя, привітно зустрічали його, охоче розмовляли, хотіли послухати новини.

Найчастіше такі відвідини припадали на дні урядово-царських свят, коли заборонялось працювати в майстернях, а на установах вивішувались царські портрети. Попи й дяки співали, справляли молебні в церквах, після чого виконували царський гімн. Від чиновників губернатор вимагав обов'язкового відвідування

таких молебнів у повній парадній формі й при шпазі. То була велика мука для Панаса Яковича.

Зустріч з побратимами відбулася і в день відзначення коронації імператора Миколи II. Щоб уникнути небезпеки, побратими зішлися в заворсклянському лісі, з додержанням правил конспірації. Панас Якович потрапив до того дуба, під яким двадцять років тому збиралися учасники товариства «Унія». Це його схвилювало, нагадало колишніх друзів, яких доля закинула десь у сибірські нетрі, а декого повела на шибеницю.

Дуб ледве розпустив молоде листя, зацікавив, ніби ласкаво вітав гостей під своїми пишними шатами.

Гнат просив друзів триматися вільно, як на звичайній гулянці. Панас сів на трухлявому пенечкові, поклав поруч себе постарілого солом'яного бриля, скинув темно-сині окуляри.

— Друзі! — почав Гнат. — Зішлися ми, щоб поговорити про свою робітничу долю та й відсвяткувати коронацію нового, богом, а не людьми даного імператора — вседержителя тюрем і сибірської каторги, — посміхнувся, розгладив свої прибиті сивиною вуса.

— Відсвяткуємо, тільки не так, як у Москві, на Ходинці. — Робітники заворушилися, загомоніли.

— Що ж там було на Ходинці?

— Розповідають прибулі з Москви залізничники, що його царське величество вирішило ошчасливити народ коронацією. На Ходинському полі серед проваль побудували бараки, крамниці, різні приміщення, щоб безкоштовно роздавати народові цукерки, пряники і всякі дешеві брязкальця. П'ятсот тисяч людей збилося! Почали навалом душити один одного, падати в провалля... Загинуло та покалічено сотні людей... Отак криваво почалось царювання Миколи,

Треба запам'ятати той день 18 травня 1896 року, щоб і діти та внуки знали.

— Кривавими цифрами закарбувати треба!

— Добре почав царювання!

— А його, гада коронованого, не скинули в ту пірву?

— Шкода...

— Ото коронація!

— Свято для отари овець, що всі разом мекають.

— Не мекають, а співають «Боже, царя храни».

— Хто співає, хто скаче, а хто плаче.

— Бо з одного боку гаряче, а з другого боляче.

— Може, цей царьок вільготи дасть?

— Сподівайся, бо в нього, кажуть, терчить на в'язях голова лише для того, щоб її цариця олією мастила. Ха-ха-ха!

— Кожний правитель приносить якісь реформи,— пояснював Гнат,— Олександр II звільнив кріпаків від землі, дав людям голодну волю. Олександр III поширив казенну торгівлю горілкою, увів акцизні податки на тютюн. Одним словом, добро зробив людям. Все те називається вседержавною мудрістю, або дурістю.

— Так нашому брату робітникові затягають каблучку на ший...

— І звідки пішли ці царі? Чи дурний, чи розумніший, а передає царський престол або синові, або братові...

— Або такій курві, як була Катерина...

— Який тільки ворон не крякав над нашим безголів'ям.

— Зігнули в дугу нашого брата.

— Не тільки зігнули, а й в баранячий ріг скрутили.

- В'язи б їм скрутити!
- Хто ж доведе нас до розуму?
- За свій власний розум треба братися.

Панас Якович розповів про рід царів Романових, про придворні інтриги, криваву боротьбу за престол, про царевбивства та про каземати Петропавловської фортеці, де гинули й гинуть кращі люди, борці за волю.

- Ех! Взяти б та всіх їх...

Гнат затяг пісню:

Та вже років з двісті...

Пісню підхопили робітники. Розляглась тужна, як невільницький стогін, мелодія, котилась відгомоном по діброві, аж дуби стрепенулись.

Настав зручний час порозмовляти з побратимами. Цього разу він витяг з кишені нещодавно написану «Розмову двох кумів про земські діла». Робітники скупчилися навколо.

- Здоров був, куме! Звідкіля
Господь несе тебе додому?
- Водив на продаж я теля...

На обличчях робітників заграли усмішки. Прислухались до зачитуваного. Часом зривався голосний сміх, коли йшлося про земських діячів.

- Отам пани
Самі найстарші засідають,—
Шепче сват мені на вухо.—
Управа, що її доймають
Чимало всі,— ти тільки слухай...
А посередині якраз —
Самий найстарший — предводитель.
На ліву руч від його — князь,
Великий, кажуть, він водитель

Обідів всяких... Далі, бач,—
За тими довгими столами
Сидять все гласні — он між ними,
Дивись,— сидить з Ромна багач...

Вимальовується ціла галерея земських гласних. Розглядають новий закон, щоб дозволено було шмагати батогами селян. Відбувається процедура голосування шарами.

Чимраз гучнішим і гучнішим сміхом слухачі переривали читання, а по закінченні схвально загомоніли:

- Здорово!
- Ото земство!
- У них язык, як у цигана батіг лящить.
- П'явки! Взять би всіх та до одного...
- Голими руками їжаків не візьмеш...
- Якщо не руками, то оглоблю.
- А може, спробувать? Руки наші мозолясті, як залізо, загартовані.
- Там від достатків дуріють, а тут — гни спину, голодуй, корись.
- Або їдь на переселення!
- Куди?
- Все єдно, де продавати свою силу.
- Якби ту силу не продавати, а докупи з'єднати.
- Такі порядки пішли, що все можна купити за гроші.
- У кого гроші, той і хороший, а у кого торба драна, той без жупана.
- Купують за п'ятака і наших сестер...
- Знаю,— обізвався поважний чоловік.— Одна тут співала з сліпим скрипалем. А коли той помер, залишилась зовсім на вулиці.

— Ви її знали, ту безталанну вуличну? — схвилювано запитав Панас Якович.

— Знав, бо з наших-таки країв жінка. Іноді розмовляв з нею. Дуже журилася. Проклинала лиходіїв. «Вогонь їх пожре»,— говорила. Потім помандрувала десь суворої зими шукати рідної хати аж під Гадячем... Либонь, там жила її мати,— поглянувши навколо, таємниче додав: — Кажуть, недаремно саме тієї доби вогнем спалахнув панський будинок під Полтавою. Мабуть, викресала вогню її мстива рука.

Побратими переглянулись, похитуючи головами.

— А потім ви її не зустрічали?

— Ні... Видать, не повернулась. Може, околіла десь. Така лиха доля. Вродлива була, а голос який...

— Гадяцьким шляхом ходили і ми колись. Запам'яталися пригоди, зустрічі,— Гнат глянув на Панаса Яковича.

— Ой, зустрічі, зустрічі,— задумливо відповів...

Коли повертався, лягали вже сутінки на землю, а дуби шуміли тоскно, скорботно. Не поспішав, прислухався до того шуму, ніби хотів почути щось рідне, незабутнє. Ішов повагом, наче з кожним кроком вгрузали в землю ноги від тяжкої ноші. А небо зорями квітчалось, розсипаючи сріблясту порошу Чумацького шляху.

Дома ще не спала Олександра, чекала. З докором запитала:

— Знову забарився. Не на службі ж був? Забуваєш про мене, до плачу доводиш,— наливалась скорботою кришталева блакить очей.

— Так треба, Лесю... Треба,— лагідно дивився, ніби благав пробачення.

Сидів довго біля ліжка дружини. Не зводив з неї

погляду. А коли заснула, тихо пішов у свою кімнату, сів за стіл.

Весь час купчилися думки біля сказаного старим робітником про безталанну. Хвилини пливли, падаючи в безодню років тяжкої розради. Вимальовувався зимовий шлях, яким мандрує жінка. Рука потяглась до паперу. Визрівав фрагмент останньої частини роману «Повія»:

«Короткий зимовий день минав. Ясне сонце ховалося за гору, обдаючи червоним заревом чисте небо, по котрому тільки де-не-де снували легенькі хмари; від того зарева по білій землі розстилався жовтогарячий світ. Було сумно і тихо, мороз дужчав... Тоді тільки ударила в голову думка, що вона іде ще на більшу людську дивовижу, на безперестанне допитування... Не йде, а біжить. Рип за рипом, рип, рип і рип!.. І зливається той рип у один неугавний гомін, мов хто скаржиться або бубонить безперестанну лайку. А кругом тихо, мов у вусі, хіба коли-не-коли, мов з рушниць випале, трісне земля від морозу і роздається той гук у холодному повітрі».

Ніби разом з безталанною і сам переходив снігові замети, ішов, падав, підіймався. Шукав для неї пристановища. Де його знайти? Де жаданий притулок для тих, кого доля вигнала з теплої хати на вулицю?..

* * *

На службі рідко залишався в своєму кабінеті. Здебільшого сидів за столом у великій залі, заповненій співробітниками Полтавської казенної палати. З вікон видно було пам'ятник Слави, губернаторський будинок — по той бік парку, кадетський корпус. Іноді

підходив до вікна, щоб перепочити, дивився на муштру кадетів, повертався, сідав за стіл. Ніякої фамільярності не дозволяв у поводженні із співробітниками. Коли хтось величав його «ваше превосходительство», то хмурих брови і ніби не чув звертання.

Доводилось багато працювати, бо фінансові справи цілої губернії були зосереджені в його установі. З великою увагою стежив за фінансуванням культурних міроприємств, дбав про поширення пенсійного забезпечення. До того ж іще доводилося працювати в «Товаристві допомоги бідним учням» та інших громадських закладах. Не минав кожного засідання міської управи, коли там розглядалось питання про увічнення пам'яті Миколи Гоголя, Івана Котляревського. Він входив у спеціальну комісію разом із своїми приятелями Василенком, Позеном, Павловським, книгарем української книгарні Маркевичем.

На одному з таких засідань Панас Якович виступив з промовою, роблячи докір управі за байдужість до знайдення місця пам'ятникові Котляревському. Але голова Трегубов, якому нещодавно урочисто відзначали тридцятиліття діяльності, не зважав на настирливість членів комісії. Вся його чотирикутна постать крила в собі байдужість, олімпійський спокій, від вузьких прорізів очей, коротких вусів на широкому обличчі до пухнастих рук, якими він флегматично розводив, коли не міг дати позитивної відповіді.

Так і тепер, на виступ Панаса Яковича лише розвів руками. Та на цьому не обмежились розмови. Встав Василенко:

— Треба гідне місце відвести під пам'ятник Котляревському. За собором, на площі, звідки відкриваються далекі обрії Полтавщини. Тут і садиба, де жив Котляревський. Навколо треба понасаджувати

дерева, назвати парк «Івановим гаєм». У ньому має стояти пам'ятник. Це буде гордістю нашого міста і всього краю.

Історик Павловський радив відвести місце в одному з міських парків.

— Котляревський не тільки письменник, а й особа історична,— завважував він.

На виступи Василенка і Павловського голова розводив руками. Він надав слово одному гласному, назвавши його купцем першої гільдії. Купець, потрясаючи широкою рудою бородою, вигукував:

— На Протопопівській вулиці поставити! На Протопопівській!.. Вулиця торгова... Чайну там відкрити!

На цю пропозицію голова не розводив руками, схвально посміхнувся. Та незабаром зникла його добродушність, коли Василенко зачитав проект написів на постаменті пам'ятника. Обличчя у Трегубова почервоніло, розширились прорізи вузьких очей, коли почув серед запроектованих написів ще й такий:

*«Рідний край своєму першому поетові —
Іванові Котляревському».*

— Такого не дозволять, а чайну можна, діло народне. На таке й вище начальство пристане,— Трегубов розгублено кашлянув.

Поведінка голови здалась Панасу Яковичу такою недоречною, що він ладен був рішуче запротестувати. Але обмежився лише короткою промовою:

— Комісія просить зважити на пропозиції щодо місця під пам'ятник і надіслати на затвердження запроектовані написи. Це наш обов'язок перед пам'яттю поета. Йому відкриває пам'ятник народ, який шанує надбання рідного слова. Я гаряче підтримую Віктора Івановича Василенка.

Рахуючись з високим службовим рангом промовця, Трегубов розгублено кліпав очима, позирав на купців, наче просив у них поради, й бубонів:

— Як скаже вище начальство. Його воля, а наш обов'язок.

Закриваючи засідання, Трегубов просив, щоб присутні порозумілися і не давали волі «сумнівним пристрастям». Це викликало їдку усмішку Василенка. Йому схвально відповів поглядом Панас Якович.

Разом поверталися друзі після засідання.

— Справу, що є громадянською гордістю для кожного мислячого, хочуть перетворити на прибуткову затію з легкими розвагами. «О роде суетний, коли ти видохнеш?», хочеться сказати про них словами нашого великого Кобзаря,— обурювався Василенко.

— Треба ширити наші думки серед усіх громадян. Я уявляю відкриття пам'ятника Котляревському не тільки як урочисте свято, а й як зіткнення двох сил, двох поглядів. Зіткнення мислячої громадськості з урядово-чиновницькою благодушністю. З більшою охотою вони відкривали б пам'ятники становим приставам та жандармським начальникам, ніж людям світлого розуму,— не міг заспокоїтися Панас Якович.

А коли повернувся в казенну палату і сів за стіл, співробітники помітили його збентеження й заклопотаний вигляд. Він сидів і писав щось на фінансовому бланкові. Ніхто не наважувався підходити.

Уявлялась Протопопівська вулиця з гнилими калюжами, трухлявими будиночками, перекособоченими крамничками, навколо яких можна найчастіше зустріти заблукану козу або теля. Нагонила смуток вивіска, на якій кривими літерами написано: «Чайна.

Заходите, гаспада, чай гарячий здесь всегда». Смо-
рід на вулиці не давав дихати на повні груди.

Так от куди тебе, земляче Іване, мають запротори-
ти благочестиві мужі міста, наче віддати хотять на
тортури.

Дрібненькими літерами лягали на папір слова:

На той світ

Іванові Петровичу синові Котляревському

ЖАЛІВНА СУПЛІКА

Якби ти, славний наш Іване,
Почув, що радять громадяне,
Як тебе мають шанувать...
Тебе поставити хотять.
То, певне б, ти з своїм Енеєм
Нам заспівав би не такої...
Так би голосно та круто
Скрутив словечко те, мов пута,
Що і глухий його почув!

.

А глянь навколо, подивися,—
Самий би сум розвеселився!
Якого дива тут нема?..
Побиті вікна, стіни голі,
Обшарпані, мов саме горе,
Воняє всюди пустирем;
Хіба коли яка собака
Мерщій тут пробіжить від ляку
Та хвіст телятко задерє!

Вирішив при зустрічі з побратимами зачитати
вірша.

* * *

Крапля води пробиває камінь, корінь тонкої тра-
виці підіймає велику земляну вагу, вітер легкокри-
лий колише води океанів, людина думкою сягає в

безмежні простори буття й часу. Меркнуть у тумані років події, стираються на швидко збудованих пам'ятниках не перевірені історією імена. Невблаганний час розвіює вигадану славу тих, хто придбав її хапливою рукою, а не серцем щедрим, правдою та гідністю.

Повіом часу зносяться нездвижні твердині й заconi. Та нездоланим залишається слово, породжене життям і діянням народу. Не спинити його розвитку, як не повернути рух землі і течії океанів...

Минають століття в борні та змаганнях народів, і на скрижалях мудрості викарбовується немеркнуча правда. В літопису визвольних змагань історія не обминула 1898 рік, хоч і не було здійснене відкриття пам'ятника тому, хто —

Всю славу козацьку за словом єдиним
Переніс в убогу хату сироти.

Заходи Панаса Мирного і його друзів натрапили на опір тих, хто має багато влади і мало глузду. Але не здолати крукам голуbиної мудрості, не скаламутити гвалтівною рукою кришталево-чистих джерел, що ринуть з глибин рідної землі...

На початку серпня Панас Якович зустрічав у Полтаві прибулу з Кременчука трупу трьох славетних братів — Саксаганського, Садовського, Карпенка-Карого.

Майже щодня відбувалися вистави. Натхненна гра артистів потрясала душі глядачів, ронила іскри свідомості, самопізнання й гідності. Такого вдалого, напрочуд різноманітного репертуару ще не знала Полтава. Виставлялися п'єси Карпенка-Карого «Сто тисяч», «Бурлака», «Понад Дніпром», «Наймичка», «Лиха іскра поле спалить і сама щезне», «Бондарівна», «Безталанна», «Мартин Боруля», «Батькова

казка». В кожній з них виконував значні ролі сам автор. Це було відкриття в культурному житті, бо не тільки вперше глядачі познайомились з окремими драмами, а й побачили, як еднається реалізм сценічної гри з правдою, що її втілює письменник у діях своїх п'єс. На це особливу увагу звертав Мирний і не мінавав жодної вистави. Завжди запрошував своїх друзів, ділився враженням з Віктором Івановичем Василенком, оповідав йому про свої хвилювання.

— У цій незрівнянній грі,— говорив він,— я пізнаю самого себе. Карпенко-Карий допомагає мені завершувати плекані в моїх мріях образи. Яка сила правди в слові і в грі артистів. Розкриваються завіси нашого життя.

Дозвілля Панас Якович віддавав на зустрічі з артистами, найчастіше розмовляв з Карпенком-Карим, відчуваючи його духовну міць. Рівно причесане, з пробором на голові волосся, зосереджено-задумливий погляд злегка примружених очей, прихована, ледве вловима, мінлива усмішка на устах Івана Карповича надавали привабливості його кремезній постаті. Панас Якович дивився йому у вічі, читаючи в них приязнь і доброзичливість.

У розмові брали участь Марія Заньковецька, Панас Карпович Саксаганський, Микола Карпович Садовський. Панас Якович, захоплюючись, розповідав про творчі таємниці, зачитував свої п'єси «У черницях», «Перемудрив», «Згуба». Артисти радили надати драмам більшої сценічної динамічності, загострювати конфлікти.

Карпенко-Карий у розмові розповідав про свої творчі поневіряння, про заслання в Новочеркаськ та різні пригоди. До цього спонукала і прямота Панаса Яковича. Драматург повідомив про свою працю над

історичною трагедією «Сава Чалий» та про задум створити сатиричну комедію «Хазяїн».

— Комедію нам дайте,— захоплено говорив Іван Карпович,— комедію, що бичує сатирою страшною всіх і сміхом через слюзи сміється над пороками, і заставляє людей, мимо їх волі, соромитись своїх лихих учинків!

— Бичувати сатирою страшною пороки не кожен зможе,— роздумливо додавав Мирний.— Тут необхідне єднання сили волі з силою розуму, а до того ж треба мати і хист.

— Хист не тільки дається від природи, друже, а й виробляється.

— Так. Але і цього всього мало. Сміливість думки потрібна для творців, і вони не перестануть бичувати сатирою страшною пороки, доки буде жити слово не тільки для практичних взаємин між людьми, а й для розкриття глибоких таємниць духовного світу,— як сповідь лилися речі Мирного. Він знайшов у співбесідникові людину, що швидко вловлювала його думки.— Нам необхідний досвід історії, щоб сміливо дивитись уперед. Маємо не тільки описувати дійсність зблизька, а й бачити в ній те, чого не хочуть пізнавати люди, що за своїм станом повинні були б служити правді.

— Щоб служити правді, треба пізнати її.

— Так-так. Пізнати її треба, а таке пізнання дається не чинами, не посадами... Я заздрю вам, Іване Карповичу. Ви віддали своє життя сцені, а я зарився в канцелярії. Трикляте чиновницьке життя!

— Не уболівайте так, друже. Канцеляристом був і я, був і арештантом, і ковалем-молотобійцем, і палітурником, і хліборобом. Та й тепер кожного разу доповідаю про місце свого перебування в департамент

поліції. Що ж діяти? Така доля багатьох,— Іван Карпович приязно дивився на свого побратима.

Марію Заньковецьку розхвилювала розмова старших.

— Ви, Панасе Яковичу,— говорила вона,— завжди такий зворушливий, такий сердечний. Така бентежна у вас душа... Якби ви стали артистом, то я б рада була разом виступати на сцені.

— І на сцені, і в житті ви, Маріє Костянтинівно, можете зачарувати зворушливою простотою. Ви мені допомагаєте глибше прозирати в тайники душі, чулої, ніжної. Часто я уявляю вашу гру, коли пишу роман. Тоді постають образи жінок, що ви ними збагатили і піднесли наше мистецтво.

— Коли так, то я понесу ще з більшим завзяттям на сцену все, що вміщає в собі серце артистки. Віддам свої почуття рідній нам справі!

— Несіть! Спасибі вам! Спасибі скажуть і нащадки. Коли Рафаель дав людству безсмертні образи мадонн, то артистка нашого театру може своєю грою передати людству скорботу страждущої жінки наших часів. Жінки, що криє в собі характер пригнобленого народу.

— Коли б це хтось інший говорив, то я могла б за таку похвалу образитись...

— Ні, не ображайтесь... Ви для мене, як письменника, божество, якому не дано ображатися...

— Тому я насмілюся попросити зачитати нам фрагмент з вашого нового роману.

Прохання Заньковецької підтримали брати Тобілевичі.

— Не можу відмовити у вашому проханні, Маріє Костянтинівно.

На ювілейну виставу «Наталки Полтавки» в Полтаву прибули Микола Лисенко і Михайло Петрович Старицький. Микола Віталійович привіз написану ним партитуру до опери. З Петербурга приїхав кореспондент «Нового времени» Василь Горленко, а з ним і Іван Рудченко.

Передаючи партитуру Саксаганському й Садовському, Микола Віталійович висловив побажання, щоб її переглянув Алоїз Єдлічка.

— Шкода, друже,— мовив Панас Якович,— Алоїза Вячеславовича ми вже поховали.

— Він не мав права помирати, доки я не порадився б з ним про музику для «Наталки Полтавки». Він же перший камінь поклав до справжнього музичного оформлення опери. Я продовжив розпочату Єдлічкою справу і багато чим зобов'язаний йому...

Вся трупа готувалась до вистави, яку нарешті було здійснено з усією святковою урочистістю.

Панас Якович, сидючи в ложі разом з братом та Горленком, помічав хвилювання своєї дружини, чулої до музики.

Він стиха звернувся до Горленка:

— Якщо Олександра Михайлівна занадто прослідиться, то ти, Василю Петровичу, розваж її. Маєш неабиякий вплив на неї.

Довелося Горленкові й цього разу виявляти свій хист заспокоювати жінок. Тим часом Панас Якович заглиблювався в гру артистів. Вперше довелося таким правдивим, без карикатури і шаржу, бачити на сцені возного Тетерваковського у грі Карпенка-Карого. Велику силу народного гумору ніс на сцену Саксаганський у дотехах виборного Макогоненка.

— Як зріс, розвинувся наш театр за часи мого перебування за межами України! Я буваю в Петербурзі на гастролях українських труп, горджуся земляками, але таку силу переконання в грі артистів зустрічаю вперше,— висловлював братові свої судження Іван Рудченко.

По закінченні вистави зібралися артисти і їхні полтавські друзі біля театру.

— Товариство! — звернувся Василенко.— Є така думка, щоб цього вечора навістити могилу Котляревського! Візники, вінки і смолоскипи приготовлено!

— Ідмо, товариство! — перший дав згоду Микола Лисенко.

— Я приєднуюсь,— обізвався Панас Якович і поглянув на дружину, вловивши її благальний погляд, зрозумів: дома діти.— Василю Петровичу,— звернувся до Горленка,— вам є відповідальне доручення, як представникові ліберального «Нового времени»...

— Ідеї лібералізму я підтримую.

— Вам доручаємо,— вів далі Панас Якович,— розважати сьогодні Олександру Михайлівну.

— Охоче виконуватиму таке почесне й приємне доручення.

— Може, Василь Петрович цим обмежиться і не виконуватиме доручення свого шефа, видавця газети Суворіна, переманити нашу Заньковецьку на петербурзьку сцену? — додав, сміючись, Саксаганський.

— Я відповіла вже Суворіну, що рідної сцени і друзів не залишу,— Заньковецька взяла за руку Саксаганського.

— Прошу не вважати мене злочинцем,— Горленко зніяковів, розгубився.

— Ні, ми вас не вважаємо за злочинця, хоч і не завжди погоджуємося з вашими нотатками,

підписаними псевдонімом «Бунчуковий товариш»,— зауважив Василенко.

— Особливо тоді, коли ті нотатки пишуться в угоду Суворіну,— додав Саксаганський.

— Товариство! Ви цілий суд вчинили наді мною...

— Ідьмо, Василю Петровичу, зі мною,— Олександр Михайлівна повела Горленка до візника. Поїхали на Малосадову вулицю...

— Вирушаймо, товариство, на Кобиляцьку вулицю,— закликав Василенко,— а звідти — на могилу Котляревського!..

Біля могили запалахкотіли смолоскипи, бунтівливо розриваючи нависле над кладовищем темне покривало ночі. Відступила від могили темінь, попливла і залягла над полтавськими битими шляхами.

Тихо обступили побратими могилу, клали квіти.

— Спокійно спи, Іване, сном вічності,— почав промову Микола Лисенко,— а слово своє ти не забрав у домовину. Воно живе, красується і звучатиме, доки сонце з неба сяє. Клянемося перед твоїм прахом берегти і ширити кобзарські думи...

Вгору підіймали смолоскипи. Вони палахкотіли, квітчаючи загравою нависле над землею небо.

Панас Якович звів голову, окинув присутніх поглядом, зупинив зір на Заньковецькій, що стояла в задумливості, ніби вирізьблена рукою скульптора скорботна мадонна.

Рожевим маревом переливалися по ній відблиски і гоїдалася тінь, наче з'являлися й щезали створені нею сценічні образи.

При світлі смолоскипів всі здавалися якимись таємничими мандрівниками, прибулими з вічності по шляху в майбуття. Ховався по ярах сизими туманами давній смуток.

Наперед ступив Михайло Старицький. Його довгі розкішні вуса позолочувались відблисками смолоскипів. Здавалося, що то підвівся з могили козарлюга, за буйну вдачу якого не прийняла сира земля і він по світу блукає, наче побратим пекельного Марка. Хвилину збирався з думками, щоб словами вилити урочистість, що було ознакою його збудження.

— Братове! — звернувся, наче отаман до своїх завязятців. — На цій обширі неомірній поставив своїми діями Іван Котляревський надгробник вікопомний! Він скривдженим та горем прибитим словом співав, щоб потрясати ним пута яремні! Ми прийшли сюди і принесли свою жагу невситиму, щоб проголосити йому й мандрівному Енеєві славу!

— Слава Котляревському! — загули голоси наче на вільній козацькій раді. — Слава Енею! Хай продовжує шукати з своєю ватагою нових берегів! Не схибив словом наш Кобзар, коли писав:

Де ватагу пройдисвіта
Водив за собою,—
Все осталося, все сумує,
Як руїни Трої.
Все сумує,— тільки слава
Сонцем засіяла...

— Братове! — продовжував Старицький, витягши з кишені папірець. — Перед тим, як їхати сюди, я завітав у Гадяч. Побував, як і завжди, на Драгомановій горі. Пом'янули померлого в Софії нашого Михайла. Наша славетна поетеса Леся Українка розповіла про свого дядька, як вона була в Болгарії й брала участь у його похороні. Хотіла Леся приїхати в цей день до Полтави. Та за станом здоров'я не змогла цього зробити... Передала свій вірш, який дозвольте зачитати.

Михайло Петрович почав читати:

НА СТОЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У кожного люду, у кожній країні
Живе такий спогад, що в його давнині
Були «золотії віки»,
Як пісня і слово були у шанобі...

Василенко і Садовський підняли вище смолоскипи — сягнули далі відблиски вогню. Старицький читав, читав:

Так, в кожній країні є спогади раю,
Нема тільки в тебе їх, рідний мій краю...

Раптово читання обірвали сюрчки поліцаїв. З темні виринула постать урядника.

— По какому такому соізволенію вчинили зборище? Разі тут можна вогонь палить і над померлими шум делать! Ніззя, говорю!

Садовський нижче нахилив смолоскипи, освічуючи урядника. На його злому обличчі владно господарювали товсті губи. Ось вони розверзлись і оскаженіло заверещали:

— Поліція! Арештувать усіх і в участок...

До урядника спокійно підійшов Іван Рудченко, витяг з кишені квиток, показав його. Урядник, прочитавши, розгубився.

— Тоїсть, как ето?— взяв під козирьок...— Прошу ізвінення, ваше... ваше...— не знав, як звеличати. Тримаючи руку біля кашкета, подався назад.— Поліція! Кругом!— Урядник швидко повернувся, пішов слідом за поліцією, а голову все ще тримав повернутою до Івана Рудченка і не відривав руки від кашкета.

— Ти маєш, брате, велику силу,— сміявся Панас Якович.

— Так! Посвідка підписана самим Вітте!

— Працюючи членом колегії очолюваного ним міністерства фінансів, ти, мабуть, допомагав Вітте переконувати французів, щоб дали позику для фінансової підтримки розхитаної нашої держави?— жартував Панас Якович.

— Це обійшлося без мене.

— Скажу тобі відверто, брате, що твій лібералізм привів тебе до колегії Вітте...

— Товариство! — звернувся Лисенко, переводячи на інше розмову.— Пропоную навістити ще свіжу могилу нашого незабутнього Єдлічки Алоїза Вячеславовича. Вшануємо того, хто віддав талант композитора «Наталці Полтавці»...

Біля могили Єдлічки Лисенко став на коліна і поклав вінок. Мовчазно обступило товариство могили композитора.

— А тепер, друзі, я запрошую до себе на вечерю,— обізвався Панас Мирний.— Хочу відзначити і родинне свято. Вже три місяці минуло, як Олександра Михайлівна породила третього сина. Дали йому ім'я Леоніда, а хрестин ще не справляли.

Погасили смолоскипи, вирушили до міста. В темному небі бентежно кліпали зорі. Ніч широкими обіймами огортала людей, що простували на Малосадову вулицю.

* * *

Лише з'явився друком роман Льва Толстого «Воскресение» в журналі «Нива» 1899 року, як Горленко привіз його в Полтаву.

— Читай, Панасе!— з такими словами переступив поріг квартири Мирного.

— Що трапилось?— вийшов назустріч Панас Якович, а за ним і Олександра Михайлівна.

— Читай... читай,— повторював Горленко, вітаючи приятелів.— Знаменитий новий роман! Привіз, щоб тобі нагадати і вимагати від імені читачів закінчення роману «Повія»,— Горленко почав зачитувати уривки роману «Воскресение».

Панас Якович і Олександра Михайлівна, сидячи у вітальні, уважно слухали.

На другий і на третій день продовжувались читання. З кожним разом задумливіший слухав Панас Якович і на десятки запитань Горленка не відповідав. Нарешті заговорив...

— Роман Льва Миколаєвича хвилює мене своєю різкою правдою. Тільки великий правдолюб міг так відверто писати,— перегорнув сторінки і зачитав: «Судьба всех этих часто даже с правительственной точки зрения невинных людей зависела от произвола, досуга, настроения жандармского, полицейского офицера, шпиона, прокурора, судебного следователя, губернатора, министра. Соскучится такой чиновник или желает отличиться — и делает аресты и, смотря по настроению своему или начальства, держит в тюрьме или выпускает. А высший начальник, тоже смотря по тому, нужно ли ему отличиться, или в каких он отношениях с министром,— или ссылает на край света, или держит в одиночном заключении, или приговаривает к ссылке, к каторге, к смерти, или выпускает, когда его просит об этом какая-нибудь дама...» Правда... Гірка правда нашої дійсності...

— Але це роздуми Нехлюдова, а не автора,— зауважив Горленко.

— Так. Але в роздумах героя ми пізнаємо самого автора.

— Очевидно, ми пізнаємо його і в заповіді, до якої дійшов герой роману: «Человек не только не должен ненавидеть врагов, не воевать с ними, но должен любить их, помогать, служить им». Це заповідь великого мораліста.

— Але я своїх героїв не веду до такої заповіді. Вони йдуть іншими шляхами.

— Однак, Панасе, ти довго водиш своїх героїв. Час би привести їх до якогось берега. Толстой привів же Катю до свого берега. І ти міг би нарешті привести до якогось берега свою героїню роману... Тут конче необхідне примирення характерів.

— Ні! Не до примирення! Мої герої підуть до кінця своїми шляхами. Я схиляюся перед талантом Толстого, але інші ідеали вкладаю в свій роман. Хочу повести свою героїню до усвідомлення месницьких настроїв, до сподіванок на прийдешні часи, коли правда остаточно переможе кривду.

— Краще б ти без цих ідеалів закінчував роман. Твоя Христя вже багато вистраждала. Приведи її до спокою, до примирення, до тихого берега. Читачі дякуватимуть.

— Ніколи!— Панас Якович звівся з стільця і почав ходити по кімнаті.— Наша дійсність ставить інші вимоги. Іншими шляхами треба вести героїв...

— Куди?

— Куди?— Панас Якович зупинився серед кімнати. В глибині очей наче іскра промайнула і згасла.— Куди? Саме це не дає мені спокою.

— Василю Петровичу! Ви наступили на найболючіший Панасів палець. Тепер він не спатиме всю ніч,— втрутилась Олександра Михайлівна.— Запро-

шую до чаю... А я зіграю улюблену Панасову сонату...

— Здаюся! Корюся! — Горленко поцілував руку Олександрі Михайлівні. — Завтра їду до Петербурга і ладен виконати перше-ліпше доручення в столиці.

— Прошу придбати для мене рукавички, в яких дами з'являються на бал, — Олександра Михайлівна, посміхаючись, звернулась до Панаса: — Ти не запечуєш?

— Не заперечую... Але у мене є інше прохання. Прошу довідатись, коли має намір Володимир Галактіонович Короленко прибути до Полтави. Є такі чутки...

Олександра Михайлівна не помилилась. Цієї ночі довго Панас Якович писав. У збуджених думках він зустрівся з героїнею роману «Повія», наче чув її голос: «Світе мій, квіте мій, який ти красний! Ще б ти красніший був, коли б тебе лихі люди не мутили!»

Якими шляхами повести безталанну жінку? Не до примирення стелеться її шлях, а до помсти. Разом з нею письменник знаходить цей шлях і занотовує видіння пожежі: «Палає палац від гори і до низу, куріє садок, укритий жовтим димом... а внизу люди гомонять, чується їх регіт великий...»

Коли вже засіріло надворі, в кімнату ввійшла Олександра Михайлівна.

— Чую, що перо твоє весь час шурхотить по папері. Не наважувалась турбувати...

Тихий ранок сизою голубкою воркував у вікно, проганяючи втому з думного чола.

В адресованому з Петербурга листі Горленко сповіщав, що він довідався про намір Володимира Короленка оселитися постійно в Полтаві.

Про цю новину Мирний розповів своїм друзям і лагодився зустріти Володимира Галактіоновича в перші ж дні його прибуття до міста. Але занадто ускладнилися обставини в житті й діяльності письменника.

Довелося переселитись на Третю Кобищанську вулицю у придбаний будинок, який нагадував собою старосвітські садибні споруди. Стояв він у кінці вулиці, звідки починаються кобищанські схили до надворсклянських лугів. Поруч двору — вуличка Чорний Яр виводить у балку.

Просторий двір, порослий травою. З протилежного боку — дерев'яна веранда. У кінці саду — дуби, на березі прозорого ставка.

Тут знаходив Панас Якович тихий перепочинок. Садиба нагадувала хутір. Біля двору збиралися вечорами парубки й дівчата.

У будинку шість кімнат. У просторій вітальні поставили піаніно, етажерку. По стінах розвішано картини, малюнки, портрети. На столі — книги. З вітальні двері ведуть у столову, опочивальню й кабінет.

Кабінет невеличкий. Найбільше місця займає письменний стіл. Поруч канапка для відпочинку, застелена картатою плахтою. Вікно з кабінету виходить у двір, під ним — кущі бузку. Тут довгими вечорами світився вогник, а біля столу хилив своє натружене чоло письменник. Коли приходили друзі, приймав їх у вітальні або на веранді. Тут відбувалися найсерdecніші й найвідвертіші розмови. А розмовляти було про що, коли події за подіями потрясали тихі простори

Полтавщини. Вилились вони у селянські повстання, що спалахнули взимку 1901—1902 років. Запалали поміщицькі маєтки, загравами освітлювали степові простори, злиднями і нуждою повиті. Лютували каральні експедиції. Часто темними вечорами спостерігав ті заграви. Вони провіщали прихід буремних подій. Хотілося відхилити завісу прийдешніх днів. Тепер, як ніколи, конче треба зустрітися з Володимиром Короленком.

Така нагода трапилась. Це було під час вистави п'єси Льва Толстого «Власть тьмы», що відбулася в новому приміщенні Будинку імені Миколи Гоголя. Прибули сюди з Василенком. Перед виставою у фойє випадково зустрілися з Володимиром Галактіоновичем. Побачивши Василенка, він посміхнувся.

— Як ваші музейні справи, Вікторе Івановичу?— Короленко простяг руку, вітаючись.

— Добре, Володимире Галактіоновичу. Нарешті дістали нове приміщення. Маємо два просвітні будинки імені Гоголя. В цьому — театр, а поруч — музей.

— Радий,— Короленко перевів погляд на Мирного.

— Це мій друг Панас Якович... Український письменник.

— То, може, ви і є Панас Мирний, про якого не раз чув, але портрета ніде не зустрічав.

— Я ще не заслужив, щоб з мене малювали портрети,— добродушно посміхнувся Мирний.

— Але про вас далеко йде слава. Знаєте, де я про Мирного чув? У Лондоні... Їдучи в Америку, зупинився в Лондоні і зустрівся з Степняком-Кравчинським. Він перекладав англійською мовою мого «Слепого музыканта». Цікава людина... Тоді й почув, що в Полтаві живе Панас Мирний, який написав чудовий

роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Навіть розповів історію видання роману в Женеві Драгомановим, з яким тоді був у близькому знайомстві. Ваші твори читають і за океаном. У цьому я пересвідчився.

— Спасибі за таку увагу.

— А взагалі нам треба в іншій обстановці зустрітися, поговорити,— Короленко вклонився. До нього підійшла дама.— До побачення!

Почалась вистава. Мирний і Василенко зайняли місце в другому ярусі. Зал був переповнений. На гальорці тіснилася молодь, робітники. Всі цікавилися виставою Толстого, якого рік тому синод відлучив від церкви як боговідступника. Не випадково зійшлося так багато людей.

В одному з антрактів з гальорки почулись голоси:

— Хай живе відлучений від церкви Толстой!

— Хай живе свобода!

Слідом за цим закружляли в повітрі прокламації з написом «Геть царське самодержавство!» На прокламаціях красувалися великі літери: РСДРП.

— Це новина для Полтави, — зауважив Василенко.

— Але нічого несподіваного нема,— тихо відповів Мирний.— Адже по руках ходить «Искра» соціал-демократична.

— Читав?

— Не раз... А де ж Короленко?

У театрі зчинився галас. На сцену вийшов жандармський офіцер, оголосив, що далі вистава не відбуватиметься. Оголошення було зустрінуте свистом і вигуками.

Панас Якович і Василенко хотіли ще побачитись з Короленком, але така пішла веремія, що було не до того.

Жандарми кинулись шукати крамольників, перехували прокламації з такою люттю, наче хотіли приборкати якусь нескориму силу.

* * *

У наступні дні місто запридрили козацькі каральні сотні. А розпатлане небо ще яскравіше освітлювали заграви. Наслідуючи свого попередника Татищева, новий генерал-губернатор Бельгард виїздив у села з каральними загонами. Після таких «благодійних» експедицій влаштовував бенкети з танцями у губернаторському домі. На бенкети змушені були з'являтися нагороджені орденами чиновники зі своїми дружинами.

Потрапив на такий бенкет і Панас Якович. Впору пригодились Олександрі Михайлівні рукавички, надіслані Горленком із столиці. Вони добре пасували їй чепурному одягові і розкішній зачісці. На неї звернув увагу генерал-губернатор. Причиною цього, очевидно, був не тільки привабливий вигляд Олександри Михайлівни, а й деякі інші обставини. Перед тим Бельгард «наводив порядки» у Костянтиноградському повіті і побував у домі Шейдеманів.

Коли гості ставали до танцю, генерал-губернатор запросив Олександрю Михайлівну на кадрили. Він тримав себе поважно і впевнено, як людина, що навчилась вимагати беззаперечного виконання своїх наказів і вимог, незважаючи на те, що зовнішність не мала ніяких ознак мужності й волі. Низький лоб, продовжений передчасною лисиною, гостряки рідко-волосих вусів, вузькі очиці надавали йому миршавого і злого вигляду. Він належав до самолюбів, що свою інтелектуальну невиразність прикрашують ма-

нірністю та позуванням. Горе тим, хто потрапляє під владу подібних вельмож. У безмовній покірності підлеглих вони знаходять утіху, а будь-які непослухи кидають їх у гнів. А інколи можуть впадати в несподівану добрість, щоб показати свою благодійність.

Ласкава увага генерал-губернатора зворушила Олександру Михайлівну. Танцюючи, вона зашарілась, широко розкриті очі щедро ронили блиски. Пригадала, як в інституті вважалась неперевершеною в танцях. Тепер ніби хотіла повернути свій давній хист, і це їй удавалось.

Генерал-губернатор не сподівався такої партнерки. Гості звернули увагу на його захоплення й чекали фіналу танців, бо знали, що від настрою генерал-губернатора на подібних бенкетах залежить і вирішення ним державних справ.

Панас Якович спостерігав граційні рухи дружини, що пожвавіла, ніби скинула з себе чимало років. Радів за дружину. Вирішив також скористатися, підійти до губернатора та поговорити про дозвіл на відкриття пам'ятника Котляревському.

Але губернатор затримався в танці, віддаючи шанобу вправній партнерці. В цей час з'явився ад'ютант. Коли закінчився танець, Панас Якович швидко підійшов до Бельгарда, який, передаючи йому Олександру Михайлівну, привітно посміхнувся. Та ад'ютант вручив губернатору телеграму.

Читаючи її, він нахмурих брови, брижі збіглися на лобі і виступили краплинки поту.

— Панове! — звернувся він до гостей. — Прошу пробачення перед дамами. Мужчин негайно запрошую до себе! — попрямував до вітальні. Ті пішли за ним, чекали якогось несподіваного повідомлення.

Губернатор, тримаючи в руці телеграму, пронизливим, аж тремтливим голосом повідомив:

— Панове! Одержано сумну звістку. Міністра внутрішніх справ, його світлість Сипягіна вбито... — генерал-губернатор не знав, що казати далі. Блаженний вигляд його очей, яким він щедро нагороджував перед тим учасників бенкету, раптово змінився на зловісно-роздратований. Наче дві акули виринули з його орбіт. В голосі задзвеніли ноти хижої люті.— Шибениць мало! Не дамо похитнути трон великої імперії!— істеричним голосом затяг:

Боже, царя храни!

Підхопили інші. Але царський гімн не набував потрібного звучання, хоч губернатор і намагався перекричати всіх словами: «На страх врагам!» Виручили співаків прибулі у вітальню лакеї.

— Прошу, панове, розходитись! Бенкет на цьому закінчено,— генерал-губернатор стояв нерухомо, збираючись з думками.

Гості розходились. У великій залі понуро стояв лакей біля накритого столу. Його зір був прикований до великого торта, розмальованого в кольори державного прапора словами:

Царствуй, сильний, державний.

Не знаючи, що робити з тортом, лакей непорушно стояв, чекаючи вищого розпорядження.

Повертаючись додому, Панас Якович відчував схвильованість дружини. Її збуджений вигляд його непокоїв. Розумів, що їй пригадалося аристократичне дівоцтво з пишними танцями.

— Мабуть, діти наші вже поснули?— тихо запитав дружину.

— Може,— голос Олександри Михайлівни прозвучав спадаючою хвилею після шторму.— Хотіла, щоб ти, Панасе, теж відзначав бенкетами свої нагороди і звання.

— Тісно в нашій хаті на Кобищанах. Я запрошу кобищанську молодь. Це краще за великосвітський бенкет з манірними танцями.

— А твої гості зрозуміють Бетховена, коли я гратиму на фортепіано?

— Зрозуміють.

* * *

Події розгорталися. Спалахували пожежі кожної ночі. Наростала тривога, наче передгрозові хмари котилися над землею і невідомо де мали впасти громовицями.

У місто вступали в повному озброєнні, як у поході, частини кінноти, наводячи на обивателів страх.

Слідом прибув новий міністр внутрішніх справ, шеф жандармів Плеве. Він розкинув свою величезну флегматичну генеральську тушу в екіпажі, супроводжуваному, як галиччю, жандармськими вершниками. На обличчі генерала написано стільки грубезного зухвальства, що можна було читати його думки: «Приборкати треба цю розгнuzдану губернію!»

Прибув у Полтаву і новий губернатор, князь Урусов. Форма цивільного генерала, кашкет з червоною облямівкою, великий блискучий козирок, що низько прикривав лоба, надавали йому вигляду хижого яструба.

Сам губернатор не поїхав на села катувати селян. Для цієї «чорної» роботи він привіз із Гродно радника Філонова, що набув спеціальності в придушенні

селянських повстань. В той час як князь Урусов читав романи і сам захоплювався романічними пригодами, його перший радник правив губернією, а молебствіями допомагав йому старий єпископ Іларіон, що вже за життя причислився до сонму святих.

Тримав губернатор поруч себе Філонова і в день спеціального прийому відповідальних чиновників міста. Начальник казенної палати, вважаючи небезпечним іти на прийом у такий непевний час, оголосив себе хворим і доручив Панасу Яковичу заступити його в цьому ділі.

Зважаючи на велику кількість прибулих на прийом чиновників, губернатор навіть не запрошував їх сидати, викликав, як школярів, і ставив перед ними різні парадоксальні своїм змістом запитання. Дійшла черга до Панаса Яковича. Князь Урусов, сидючи в кріслі, невідомо куди томливо дивився своїми круглими очима. Довгообразе обличчя прикрашували рижуваті підстрижені вусики і невисоке волосся на голові. Можна було здогадатись, що князь намагався своєю зовнішністю нагадувати імператора. Від високого, обшитого галунами коміра і до пояса всі груди та живіт князя були прикрашені численними нагородами. Тому його мундир здавався панциром, на якому переливалися золоті та срібні лати. Панасу Яковичу ввижалося, що він стоїть не перед живою людиною, а перед ідолом, що символізує собою непорушну вседержавну тупість, аби затьмарювати розум і почуття. До цього ідола сходились чини меншого калібру, благоговіючи перед ним, щоб заповнити порожнечу полохливої душі великопідданськими огризками славослов'я, що звалися благословенним патріотизмом. Аж ось цей ідол заговорив. Його однозвучні слова наче висипалися з порожньої розсохлої діжки.

— На військовій службі були?— запитав князь, не зводячи очей. Здавалося, він передоручив Філонову розглядати відвідувачів та вивчати їхні повадки.

— Ні, не проходив, ваше сіятельство.

— Ви начальник казенної палати?

— Ні, заступник, ваше сіятельство.

— Конкретно, що ви виконуєте в своїй установі?

— Все, що належить по посаді.

— А скільки вхідних і вихідних паперів пропускає за рік казенна палата?

— П'ять тисяч шістсот шістдесят шість вхідних і шість тисяч шістдесят шість з половиною вихідних, ваше сіятельство!

— Чому з половиною?

— Тільки один випадок був, коли вихідну було написано не на повному аркуші, а на половині, ваше сіятельство!

Генерал-губернатор невиразно посміхнувся і звів на Панаса Яковича очі.

— Наказую збільшити вдвічі вхідні і вихідні!

— Слухаю, ваше сіятельство! Збільшити вдвічі! Можна йти?

— Можна! — губернатор глянув на Філонова і прочитав на його обличчі невдоволення.— Ні... Стривайте. Чому носите мундир, наче не на себе шитий, та й шпага висить, як позичена на відробіток?

— Прошу пробащення, ваше сіятельство! За клопотами цього не добачив.

— Мундир тугіше треба підтягати, пане статський раднику! Знаєте устави? — губернатор поглянув на Філонова, обличчя якого застигло в невдоволеній усмішці.

Мовчанка... Перед владними чиновниками стояв не замісник начальника казенної палати Панас Руд-

ченко, а незламний народолобець Панас Мирний. Він стиснув вуста, але не затамував думки: «Мерзенні ви гнобителі людських помислів... Не знаєте, що слово правди гостріше за ваші шпаги... Що істина сяйніша за ваші ордени на мундирах... А чи знаєте ви, що під вашими стільцями вже хитається й полум'яніє земля?»

У хвилинній мовчанці відбувалась дуель. Зустрілися дві непримиренні сили. Панасу Яковичу навіть хотілося, щоб ця дуель продовжувалась. Він не схилить свою голову перед цими двома державними страхопудами.

За стінами цієї установи є прихильники, що цінують волелюбне слово. Його імені не знають ці замуровані орденами убогі душі. А може, вже чули від донощиків, та не знають, що носій його стоїть перед ними, сміливо дивиться крізь темно-сині окуляри. Автор «крамольних» творів.

— Можна йти? — обірвав дуель Панас Якович.

— Ідіть! — губернатор зневажливо махнув рукою і глянув запитливо на Філонова, який своїм гострим поглядом, здавалося, хотів пройняти наскрізь дуелянта. Його коротко підстрижені рижуваті вусики іноді ледь-ледь нервово посіпувались, коли мружив очі, приховуючи в них налиту вщерть самовпевненість вишколеного жандарма. Суворий і бундючний, він здавався закам'янілою статуєю, що уособлює в собі непорушність монархічної державності з усіма її атрибутами сваволі, безглуздя й гноблення.

Вийшовши з губернаторської управи, Панас Якович ще довго відчував на собі його погляд, наче дотик чогось холодного й колючого. Хотілося одірвати від себе той дотик, кинувши його в придорожну твань.

Дома зустріла Олександра Михайлівна запитаннями про прийом у губернатора.

— Чи не запрошував новий губернатор на бенкет?

— Ні. Цей, мабуть, обходиться без танців. У нього є надійний помічник, якому він передоручає і танці, й чортиханці.

— Шкода.

Тільки увечері, коли завітав Василенко, поволі розвіялись неприємні враження від прийому в губернатора. Розповів Віктору Івановичу всі деталі зустрічі.

— Мав, друже, нагоду побачити зблизька прославленого радника Філонова? — запитав Василенко.

— Не помітити таку гидоту не можна.

— То ж додаткові очі, уші й руки губернатора... Ти витримав неабиякий іспит.

— Витримав...

* * *

Випадок, що трапився під час вистави «Власть тьми», та події останніх тижнів не сходили з думки. Хотілося знову зустрітися з побратимами-залізничниками, щиро порозмовляти з Гнатом, дещо розповісти, довідатись про робітниче життя. Адже кількість робітників залізничних майстерень збільшувалась у зв'язку з відкриттям нової колії Полтава — Київ через Миргород, Ромодан, Лубни.

Люднішою стала Куракінська вулиця, що вела до недавно збудованого Київського вокзалу. Тут споруджувались великі парові млини, миловарня та інші підприємства. Значно зросла й кількість ремісників у місті.

Переобтяженість службою, щоденні турботи, зустрічі з друзями, поїздки по губернії не давали змоги

здійснити обіцянку навістити Гната. Та ось трапилась нагода. Повертаючись з ревізійної поїздки, Панас Якович зустрів його на південному вокзалі. Дуже здив, побачивши давнього приятеля. У виразі Гнатового обличчя читав щось нове, невідоме.

— Зустрічаю агітаторів... З самого Харкова прибули,— таємничо повідомив Гнат.— В неділю зйдуться побратими в старому бараці. Читатиме агітатор... Приходьте... До побачення,— заклопотано поспішав на перон...

На збори побратимів Панас Якович одяг просте вбрання, що мало чим різнилося від одягу майстро-вої людини. Та й на руках помітні мозолі, бо часто вистругував щось по господарству, орудував рубанком, сокирою, пилкою, молотком. Для конспірації навіть пилочку захопив з собою.

Цього разу збори були люднішими, ніж раніше. Прибув агітатор, середніх років чоловік, з запаланими щоками, кучмою чорного волосся на голові, з іскристими очима. Його обсіли робітники, слухали політичні новини.

Агітатор закликав підтримувати селянські заколоты, допомагати заколотникам, впливати на більшу організованість селянських виступів.

З великим інтересом сприймали повідомлення про розвиток страйкового руху, а далі агітатор витяг з кишені газету «Искра» і зачитав статтю Леніна «Проект нового закону про страйки».

Робітники уважно слухали.

За пропозицією агітатора побратими обрали страйковий комітет, куди увійшов Гнат і кілька молодих робітників.

Можна було спостерегти, що тепер побратими набагато змінилися у своїй поведінці й розмовах. Панас

Якович читав у їхніх обличчях серйозну задумливість, витримку. Чулися голоси:

— Робочий люд не поставлять на коліна!

— Звісно, якщо ми клас, то значить сила...

— Капіталісти й поміщики заодно проти робітників і селянської бідноти!

— Діждемось, що й пани губитимуть штани.

— Єднатись треба.

— Взялись за діло, будемо стояти сміло.

Панас Якович відчув, як росте нова сила, нова робітнича свідомість.

— Товариство! — почав він тиху, лагідну розмову. — Не перший раз я виступаю перед вами. Багато цікавого розповів вам агітатор, а про те, що робиться зараз на селах окривавленої Полтавщини, ви самі знаєте. Я хочу повідомити, що в Полтаві вже понад два роки живе письменник Володимир Короленко... Гласні міської управи порушили питання про привітання в нашому місті письменника, який відбував багато років заслання. Голова управи Трегубов звернувся за дозволом до губернатора, а той заборонив вітати крамольного. Є така думка, щоб послати когось з робітників до Володимира Галактіоновича.

— Якщо чоловік стоїть за правду, то треба...

— Пошлімо! — загомоніли робітники.

— Чесному хай буде честь.

Обрали Гната і ще одного літнього сивовусого залізничника.

Розходились поодиноці. Панаса Яковича Гнат провів аж на гору, до собору. Тут ще стояли, розмовляли. Мирний повідомив, що, нарешті, має бути здійснене відкриття в Полтаві пам'ятника Котляревському.

— Шкода тільки, що не на цій горі буде красуватися пам'ятник, а на Протопопівській вулиці.

— Повідомте, коли буде відкриття. Наші придуть на свято.

Вже добре стемніло, коли прощалися земляки. Далеко на півдні спалахнула розшаленіла пожежа.

— Добре горить,— урочисто мовив Гнат.

— Хай горить,— задумливо відповів Панас Якович, читаючи в тій заграві щось нове, тривожне.

Видно було, як виривалися іскри, проймали темінь, братаючись з тихими зорями збентеженої ночі.

Незабаром задокотіли по вулиці копитами сотні коней. Верхівці мчали на південь. Їх супроводжувало тужливе виття собак та розпачливий галас сполоханого гайвороння. А місяць передгрозово впливав на середину неба, наче отаман ночі озирав поле перед січею.

* * *

На запрошення групи літераторів узяти участь у збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» Мирний вирішив подати свій переклад кількох пісень про Гайавату Лонгфелло. Знаючи, що Короленко володіє англійською мовою та сподіваючись від нього поради, він завітав до Володимира Галактіоновича на Мало-садову вулицю разом з Василенком.

Короленко прийняв гостей у світлій, просторій вітальні, заставленій книжковими шафами. Панас Якович подарував йому збірку своїх творів з написом: «Славному писателю земли русской, Владимиру Галактіоновичу Короленко, в знак искренней благодарности и глубокого уважения. Полтава. 1903 года».

Зворушений подарунком, Володимир Галактіонович дістав із шафи свою повість «Без языка» і напи-

сав на ній: «Панасу Мирному от искреннего доброжелателя. В. Короленко. 1903 г. Полтава».

— Як справа з відкриттям пам'ятника Котляревському? — звернувся він до Василенка.

— Дозволено... Але не все гаразд.

— Знову перешкоди?

— Сам шеф жандармів Плеве розглядав проект. Викреслив головний напис, запроєктований на пам'ятнику: «Рідний край своєму першому поетові Іванові Котляревському». Написи з «Наталки Полтавки» та шевченківського послання «На вічну пам'ять Котляревському» залишив, при умові, щоб у них було «сохранено общерусское правописание».

— Дивно! — обурено вигукнув Короленко.

— Це ще не все. Міністр внутрішніх справ наказав полтавському губернатору не дозволяти виступів і привітань під час відкриття мовою народу, що його прославив Котляревський. А князь Урусов виїхав за кордон, доручивши віце-губернатору Фонвізіну та єпископу Іларіону виконувати вказівки Плеве.

— Без князя Урусова теж може відбутися свято. Але відкривати пам'ятник під безпосереднім контролем шефа жандармів — це ганьба світового значення. Треба протестувати. Кричати на повний голос! Заборонити рідною мовою прославляти ім'я свого народного поета?! — Короленко схвильовано звівся, почав ходити. — Це можливе лише в державі, де все підпорядковане законам гноблення, де від за лакейську убогодухість обраного академіка до чиновничка найнижчого рангу прославляється тиранія й недоумство. — Зупинився, тоскно дивлячись у вікно на кобищанські краєвиди з обвітреними хижками та кособокими курятниками. — Все, все може витримати і терпіти цей багатострадний народ, історична доля

якого так і проситься на оспівування в героїчних поемах і романах. Мене хвилюють українські народні думи. Їхні невідьмичькі мотиви, здається, викарбувані й у характері людей.

— Ці мотиви,— обіззався Мирний,— ріднять нашу поезію з піснями інших поневолених народів. Я так уявляю й пісні Лонгфелло...

— Так... Коли я був у Америці, мене вразила популярність пісень Лонгфелло, в яких запламовується американське рабство. Капіталістам байдуже до духовного життя північноамериканських індіанців.

— Здається, найкраще розповів про це життя Лонгфелло в «Пісні про Гайавату»? — запитав Панас Якович.

— Безперечно... Твір пройнято загальнолюдським гуманізмом.

— Хотілося б зберегти цей дух гуманізму і в українському перекладі,— Панас Якович розгорнув теку і поклав на стіл рукопис.

Короленко почав читати.

Далі дістав англійський текст, звіряв з українським перекладом.

— Чудово, Панасе Яковичу! Лише окремі слова треба, на мій погляд, замінити, щоб відповідали оригіналові.

— За поради спасибі...

— Де ви маєте друкувати переклад?

— У збірнику, присвяченому пам'яті Котляревського.

— Кращого нічого й вигадати не можна! Іменно в збірнику пам'яті українського національного поета. Хай звучить світовий перегук великих гуманістів! Прощу залишити рукопис. Я гаразд його перегляну. Велике діло ви робите...

— Не вперше, ми, наступники Котляревського, простягаємо через океан руку братерства поневоленим народам. Нещодавно Борис Грінченко в поемі «Матільда Аграманте» прославив героїчну дочку кубинського народу, що віддала своє життя в боротьбі проти колонізаторів.

— Приклад гідний уваги істориків,— Володимир Галактіонович, труснувши своєю буйною шевелюрою, на мить замислився.— Ваше відвідування принесло мені багато приємності. Хочеться разом з вами поділяти хвилювання, що тривожать усіх нас. Отже, про час відкриття пам'ятника Котляревському сповістіть мене. Візьму участь у святі.

— Наше завдання полягає в тому, щоб відкриття пам'ятника вилилось у всенародне свято. Не можна погодитись з деякими особами, що раді були б перетворити цю знаменну подію в урядовий акт благодійства, подібного на те, коли ситі кидають із свого столу крихти голодним, а самі злорадно потішаються.

— Ваша правда... Так було, так є...

— Але так не повинно бути... Святкування, на мій погляд, покаже нам непримиренність двох таборів у суспільстві і серед літераторів також.

— Я приєднуюсь до того табору, в якому будете ви, Панасе Яковичу,— по-приятельськи потисли один одному руки.

* * *

У повені подій «і день іде, і ніч іде», і човен стражданих мрій гойдає люта хвиля, а він пливе до берегів осяяних надій...

З наближенням свята відкриття пам'ятника

Котляревському Панас Якович розсилав листи своїм друзям і знайомим, запрошував прибути в Полтаву 30 серпня 1903 року. До Заньковецької він писав:

«Ясна Зоре нашого кону,
Славетна пані-добродійко,
Маріє Костянтинівно!

Городяни запрошують Вас прийняти участь у виставі «Наталки Полтавки» під час святкування постанови пам'ятника нашому славетному письменникові Котляревському. До їх запросин ударяюсь і від себе до Вас, наша ясна Зоре, з низьким укланом: допоможіть нам відбути наше святкування, як воно годиться задля такого значного для усього краю свята. Ми певні, що Ваша завжди прихильна до слави рідного краю душа не обділе нас своєю ласкою, а Ваше чуле серце не обмине теплою прихильністю до нашого благання і жаги — бачити рядом з такими талановитими виставниками «Наталки Полтавки», як Кропивницький, Саксаганський, Садовський і Затиркевичка, і Вас, наша ясна Зоре! Кропивницький і брати Тобілевичі з великою охотою згодні на наші запросини, а славетний наш музикант — Микола Віталійович Лисенко пообіцяв прибути і виставити разом з «Наталкою Полтавкою» написану ним задля такого значного свята кантату на вічну пам'ять Котляревському...

Жінка моя гаряче обійма Вас і запрошує до своєї власної хати, що хоч і далеченько від міста (на 3-й Кобищанській вулиці), зате серед саду зеленого, на підгір'ї пишному примостилася і рада-радісінька прикрити Вас і від спеки сонячної, і від гаму та киптяви городянської. Приїздіть, будь ласка!

До Вас усім серцем і душею прихильний
П. Рудченко».

Напередодні свята пожвавився рух у місті. Прибув переповнений пасажирами київський поїзд. Ще раніше приїхали гості з Галичини та Буковини. На квартирі повіреного Миколи Андрійовича Дмитрієва відбувалась нарада членів комісії по улаштуванню свята. В ній взяли участь прибулі представники з інших міст.

Панас Якович приховував своє хвилювання. Але збентеженість його гості читали у виразі проникливих очей, прикритих синяво-прозорими окулярами.

Рухливий, енергійний Борис Грінченко, що прибув з Києва, гаряче говорив:

— Ми повинні протестувати проти заборони рідної мови. Протестувати! Всіма засобами протестувати!

— Але як? — запитував Микола Андрійович.

— Можна не піти на офіційну частину. А згодом з'явитися з вінками і влаштувати народне свято, — обізвався Василенко.

— Ні! — знову гарячився Грінченко. — Треба протестувати саме в ту мить, коли голова зборів заборонить комусь промовляти. Демонстративно маємо скласти свій протест!

Учасники наради завагалися.

— Я підтримую Бориса Дмитровича, — обізвався Панас Якович. — На свято прибудуть і наші друзі, і ті, що намагаються надати всій події казенно-офіційного змісту. Спостерігаючи всі перипетії в готуванні до свята, я зрозумів, що тут відбувається зіткнення двох тенденцій... Я б сказав, зіткнення двох протилежних сил.

— Правильно, Панасе Яковичу! Нам треба бути передбачливими й рішучими, — вдумливо й сердечно заговорив Михайло Коцюбинський. — Наше, прибуле

сюди, чернігівське драматичне товариство настроєне радикально.

— А може, нам досягти б якоїсь згоди? — обізвався представник «Нового времени» Горленко.— Шкода, що тут нема посла віденського парламенту Романчука. Мені відомо, що він за згоду, за примирення обох тенденцій. Адже й Котляревський говорив: «Де згода в сімействі...»

— Не про ту згоду йдеться в «Наталці Полтавці»,— Коцюбинський, посміхнувшись, переглянувся з Панасом Яковичем.

— Отже, товариство, будемо рішучими... Нас підтримає молодь! — вів далі Грінченко.— На свято прибула й Леся Українка. Вона непримиренна. З нею чернігівська приятелька Андрієвська. До них прислухається радикально настроєна молодь.

— Витримаємо іспит...

— Не віддамо на поталу нашого Котляревського...

У піднесеному настрої розходилися учасники наради...

Ще зрання 30 серпня на вулицях купчилися люди, насторожено походили поліцаї. Попівство збиралося до кладовищенської церкви. Тут дряхлий єпископ Іларіон відправив панахиду. А тим часом біля могили Котляревського зібралася сила-силенна люду.

Після того служіння попівство хрестовим ходом, на чолі з єпископом рушило до пам'ятника на Протопопівській вулиці. Сюди прибув віце-губернатор Фонвізін з урядовими особами. Як тільки Іларіон обійшов з кропилом пам'ятник, віце-губернатор з головою управи Трегубовим взяли за бинду, щоб стягти покривало з пам'ятника. У віце-губернатора був такий урочисто-самовпевнений вигляд, ніби він хотів під-

креслити, що недарма якийсь з його прадідів написав комедію «Недоросль».

Покривало впало... Закрасувався бронзовий бюст поета, а на постаменті горельєфи: троянці-запорожці на чолі з Енеєм човнами відпливають у мандри, сцена з «Москаля-чарівника», постаті Наталки з відрами на коромислі і біля неї пан возний.

Запанувала урочиста тиша. Віце-губернатор і голова управи стояли, ніби переможці, що виграли баталію... Але такий урочистий спокій тривав лише кілька хвилин. Делегати різних груп вінками оточили пам'ятник. На постамент зійшов Борис Грінченко і горлоно зачитував напис на кожному вінку:

— Від письменників Києва: «Ти до нового всесвітнього життя збудив рідне слово»... Від Українсько-руського наукового товариства у Львові... Від Одеського літературно-артистичного товариства: «Батькові нової української літератури, славетному автору «Наталки Полтавки»... Від львівського товариства «Прогресу»: «Народному просвітителеві»... Від академічної громади в Галичині: «Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть»... Від товариства українських дівчат у Львові...

Покладення кожного вінка супроводилось гучним «Слава!». Тисячні голоси лунали на вулиці. Нарешті всі вони злились у неугавне, урочисте й грізне «Сла-а-а-ва-а!».

Віце-губернатор, єпископ, урядові особи десь зникли. Перемогло народне свято...

Почалось урочисте засідання міської думи в театральному залі гоголівського будинку. Засідання відкрив міський голова Трегубов. У президії зайняли місця й члени управи губернiального земства з головою Лизогубом Федором Андрійовичем.

Губернаторську ложу заповнили найзначніші офіційні особи, серед яких — єпископ, віце-губернатор і невідмінний радник Філонов.

Театр переповнений. На гальорку пробралися й Панасові побратими. Серед них він пізнав непримиренного Гната.

Відкривши засідання, Трегубов зачитав пишномовну привітальну телеграму губернатора Урусова:

«З берегів Леману, опіваного Вольтером, Руссо і Байроном, моя думка переноситься до любимої вітчизни, і, приєднуючись до святкування відкриття пам'ятника народному поету Котляревському, славетному синові нашої дорогої Полтави, я прошу прийняти і передати міському громадському управлінню моє поздоровлення».

Ще тільки дочитував голова привітання князя Урусова, як на гальорці хтось роблено кахикнув. Панас Якович пізнав — так кахикав залізничник Гнат, коли хотів висловити своє заперечення. З прихованою усмішкою в очах поглянув на Василенка. Раптово почулися аплодисменти з губернаторської ложі, їх підхопила президія і дехто в залі.

Після зачитання телеграми губернатора єпископ Іларіон залишив ложу. В його блідому, засохлому обличчі можна було бачити задоволення з того, що, мовляв, не дарма я кропилом орудував сьогодні, щоб свято проходило з усією офіційною чемністю. В ложі залишився віце-губернатор з своїми підручними. Не криючи своєї тривоги, туди поглядав Трегубов. Він надав слово для довідки про історію побудови пам'ятника книгареві української книгарні Маркевичу. Далі виголосив коротку доповідь Іван Стещенко про художньо-літературне значення творів Котляревського.

Наступні виступи жінок — Олени Пчілки та Єфіменкової — викликали пошвавлення в театрі. «На сторожі коло їх поставлю слово!» — останні слова Єфіменкової злилися з овацією.

Від губерніяльної земської управи привітання виголосив голова Лизогуб Федір Андрійович. Він говорив з таким незаперечним пафосом, ніби давав управителям вказівки в якомусь із своїх маєтків. Слухаючи його, Панас Якович похитав головою.

— Чого ти, Панасе? — запитав Василенко.

— Сумно стало... Пригадав його брата Дмитра Лизогуба... Той загинув на ешафоті, а цей ніби гріхи його замовляє своїм ліберальним вірнопідданством. По-іншому говорив би сьогодні наш друг, член таємної «Унії» Дмитро....

— Можна пишатися добірною промовою земського пустобреха.

На трибуні львівський делегат, член австрійського парламенту Романчук, потрепав своєю сивою чуприною, вишколено сипав цілими жмутками урочистопатріотичних слів. Першим заплoduвав йому в ложі віце-губернатор, а на гальорці знову хтось дошкульно кахикнув. Трегубов посадив Романчука в президії поруч з головою губерніяльної земської управи.

Панас Якович не аплодував промовцю, нахилив голову.

— Це ж той, — тихо звернувся до нього Василенко, — про якого Франко сказав: «Ти, брате, любиш Русь, як хліб і кусень сала».

Інакше була сприйнята скромна, але зворушлива, сердечна промова Василя Стефаника. Ніби представлені тут дві Галичини — одна в особі Романчука, а інша, демократична, в особі Стефаника.

Красиво й переконливо вітав галичанин Студинський, закінчуючи промову:

— Він підняв нас до сонця правди, сонця науки, сонця братолюбства!

Ще виступали галичани, буковинці. Від чеської громади вітав Коварджик...

Професор Харківського університету Сумцов говорив повільно, ніби викладав свої історико-філологічні дослідження з висновками:

— Не бідний той народний ґрунт, на якому могли вирости такі спостережливі й чулі письменники, як Іван Петрович Котляревський.

Тільки ступив на трибуну представник Чернігівського драматичного товариства Михайло Коцюбинський, як голова захвилювався, зустрівся поглядом з віце-губернатором, що неспокійно засовався в кріслі. Фонвізін не зводив очей з голови зборів. Трегубов читав загрозу в такому погляді. Його чотирикутна постаць ніби наїжачилась і набубнявіла.

— З того часу,— лилася чистим джерелом промова Коцюбинського,— забуте й закинуте під сільську покрівлю слово, наче фенікс з попелу, воскресло знову і в устах батька нашої української літератури Івана Котляревського гучно зазвучало по всьому світу!..

Трегубов не переставав позирати то на промовця, то на віце-губернатора, який чимдалі більше хмурих брови, пускаючи загрозові стріли на голову зборів.

Пронеслись бурею оплески. А на трибуну виходить Андрієвська від Чернігівського драматичного гуртка. На голові в неї солом'яний капелюшок. Світле волосся, блакитні великі очі й чарівна усмішка — дівчина швидко привернула увагу слухачів. Вона, позираючи на Лесю Українку, яка відповідала їй схвальним поглядом, почала:

— Шановні панове!

Тут сталася несподіванка. Трегубов, зустрівши нищівний погляд Фонвізіна, почав дзвонити. Але дівчина продовжувала.

Голова дзвонить, не даючи промовляти. Віце-губернатор підіймається з крісла, ще раз кидає грізний погляд голові і виходить з ложі. Радник Філонов залишається. Він звівся, тримаючись за ефес шаблі, наче збирався придушувати чергове повстання.

Зблідлий Трегубов продовжує дзвонити. Вловлюючи хвилину, дівчина настирливо знову:

— Шановні панове!

Нарешті тремтячим голосом звертається Трегубов:

— Панове! На цьому урочистому засіданні не повинно бути місця демонстраціям! Ми мусимо додержувати урядових розпоряджень!

З гальорки голосно-задириливо почулося кахикання і розлігся визивний сміх. А відтак знявся галас. Чулися вигуки:

— Ганьба!

— Дайте говорити дівчині!

— Свободу дайте!

Як хвиля під час прибою, прокотився по театрі рокіт від гальорки до залу. Здавалося, що й розвішані на другому ярусі портрети Гулака-Артемовського, Гребінки, Квітки-Основ'яненка, Костомарова заворушилися. А Шевченко в срібній рамініби ожив і гнівно, заклично поглянув навколо, зупинивши схвальний погляд на дівчині.

Знову потрясав у повітрі дзвінком голова, не давав промовляти.

На сцену швидко підіймається харківський присяжний повірений Міхновський. Галас спадає.

— Мені доручено зачитати привітання, написане

тою мовою, яку віродив у літературі Котляревський,— виразно говорить Міхновський.— Якщо виступати на святі Котляревського його ж мовою заборонено, то я забираю текст, а привітальну теку залишаю президії зборів,— кинув на стіл.

Знову галас, дзвінок голови. Міхновський не сходить зі сцени.

— Прошу,— продовжує він,— записати в протокол засідання мій протест і дати виписку для оскарження в сенат.

— Правильно! — загули голоси.

Трегубов розгубився, переглянувся з Лизогубом, мовляв, що ж робити? Дівчина кидає і свою порожню теку на стіл президії, сходить зі сцени, зустрінута обіймами Лесі Українки. Підіймається чернігівський повірений Шраг. Його висока постать, сивизна, впевнена мужня осанка справляють враження.

— Я підтримую законну вимогу повіреного Міхновського і приєднуюсь до його протесту.

Трегубов надає слово співробітникові «Орловського вестника» Чоботарьову, сподіваючись якогось захисту.

— Друзі! — почав Чоботарьов.— Ми прибули сюди з Орловщини на народне свято. Нас обурює таке становище. Я — орловець — приєдную свій протест, погоджуючись з попередніми ораторами!

У залі не змовкали вигуки. Їх підтримувала галльорка.

— Ганьба!

— Дайте свободу ораторам!

— Геть узурпаторів!

— Свободу дайте!

Трегубов озирався навколо, наче поскубаний горобець, сидячи на кілку.

На сцену виходили один за одним представники, що мали читати свої привітання. Вони демонстративно забирали тексти привітань, а порожні теки клали на стіл президії.

Першим піднявся з місця Василенко, за ним Панас Якович та Короленко, демонстративно залишаючи зал. За ними рушили й інші.

Трегубов, розводячи руками, звертався за порадою то до Романчука, то до Лизогуба.

Швидко театр опустів. Горленко неохоче виходив, невідомо до кого промовляючи:

— Яку ж кореспонденцію я подам до «Нового времени»? Таку справу тихо та мирно треба чинити.

Лише президія залишалась за столом. А над нею висів у позолоченій рамі портрет імператора, який байдуже дивився на опустілий зал.

На вулиці ще купчилися люди. З'явилася поліція, щоб «пресекать демонстрацию» за вказівкою віце-губернатора Фонвізіна.

До Мирного підійшов Короленко.

— Маю з вами говорити, Панасе Яковичу.— Разом пішли вулицею, запрудженою збуреними людьми.

Де групувалась молодь, почувся заспів жіночих голосів:

Шалійте, шалійте, скажені кати,
Годуйте шпівнів, будуйте тюрми...

Пісню підхопили десятки голосів. Залунала, набуваючи чимраз більшої потужності, мужня мелодія, наче виривалися з обіймів печалі слова й шукали простору та волі.

— Вперше чую таку пісню,— звернувся Короленко до Панаса Яковича.

— То галичани подарували її Котляревському. Незабаром появився Філонов на коні. З ним жандарми.

* * *

Людно було на святі й наступного дня. У гоголівському приміщенні відбувався літературно-художній «ранок», відкритий декламацією:

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину;
На калині одиноке
Гніздечко гойдає,—
А де дівся соловейко?

Увесь пафос артистичного таланту Микола Садовський вкладав у Шевченкові слова віршу «На вічну пам'ять Котляревському».

Уривки «Енеїди» читає Михайло Старицький. Довгі сиві вуса, острішки гострих дорідних брів, племін старечих, наповнених юнацьким вогнем очей — здавалося, ожив мандрівник з Енеєвої ватаги...

У перерві Панас Якович зустрів Володимира Галактіоновича. Він тримав розгорнуту газету «Полтавський вестник», наповнену з початку до кінця статтями, повідомленнями про Котляревського та відкриття пам'ятника. Газета відкривалась статтею Бориса Грінченка.

— Газету не можна обвинувачувати у відсутності лібералізму,— посміхався Короленко.— Ще нема й року, як почала жити в Полтаві перша приватна газета, а успіхи наявні...

— То завдяки енергії Дмитра Іваненка. Він охоче

вміщає й мої етнографічні нариси,— додав Василенко, що підійшов до приятелів.

— Будете тут? — запитав Короленко, показуючи на повідомлення в газеті:

«31 серпня в ресторані «Монголія» відбудеться обід для шановних гостей, прибулих на відкриття...»

— Завітаю.

— Зустрінемося там...

Після перерви — концерт. Диригує Микола Лисенко. На завершення — вистава «Наталки Полтавки» з участю славетних братів Карпенка-Карого, Саксаганського, Садовського...

В ресторан «Монголія» Панас Якович лише завітав, бо поспішав до себе на Кубищани, куди мали прибути приятелі. Разом з ним поїхав і Василь Стефаник, який шукав нагоди порозмовляти в серйозних справах, виконуючи доручення Івана Франка. Така розмова відбулась у домашньому кабінеті Мирного.

— Маю особисте прохання до вас від Івана Яковича Франка і звертання нашої українсько-руської радикальної партії,— почав Стефаник.

— Я схиляюсь перед Іваном Яковичем і радий виконувати його прохання.

— Прохання взяти на себе тяжку ношу... Репрезентувати тут, у Полтаві, нашу радикальну партію, як партію переважно селянської демократії.

— Демократичні й соціалістичні ідеали радикалів мені дорогі... Але партія радикалів — це своєрідне явище для Галичини... У нас розкриваються ширші демократично-революційні обрії.

— Так, Панасе Яковичу. Вашими горизонтами я теж захоплююсь, їдучи сюди, мав намір обов'язково побувати в Петербурзі і зустрітися з Максимом Горьким, почути його живе слово. Радив мені Франко

зустрітися з ним і передати низький уклін. Довідався, що Горький десь виїхав. Шкодую, що не відбудеться сподіваної зустрічі.

— Передайте Івану Франкові, що його прохання виконуватиму,— повернувся Мирний до попередньої розмови.— По можливості об'єднаю групу прихильників.

— Це добре. Інформуватиму Франка про наслідки нашої розмови...

У вітальні вже сходилися гості. Їх приязно приймала Олександра Михайлівна, знайомила з своїми дітьми.

— Це наш найстарший — Вітя — одинадцять років має... Навчається в гімназії. І Мишко незабаром поступить туди. А Лёня лише починає буквар листати й малюнки вирізує...

— Ні, не вирізую... Татко заборонив,— засоромився хлопчик і закрив обличчя матеріною спідницею.

— Бачите, який,— сміялась Олександра Михайлівна. Забрала дітей, відвела в дитячу кімнату. Вернувшись, сіла за фортепіано. Полились мелодійні звуки. Гості невимушено вторили:

Ой що ж бо то та за ворон,
Що по морі крикає?
Ой що ж бо то за бурлака,
Що всіх бурлак збирає?

— От і зібралися бурлаки під твою покрівлю, Панасе, в твоє кобищанське гніздо,— Олена Пчілка обняла Олександру Михайлівну.

— Дякую, друзі, за увагу... Прошу до столу.

— Почекай, Панасе! До столу ми ще встигнемо,— заперечив Микола Дмитріїв.— Оце ми розмовляли з Ольгою Петрівною... Є така думка, щоб організувати

видання в Полтаві журналу і дати йому назву «Рідний край».

— Хороша думка. Я пристаю на таке діло,— підтримав Михайло Старицький.

— Коли про це зайшла мова в моїй хаті, то мені належить гаряче привітати друзів.

— І стати на чолі редакції журналу! — додав Василенко.

— Ні... З багатьох міркувань належало б очолювати журнал Миколі Андрійовичу як повіреному. Та й без Ольги Петрівни не обійтись.

— Згода! — відповіла Олена Пчілка.— Тяжка справа... Мине не один рік, поки доб'ємося дозволу.

— Не впадай, мамо, у свої вагання! — обізвалася Леся Українка.— Події розгортаються... Може, околиє скоро отой шеф жандармів...

— Леся, ти занадто оптимістична й радикальна. Не так воно все діється,— застерігала мати.

— Мамо, завжди я не мирюся з тобою. Треба дивитися на хід подій з високих гір, а не з тихої долини... Запрошую все наше товариство до себе, в «Зелений гай», під Гадячем. Там я прочитаю свої нові вірші, поеми.

— Та й на Драгоманову гору завітаємо,— додала Олена Пчілка.

— Про таку подорож я давно мрію,— погодився Мирний.

Леся заграла на фортепіано, приспівуючи:

Сміливо, друзі...

— Завжди вона щось вигадась,— хитала головою мати.

Ще дужче Леся вдарила по клавішах. До неї підійшов Панас Якович, тепло, по-батьківськи поклав

ій руку на плече. Стояв, зачаровано слухаючи приспів. На верхів'я широкого ясновидства підіймала його нова сила.

* * *

Хата на Драгомановій горі за тридцять літ відтоді, коли зустрічався тут Панас Якович з друзями, похилилась, вгрузла в землю, мов стара бабуса під ношею часу. Покошлана вітрами солом'яна покрівля почорніла, місцями взявшись зеленкуватим мохом.

Навколо вересень розсипав позолоту, забираючи її в сонця та вкорочуючи його літню орбіту. Застиглі в таємничих передчуттях сади випромінювали щедроти землі пахошами переповнених щільників та достиглих плодів. Задумливо оглядали птиці спустілі від пташенят гнізда; лише безжурно юрмилися горобці, розсипаючи дрібнодзвонне цвіркотіння по городах, тинах і деревах. Стоячи на одній нозі, лелека мудро вимірював простори далекого лету.

Олена Пчілка сіла на призьбі під навислою стріхою.

— Тут я,— мовила,— ще дівчинкою колись ранками вигрівалась проти сонця... Примощуйтеся, друзі, де хто може.

— Недаром тебе брат Михайло прозвав Пчілкою. Можеш і на карнизі присісти,— Панас приліг біля призьби на зів'ялій траві.

Гості розташувались коло столика, чепурно застеленого вишиваною скатертиною.

— Пригадую цю скатертину дуже давно,— поважно обізвався Михайло Старицький, сідаючи на трухливий пеньок. Біля нього знайшов собі місце і Микола Лисенко.

— Мамо, тож бабуся для Михайла Петровича вишивала. А він поїхав у чужі краї, залишивши скатертину в цій хаті.

Згадка про Михайла Драгоманова розчулила Старицького.

— Пригадую, як ми на цьому подвір'ї зустрічалися з ним... Не забув, Панасе?— запитав Старицький.— Тоді деревця саджали, а тепер, тільки подивись.

— Не забув, хоч минуло багато часу... Тоді в тебе, Михайле Петровичу, були ще зовсім чорні вуса і не такі довгі, як тепер.

— Скільки тоді райдужних надій плекалося в наших молодих серцях! Приніс оце сюди я своє пошарпане серце, що вже наче мохом у грудях поросло,— крізь імлісту поволоку карих очей Старицького запитливо пробивалось хвилювання, наче він намагався виглянути з минушини в майбуття.

— Михайле Петровичу! Голос серця передається поколінням. Пригадуйте, як ви закликали колись нашу молодь до праці... «На вас, завзяті-юнаки... кладу найкращі гадки»,— Леся обняла Старицького.

— Спасибі, доню, що не забувавш доброго. Але підтято наші крила. Несем стражденницький вінець.

— Несем, Михайле... Несем. А хто прийме його?

— Мамо! Ї кому перейняти вогонь сердець. Він незгасний, як іскра Прометея,— Леся випросталась, мов розквітла мальва.

— Тобі все здається таким, Лесю, як у казці. А ми дивимось на світ очима досягними й бачимо глибше.

— Розквітнуть троянди червоні колись там, де тепер ставлять шибениці...

— Доки розквітнуть, то доведеться багатьом по-
гойдатися на них,— Олена Пчілка сумовито дивилась
на Лесю.

— Історія поведе на шибеницю тиранів, гнобиге-
лів думки вільної, честі і правди. Вітер революції
змете шибениці!

— Лесю, страшить мене той вітер революції.

— Вітер... То наш вітер. Він розвіє тумани. Хай
собі віє! Тверда рука напинає вітрила!

— Ти невгомона, як той рвучкий вітер.

— Так. Його Михайло Петрович називає боре-
вієм... «Сміло глянемо в вічі борвію та зміркуємо усе
розумом»... Так, здається, сказано у вашому вірші,
Михайле Петровичу?

О, скільки бід, розрад і катування
На тім шляху тернистім я дістав —
За серця жар, за вибухи змагання,
За сянку моїх питомих мрій,
Сподіванку народного пробудка!
Не раз мене всипав наклепів рій...—

Старицький опустил на груди голову.

— Я поділяю, друже, твоє хвилювання. Разом
несли ми, як ти говориш, отой «стражденницький ві-
нець». Ти в поезії, а я в музиці.— Микола Віталі-
йович замовк, збираючись з думками.— Породжені
струнами звуки — вічні. Вони нескоримі, бунтівливі.
Коли хочете знати, то музика є найреволюційнішим
виявом людського духу. Музика може покоряти сер-
ця і вести людей на звияти. Народ, що втілив себе
в музиці, безсмертний. Як ти думаєш, Панасе? Знаю
тебе, як поклонника Бетховена. Він у музиці прого-
лосив визволення людини від приниження її, поши-
рив горизонти вільної художньої мислі... Що ж ти
мовчиш, Панасе? Про щось мариш?

— Дивлюся, як виблискує проти сонця хвиля на Пслі. Тече він... Тече... І хлопцем був я, тік... І тепер з посивілою головою прийшов сюди, а він все тече, відміряючи час своїм невинним плином.

— Хочеться поплинути за тим плином в невідомі, незнані світи! — вкинула Леся.

— Ти велика мрійниця, Лесю! Все тобі кудись линути, забиратися на високі гори... А мені здається, що й з цієї Драгоманової гори далеко можна сягти зором. Подивися, Лесю, на пишноти нашого краю! — хвилювалась Ольга Петрівна.— Тут Михайло Драгоманов плекав свої найкращі мрії.

— І поніс їх у далекий світ... Я шаную свого дядька... Але те, що плекав він у своїх мріях, є пройденим шляхом. Зараз нові часи... Нові сили діють у суспільстві!

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.

— Боюсь, дочко, щоб з тим каменем не зірвалася в провалля.

— Не бійтеся, мамо! Один сміливець розіб'ється, а його вчинок породить тисячі ще завзятіших мандрівників на високі гори вселюдського прогресу!.. Схиляюся перед тими, що на своїх знаменах написали гасло: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Панас Якович пригадав збори залізничників, коли агітатор зачитував їм ленінську «Искру».

— Вогонь твоїх речей, Лесю, зігріває моє серце. Приходять нові покоління, приносять з собою молоду силу, нові ідеали. Іде той час, що про нього мріяв Шевченко:

І день іде, і ніч іде,
І, голову скопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

— Хай гряде! До дна вип'ємо наповнений келих,— Старицького не залишав давній артистичний хист.

— Краще даваймо пити чай,— перевела на інше Олена Пчілка.

Гості розташовувались під розлогими вербами.

Пожовтілими стернями стеляться лани. По них сонячні плями котяться, вириваючись з обіймів хмар. А думки линуть в сизопере безмежжя, де небо і земля злилися в неосяжній повені просторів.

* * *

Здавалося, приніс сюди найсвятіші поривання душі. Пройшовши крізь грозові буревії днів, зупинився тут, на цій рідній горі, де залишив юнь і мереживо весняних марень. Наче пілігрим після тяжкої подорожі, зупинився на межі, до якої привела уява в шуканнях дивної країни заповітних мрій і видінь.

Зів'ялий ромен стелився по стежці, шурхотів під ногами, обдаючи давно знайомим пахом степового роздолля. Впивав його, тамуючи жагу. Як і колись, шастали з-під ніг коники-стрибунці, наче вітали прибуття гостя до берегів кришталєвоводного Псла.

У замріянім забутті простував зарослою стежкою, якою не раз ходив у молоді роки. Тихо присмерками обволікався Псьол. Ще щільніше горнулась до нього Грунь. У таку пору, бувало, простував до гіллястої яблуні. Пішов і тепер. Віддаля пізнав постаріле дере-

во. Ще пишніше воно розпустило гілля, вкрите вересневою позолотою.

Червоно лягало сонце, фарбуючи кривавим промінням обвітрену хатину біля яру. Здавалося, от-от вийде дівчина з коромислом на плечі. Чекав, наче вірив, що трапиться чудо. Хотів вірити. Хотів на мить повернути давні роки і віддати їм незгаслий трепет свого серця.

Ніби зачарований, підходив ближче. Від хати повіяло пусткою, з-під стріхи випурхнули кажани, жалібно заскімлили. За причілком щось, наче ведмідь, заволохатилось. Підійшов ближче і побачив, що то сидів старий скоцюрблений дід. Привітався, запитав...

— Гай-гай, чоловіче добрий,— сплеснув руками дід.— Давно хата пусткою стоїть, наче заклята. Люди обходять... А мені байдуже... Пасу ото овечат, то треба ж десь і присісти, хоч у поганенькому затишку. А що сичі водяться в пустці, то до того звик. Вони, як малі діти, плачуть. Все-таки обзивається щось живе. Плачуть відтоді, як прибилась сюди, до колишньої материної хати, безталанна вродливиця... Здається, Галею звали... Прибилась після довгих блукань. Не застала живою матері... Було це лютої зими. Тут і околіла, замерзла під рідною хатою. Хрещений люд зійшовся... Поховали бездомницю... Вітер і могилку розвіяв. Там, під яблунею...

— Дідусю! Не говоріть більше, не говоріть!..

— Якщо не говорити, то й не буду...— Дід погнав овечат.— Бришки, бришки до двору, кучохвості!..

Стояв як очманілий. Якась невидима сила ніби заворожила на цьому місці. Де поруч яблуні красувався колись широким листом кучерявий клен, тепер чорнів пеньок. Сів на нього...

Темінь поволі кутала околиці, занурювалась у густі віти. Тихо ронився на землю шелест разом з падаючим зрідка листом.

Місяць сходить, як і колись. Лише здавалося, що тепер його проміння сіяли холодну луску по землі. Зорі одна за одною запаливались у бездонному небі, посилаючи приязну усмішку й тихі сльози...

Сидів, ніби чекав когось... Та хіба можна повернути минуле? Хіба трухлявий пеньок від клена візьметься знову зеленими кучерями?

Пітьма ночі трепетно голубила в своїх обіймах землю. Полинем пропахлий вітерець шепотів нескінченну казку. В срібному мареві гойдалися тумани, колихаючи пісню...

Стелися, барвінку, низенько...

Хто співає її? Чий голос в'ється над цими зачарованими просторами? Яка вродливиця вторить недоспівану колись пісню? Це ж її улюблена пісня. Яка дівчина тепер голубить її своїм звабливим голосом? І куди, якими шляхами чи роздоріжжями понесе вона цю пісню, щоб відірвати від серця і кинути в невідомі світи? Зринали у спогадах болі, як каламуть.

Перекликалися півні... Так само, як і колись. Лише тоді викликали жаль за вкороченням ночі, а тепер ніч здавалася нездвичною, замороженою. Тепер і сичі плачуть, як осиротілі бездольці... Стривай! То вони розповідають билицю...

Про що вона марила в останньому сні? Яку тривого принесла до рідної хати? В думках зринали фрагменти для останньої частини роману «Повія».

«Сон колише її, наганяє ще більше забуття. Це зразу наче що по зашийку її тріснуло, аж кинулась вона, посипали іскри з очей — і... диво... перед нею

літо. Гаряче іскристе сонце котиться по високому небу, золотом горять зелені поля під тим сонячним світом, пташки співають, летючі метелики в'ються перед очима, у повітрі пахощі. Вона ходить по полю, по котрому поросло буйне жито, пшениця. Лани без міри, без краю, вітер гойда молодий та довгий колос, хвилюю мчиться від лану до лану. «Чие се поле?» — пита вона прохожого шляхом чоловіка. «Твоє поле», — каже той, скидаючи перед нею шапку... І от з усіх сторін, з усіх країв, з-за густої пшениці і високого жита почали витикатися дівочі і жіночі голови, гладенько причесані, гарно завітчані. Личка у їх рум'яні, очі ясні та тихі... І всі кинулися до неї. «Ось наша мати! Ось наша мати! Підтомилася, бідна. Візьmemo її та донесемо до хати». І, піднявши на руки, молоді та дужі, понесли її полем. Широким шатром розстилається над нею небо синє, по йому ні плямочки, ні хмарочки, хіба де чорною точкою тремтить жайворонок, сиплючи свою пісню на землю...»

Ніби відбулася ще раз зустріч з незабутньою людиною. Здавалося, виконав свій обов'язок...

На прощання знову зійшлися біля хати, завжди радії гостям.

Микола Віталійович зняв кобзу з верби.

— Хто може тримати закутою в німоті гармонію, що її породжують життя і мрії? Якщо людська рука не торкатиметься до цих струн, то вітер бринітиме ними, розбуджуючи сплячих і заскнілих! Не знаю, який бог змайстрував багатострунну ліру. Але вірю, що той бог був сином самого сонця.— І почав перебирати струни.

Звуки обіймалися з гнучким рясновіттям, гойдаючись у сонячній позолоті. Сонце горнулось до задумливого обрію, єднаючи свої проміння з достиглими пахощами вересневого надвечір'я. Уронили з піднебесся ледве чутний клич дикі гуси. Старицький звівся, простягаючи благально їм услід руки.

— Гуси! Гуси! Поверніться! Не відносьте на своїх крилах у безвість наших років. Верніться з ними разом. Хай ще раз упадуть на наші плечі пережиті негоди. Верніться! Благаю вас, гуси!— Він нагадував древнього сивого віщуна, що закликав у заклинанній позі.— Гуси! Гуси! Не зважаєте? То летіть на вільні простори! Несіть у майбуття наші печалі, нашу тривогу й мрії. Несіть щастя для тих, хто народжується. Хай зустрічає вас надхмарне сонце, вітайте його від нашого покоління, від нашої землі!

Замовкнувши, він ще стояв нерухомо, ніби чекав чогось, ще неспізаного в житті. Здавалося, древня сила підіймала його на височині того лету, щоб оглянути далі. Наче віки розкривали свої двері, з яких виходили тіні, що увінчали безсмертям ці простори. Оглядаючи їх, стояв колись на горі древній князь, своєю сивою мудрістю зважуючи пересторогу від половецьких руйнівних набігів. Виходив на цю гору козацький літописець Грабянка, щоб далі окинути зором землю й увічнити її своїми думами.

Минають дні, минають ночі, стираючи грані століть, і сходяться сюди діти сонця й громовиць, щоб нести дари свого серця й щедрої душі...

Віками потомлене сонце лягло на відпочинок. Синовою киреєю земля постелила йому постіль і сама готувалась до сновидінь. Далеко за Пслом раптово спалахнула пожежа, наче хто присвічував, щоб не заблудитися в північній темряві доріг.

— Горить там, де й колись, пригадую, горіло,— роздумливо мовив Панас Якович.

— Знову горить? Який жах! — Ольга Петрівна злякано дивилась, як темними звоями стелився дим.

— Знову горить, мамо! Яка краса, пробудження! То вогонь гніву! — Леся випросталась. — Продовжуйте грати, Миколо Віталійовичу!

— Я граю, коли наструнюється моя душа.

— Хай бринять натягнуті струни! В музиці ви продовжуєте сторінки мого «Вавілонського полону».

Старицький все ще стояв у благальній застиглій позі, наче в бронзі литий. На його розкосмачених вусах повисли росисті краплинки, виграючи переливами рожевого перламутру.

Микола Віталійович гучніше вдарив по струнах. Звуки покотились по гнучкому сріблолистя верби, викрешуючи іскри, що стелились по зів'ялій траві.

* * *

Не квапився повертатися до Полтави. Службові справи затримували в Гадячі...

Коли ж виїхав уже з міста, то думками ще не розставався з ним. Просив фурмана не гнати швидко коней, оглядав давно знайомі гаї, байраки та плеса. Краєвиди викликали милі спогади. Ніби знову поверталися забуті пригоди, щоб наповнити серце тривогою скороминучої юності.

Та поволі виривалася думка з обіймів минулого й ластівкою закружляла над рідною оселею. Старші сини десь уже в школі. А менший — з Олександром, дома. Але чому вона була такою засмученою, коли випроводжала в дорогу, ніби крила якісь таємниці. Та й раніше помічав нервування дружини, але не міг

дати ради. За останній час, особливо після губернаторського бенкету, вона виявляла розгубленість, часом впадала в мовчанку. Тоді прозорі очі вкривалися серпанком смутку. Перестала грати на фортепіано. Але кого винити в цьому? Може, справді він винен у її нервуванні? Іноді бачив її заплаканою. На запитання не відповідала або обмежувалась стислим «так», «минеться».

А праця по службі весь час збільшувалась, до того ж творчі задуми забирали все дозвілля. Інші чиновники справді більше віддавали часу своїм дружинам. Картав себе і забігав думкою до кобищанського будинку, хотів цього разу найтепліше зустріти дружину. Везе їй вишивані червоним та чорним подарунки. Хочеться побачити в її мрійних очах тиху радість і послухати гру на фортепіано. Роздумами скорочувався нудний шлях...

Ось і Полтава. Сутінками крилися вулиці, коли прибув до власного дому. На порозі зустріла няня. З виду побачив — щось сталося.

— Олександра Михайлівна де? — тривожно запитав.

— Поїхали...

— Куди?

— Сказали, що в Карлівку до Шейдеманів.

— До Шейдеманів?!

Вибігли діти, обіймали батька.

— Мама поїхала... Мами нема дома,— розпочли во повторювали.

Сіли вечеряти. Панас Якович намагався не виявляти своєї схвилюваності, розважав дітей. А коли мимохідь поглядав на стілець за столом, де завжди сиділа Олександра, то діти, вловлюючи неспокій батька, переглядалися між собою.

Коли всі послули, Панас Якович підійшов до фортепіано. Воно було розкрите, ноти не прибрані.

Ще довго сидів у кабінеті. А поруч бюст Шевченка. Наче чув слова:

Минають дні, минають ночі.
Шелестить позовкле листя.

За вікном справді тоскно шелестіло листя, а над верхів'ями дубів незрадливо сяяли зорі.

Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу ваятись...

Благально звучали слова Кобзаря, наповнюючи болем невсипучі думки.

* * *

Лагодився виїхати в Карлівку, щоб відшукати Олександру. Але з кожним днем обтяжували службові справи. Якась лихоманка потрясала урядові кола, приносячи недобрі вісті з Далекого Сходу.

В Полтаві лютував Філонов, а ім'я міністра внутрішніх справ генерала Плеве звучало з кожним днем погрозливіше. Чинovníки ладні були молитися шефу жандармів. Ширилися чутки: «Плеве заборонив», «Плеве попередив», «Плеве дав наказ». Були такі, що мовчали при згадці високої особи або хмурили чоло. Чимало знаходилося і тих, у кого гнівом наповнювалися очі, коли заходила розмова про всеросійського сатрапа.

Плеве до того наводнив місто жандармами, справниками, що їх стало більше, ніж книжок у книгарнях.

Не минула ласкавої уваги шефа жандармів демонстрація під час відкриття пам'ятника Котляревському. Над Полтавою, як і над всією країною, нависали зловісні хмари. Це помічав Панас Якович і по роботі в казенній палаті, і по запроваджуваному цензурному режиму.

Генерал-губернатор Урусов підозріліше й суворіше почав ставитись до роботи службовців у державних установах, вбачаючи всюди крамолу, навіть у діяльності земства. Він запроваджував суворий нагляд за службовими особами. З цією метою давав необмежені повноваження Філонову, покладаючись на його тверду руку й жандармську вправність.

З дня на день чекав Панас Якович прийому в губернатора. Після перебування в Полтаві міністра Плеве князь Урусов став жорстокішим і роздратованим.

Повертаючись пізно з роботи, Панас Якович знаходив утіху в зустрічах з своїми друзями. Найчастіше заходив до нього Василенко. З ним зустрічав і різдвяні свята. Вперше довелося святкувати без дружини. Олександра Михайлівна не поверталась з Карлівки.

— Вікторе Івановичу,— звертався до друга,— розділи мою самотність на свята. Разом поколядуємо.

— Добре. Я можу запросити таких колядників, що й земля під ними загуде. Вдаримо, як циган рядом, лихом об землю. А тим часом все перетовчється та перемелеться...

Ще ніколи в Панасову хату на Кобищанах не сходилось стільки колядників, як цього року. Стіл у вітальні було густо заставлено їжею та напоями. Колядували у дворі, під вікнами й у вітальні.

Славили в колядках господаря, бажали щастя всьому роду. Завітала разом з колядкою в хату не-

меркнуча краса, в якій єдналась дарована землею родючість з вродою й честю людини.

Віктор Іванович організував з колядників добірний хор і сам керував ним. Всю вітальню заповнили співаки. Дотепи, сміх потрясали весь будинок.

Змагались співами дівчата з парубками. Прославлялася врода, хоробрість у козацьких походах, висловлювались сподіванки щасливих зустрічей.

Ой добрий вечір, пане господарю!
Радуйся, ой радуйся, земле!
Вимітай двори, застилай столи!
Клади калачі з ярої пшениці!..
Буде до тебе три гості разом.

Сподіванка гостей розчулила Панаса Яковича, і він уважно вловлював слова колядки, як тривожну передвістку.

Що то перший гість — тепле сонечко,
А другий же гість — ясний місяченько,
А ще й третій гість — зоря ясная...

Саме в цей час розкрилися двері вітальні й увійшла вся засніжена Олександра Михайлівна. Вона здивовано зупинилась. Колядники продовжували:

Ой добрий вечір, добрий вечір...

— Мамо! Мамо! — кинулись до матері діти. — До нас коляда прийшла!

Наче зачарована несподіваним сном, Олександра стояла, не рухаючись з місця.

— Прибула? — тамуючи докором радість, обізвався Панас Якович і почав знімати з неї засніжений кожухок.

Колядники продовжували співи. Хвилину слухала Олександра, а потім сіла за фортепіано і взялась

добирати мелодію колядки. Тоді ще злагодженіше зазвучали голоси. Панас Якович не відривав свого погляду від дружини. Збуджене після морозу лице пашіло, як колись, коли вперше слухав її гру. Підійшов, ніжно поклав руку на плече. Колом обступили діти, зазираючи в обличчя матері.

Нова радість стала,
Як на небі хвала...

— Нова радість... Пізнаю її,— тихо, як молитву, шепотіла Олександра.

* * *

Кожен день нового року приносив тривожні вісті. Нарешті мала відбутися зустріч Панаса Яковича з генерал-губернатором. Всеросійський жандарм Плеве лютував. Відбувалися арешти, ув'язнення без суду.

Кожного дня Панас Якович переглядав оголошення й офіційні повідомлення в «Києвлянині», звертаючи увагу на загострення взаємин з Японією. Газета за 29 січня 1904 року привернула увагу оголошенням про виступи в Києві трупи Саксаганського й Садовського. Сповіщалося про вистави п'єс «По ревізії», «Запорожець за Дунаєм» та про черговий бенефіс Карпенка-Карого в комедії «Хазяїн». Радів за свого побратима.

Перегорнувши сторінку «Києвлянина», прочитав:

ВИСОЧАЙШИЙ МАНИФЕСТ...

У ньому сповіщалося про початок війни з Японією. Тяжкі думи облягли, розтривожили Панаса. Нічого не сказавши дружині, поспішив на службу.

Тепер робота в казенній палаті стала ще напруженішою. Прийом у генерал-губернатора було відкладе-

но. Увагу князя цілковито полонили невідкладні справи мобілізації та воєнних постановок. З кожним днем ширилися чутки про поразки російського флоту, про загибель «Варяга», про блокаду Порт-Артура. Газети стримано повідомляли про фронтові події, які глибоко хвилювали кожного громадянина. В міському парку вечорами зазвучали тужні звуки вальса «На сопках Маньчжурії», що супроводився іноді приспівом:

І плаче народ, проклинає війну.
Прокляття війні, прокляття війні...

Здавалося, в цих звуках хрипіла, захлинаючись, вся миколаївська імперія і стогнали поневолені народи.

Тривожно минали перші місяці війни, всюди точилися розмови про Порт-Артур. Почали прибувати ешелони з пораненими, а з ними ширились прокляття. Арештантські роти на Сінній площі переповнювались людьми в сірих халатах.

* * *

Розливались плеса Ворскли, а над ними стелились риданнями дівочі веснянки. Ринула повноплинно вода, миючи коріння дубів та зітхаючи серед урвищ.

На ранніх зорях уставали люди, чекаючи нових повідомлень, а вечорами прислухалися до веснянок, бо найправдивіший голос криється в пісні. Про це не раз Василенко говорив Панасу Яковичу.

Разом вони сумували, коли одержали звістку про наглу смерть Михайла Старицького 27 квітня 1904 року. Поїхав хоронити побратима Віктор Іванович, а Панас не зміг з ним подорожувати, бо відповідальний

сько-державної пильності. Імператора супроводжував великий князь Олександр Михайлович та неодмінний супутник у «небезпечних» поїздках його величності шеф жандармів Плеве.

За імператором всюди слідував генерал-губернатор Урусов. При нагоді він протягував уперед голову, щоб виказати свою вірнопідданість зачіскою та вусами, підстриженими на імператорський кшталт. А великий живіт туго затягав блискучим поясом, бо в його утробу могли б вміститись три імператори.

Невідступно слідував і Філонов, не відходячи від свого шефа та намагаючись уловити його настрої в кожному русі пухкої руки чи у виразі гарбузоподібного обличчя.

Насамперед імператор відбув у Козельщанський монастир, взявши там участь у молебстві за дарування перемоги. У полтавському соборі він теж молився. Старому єпископу Іларіону не пощастило дожити до цього дня. Незадовго перед тим він послав свою блаженну душу до лику святих. Недарма ж прислужував йому в свій час «ясновидець» Гришко Распутін.

Тепер імператорську службу правив єпископ Гедеон — вдатний на священні промови та проголошення анафем.

Після цього моління імператор Микола забажав зробити огляд Єлецького та Орловського полків, що стояли в Полтаві. Огляд відбувався на Сінній площі, поруч якої жовтою високою громадою вишкірилися залізними ґратами арештантські роти. Тут були виставлені посилені наряди вартових, арештантам заборонили виглядати у вікна.

Найурочистішою частиною торжества було імператорське вручення офіцерам іконок козельської бо-жої матері. Офіцери в супроводі оркестру співали

«Боже, царя храни». Тільки обірвалися звуки гімну, як із-за ґрат арештантських рот ледве докотили вигуки:

— Іконками, іконками воюйте проти японців!

— Більше тюрем муруйте!

Ці слова, очевидно, вловило «недрімливе» вухо шефа жандармів, бо він насупив свої кошлаті брови і з острахом глянув на імператора... Філонов ухопився за ефес шаблі.

Ця подія стала предметом розмов у місті. Сподівалися, що Плеве не подарує такого скандалу.

* * *

Голова губерніяльної земської управи Федір Андрійович Лизогуб пишався тим, що за часів його діяльності було побудовано земський палац на Петровській площі, до якої сходились полтавські шляхи.

Пишатися належало б вправним майстрам — умільцям, що приклали свої руки до величної архітектурної споруди.

Голова земської управи при нагоді хотів похизуватися, запрошуючи на огляд будинку відомих осіб. Потрапив на огляд і Панас Якович разом з Короленком і Василенком.

Ідучи на Петровську площу, приятелі обмінювались думками про недавнє відвідання міста високопоставленими особами. Володимир Галактіонович аж потрясав своєю кудлатою головою при згадці імені Плеве.

— Коли хочете знати, Панасе Яковичу, — з притиском на словах говорив Короленко, — то історія свідчить, що здебільшого товстозаді державні мужі були обмежені на розум.

— Мені здається, що Плеве товстим задом може позмагатися з любим державним діячем.

— Невесело в країні, де державна мудрість вимірюється не глибиною розуму, а товщиною задів...

Тим часом до співбесідників підійшов Василенко. Він був заклопотаний підготовкою до відкриття будинку губерніального земства, бо в ньому відведено просторі зали для історико-етнографічного відділення Полтавського музею. Василенко, як любитель-етнограф, давав поради і архітектору Кричевському, і художнику Васильківському.

Мирного, Короленка і Василенка зустрів у вестибюлі голова губерніального земства і повів оглядати чудові зали.

Колони, різьба, кольорові полив'яні стіни з українськими візерунками справляли велике враження.

— Барокко! Українське барокко! Яка краса!— вигукнув Короленко.— Дивіться, яка динамічна композиція, декоративна пишність, контрасти об'ємів, пластика колон, ефективність кольорів... Українське барокко!

— Тут дійсно багато взято від українського барокко,— висловив свої судження Василенко.— Але мене вражають елементи народної творчості. Пригодилися і розписи полив'яних опішнянських горшків, барвистих дігтярівських та решетилівських вишивок. Я назвав би такий стиль українським відродженням...

Зупинилися біля картини, розгорнутої на всю стіну. Як живі, ідуть чумаки. Постаті, воли, вози — натурального розміру. Чумацький шлях стелеться на долину. Біля дороги баштан, курінь, стиглі кавуни.

— Це картина Васильківського «Чумацький Ромоданський шлях»,— пояснював Василенко.

— Той самий, що згадується у вашому романі? — запитав Короленко.

— Той самий,— скромно відповів Мирний.— Коли б я описував шлях після огляду цієї картини, то наповнив би його кольорами живописця. Погляньте, яка безмір шляху! Це дорога наших предків. Тому від неї пащить щедрим сонцем. Погляньте, яке приязне, закучерявлене легенькими хмарами небо!

— Кажуть, що художник Левітан заздрив Васильківському, дивлячись на небо його «Козачої левади»? — запитав Короленко.

— Небо у Васильківського — то небо України. Адже небо є дзеркалом пишноти землі. Так у кожній країні митці живопису передають у фарбах зриму красу рідних краєвидів... А постать чумака, що йде попереду чумацької валки?

— Видно, що то людина ступає по власній землі, шляхом, протореним століттями,— вставив Василенко.— На землі степовий чумацький шлях, а на небі — зоряний Чумацький шлях...

До картини Васильківського «Козак Голота» першим підійшов Короленко і зупинився, наче перед якимсь чарівним привидом.

Серед дикого степового простору, що безмежно по-слався до залитого червоною смугою обрію, височів силует Голоти-вершника. В руках у нього рушниця. Нещодавно відбувся його поєдинок з татариним — людоловом. Переможений розпластався на землі, його дикий кінь несеться, загубивши вершника. Природа своїми кольорами доповнює настрій волелюбства і козацької одчайдушності.

— Цього вершника,— промовив Короленко,— можна поставити поруч трьох богатирів у картині Васнецова.

— Можна... Але він міг би порушити заворожену нерухомість богатирів. Занадто динамічна постать нескоримого Голоти.

— Щось невимовно чарівне в картині природи,— перевів на інше Короленко.

— Так. Природа завжди промовляє до людини,— говорячи, Мирний не зводив очей з картини.— Фарби живописця в пейзажі завжди обіймаються з словом письменника. Коли зникає пейзаж з художньої літератури, то меркне і сила слова.

— Ваші думки заслуговують уваги,— докинув Короленко.

— Так. Пейзаж завжди гармонує національному колориту слова.

— А це полотно без пейзажу? — Короленко зупинився перед картиною Васильківського «Обрання полковником Мартина Пушкаря».

— Це полтавці обирають полковником Пушкаря, щоб під його булавою виступити на з'єднання з загонами Богдана Хмельницького,— пояснював Василенко.— Народ вручає обраному полковнику клейноди, як символ козацької влади. Уявіть собі, що для створення цієї картини позувала ціла труп Саксаганського!

— Подихом народного волелюбства дише картина.

Короленко пильно вдивлявся в козацькі постаті. Ніби розносився від них вільний гомін збудженої громади.

— Це мальовнича історія нашої Полтавщини.

— Не тільки Полтавщини, а й всієї України. В картинах Васильківського я ще глибше пізнаю рідну країну. Хотілося б познайомитись з художником,— Короленко поволі відходив від картини.

Голова губерніяльного земства поважно повів далі гостей, пишаючись, наче у власному будинку. Привів у вестибюль при виході, де на стіні було вигравірувано напис:

«Збудовано за часів голови губерніяльного земства Ф. А. Лизогуба».

Зупинились біля напису.

— Федоре Андрійовичу! — звернувся Короленко. — Діло ви добре зробили... Але чи не здається вам, що цей напис зітре історія? Ми знаємо, що в історії не раз бувало так, що пам'ятники залишалися, як витвір людського генія, а написи стиралися...

Лизогуб почервонів. На владному самовпевненому обличчі лягла тінь образи...

— Краще б вибити прізвище його брата Дмитра Лизогуба, що загинув на ешафоті, — стиха кинув Короленкові Панас Мирний.

Раптово з вулиці почувся голос газетяра:

— Важлива подія! В Петербурзі вбито бомбою міністра Плеве! Купуйте газети!

— Таку газету варто купити, — Мирний поглянув на Короленка.

* * *

Вісті про розстріл січневої демонстрації в Петербурзі сколихнули й розбудили всю країну. Революція почалась...

Не раз одягав убрання майстрового, зустрічався, радився з побратимами. Знав про події, прислухався до них.

Якось рано-вранці завітав збентежений Віктор Іванович. Застав задумливого друга.

— Що трапилося, Панасе?

— Одержав повідомлення з столиці...
— Що? Перемога реакції?
— Не про це річ... Помер брат...
— Іван Якович? Іван Білик?
— Так...
— Жаль... Невчасно... Збирався нам свою драму надіслати... Ще одна сумна звістка... У місті починається погром...

— Чорна сотня діє?
— М'ясники, крамарі і всяка наволоч збирається купами. Серед них є переодягнені поліцаї. Нахваляються розправитися з ораторами й тими, що підозрілі книги пишуть. Що діяти нам?

— Сидіти дома та ховатись не будемо... Одягаймося!— Панас Якович почав одягати своє парадне вбрання, начепив ордени і всілякі значки.

— Вперше бачу тебе таким. А далі що?— запитав здивовано Василенко.

— А далі одягайся й ти,— витяг і подав циліндр.— Це той, в якому я їздив на одруження. Одягай циліндр, чорний костюм. Про запас маю і князівський жетон. Недарма їздив у Карлівку... Ти будеш князем — його сіятельством, а я — його превосходительством. У такому вигляді підемо на вулицю. Підемо назустріч мерзотникам...

Незабаром Панас Якович з Віктором Івановичем йшли Кобиляцькою вулицею в місто. Зупиняючись, прислухалися до вигуків оскаженілого ревіння на товпу...

Йшли назустріч тим звукам. Часом вловлювали відгуки людських зойків, благального плачу жінок, вереску дітей. Але ці звуки затамовувало ревіння багатьох збуджених голосів та спів «Спаси, господи» і «Боже, царя храни».

— Таким я тебе вперше бачу,— мовив Василенко, дивлячись у вічі своєму другу.

— Таку ганебну подію я теж уперше бачу. Тут треба бути рішучими...

Йшли назустріч... Йшли «його превосходительство» і «його сиятельство». Ось уже й «богоугодное заведение», далі початок Малосадової вулиці. Знали, що тут недалеко живе Короленко...

Показався натовп. Попереду несли величезну ікону спасителя та портрет царя. Здавалося, обидва хилилися, наче напідпитку, разом з оп'янілою юрбою. Очі й обличчя погромників кров'ю та люттю налиті.

Мирний і Василенко твердо йшли вперед. На поєдинок з чорною потворою. Панас Якович зупинився біля імператорського портрета.

— Для такого державного діла належало б добути краший портрет. А цей — мухами засиджений... Який сором! Яка непоштивість до його імператорської величності! Хто тут з таємно-уповноваженої сотні?— Мирний звів голову, стряснувши сивую бородою.

Юрба зупинилась. Наперед вибіг чоловік у сірому плащі, під яким можна було вгледіти форму поліцейського урядника.

— Це ми, поспішаючи, бо...— урядник запнувся.

— Як вважаєте, ваша світлість князю? — звернувся Мирний до Василенка.

— Це не відповідає величі його імператорської величності! — дивним голосом пробасив Василенко, вираживши зовсім не по-князівському очі.

Урядник, переступаючи з ноги на ногу, витяг з кишені папірець.

— Ваше превосходительство! Ми по цьому спис-

кові,— подав папірець, тихцем запитав:— Що скажете, ваше превосходительство?

Панас Якович спокійно розгорнув папірець, прочитавши, передав Василенкові.

— Як вважаєте, ваше сіятельство?— запитав.

Віктор Іванович похитав головою, указав пальцем.

— Прізвище Короленка викреслити!!

— Та це ж той, що юдів захищає, агітує...

— Викреслити! — владно мовив Панас Якович, аж ордену забряжчали на грудях.

— Слухаю, ваше превосходительство... Викреслимо! А це?— показав урядник, де на папірці записано: «Рудган Мирний».— Знаєте, ваше превосходительство, такого? Де його шукати? Це теж якась їхня особа.

— Гай-гай... Далеко шукати... Соромно уряднику почесної імператорської служби не знати, що того Мирного в Сибіру вже й кістки вітер розвіяв... А ви шукаєте... Сором!

— Рад старатися, ваше превосходительство... Значить, викреслити...

— Викреслити і не згадувати більше ніколи! Який сором! Який сором!..

Розлютований натовп скаженів. Чулися непевні вигуки. Аж ось із-за рогу виткнулась група робітників з червоним прапором. Натовп заколихався...

— Бий чорну сотню!— почувся голос. Робітники пішли навалом на погромників. Ті кинулись тікати. Хтось наступив ногою на ікону спасителя, видавивши одне око.

Робітники пішли далі з революційною піснею. На тому місці, де недавно лютував натовп, ікона спасителя дивилась одним оком у прозоре блакитне небо, наче благала якогось несподіваного чуда.

Серед робітників Панас Якович пізнав декого з побратимів-залізничників, і його лице проясніло.

— Не квітами завітчаною гряде до нас воля, а скорботною, закривавленою, — роздумуючи, мовив Василенко.

— Так, друже, дійсність вносить поправки до наших мрій. Сувора дійсність... Тепер я можу збагнути дещо. Давно зародилась думка написати утопію «Сон» і зобразити в ній картини майбутнього ладу. Ладу справедливого... Переконаюсь, що шлях до нього криваво стелиться. Необхідна страшна, пекельна боротьба. Боротьба така, якої ми раніше й не уявляли... От що значить воля! Коли б я був живописцем, то б намалював її в образі скорботної жінки, яка випросталась і взяла в руки закривавлений меч... Страшна, неблаганна месниця, що сприйняла гнів Шевченкової Марини та й моєї повії.

Слухаючи Мирного, Василенко дійшов з ним до будинку на Кобищанській вулиці. Прислухалися. В місті тихо. Лише іноді десь розлягавсь несподіваний вигук і плач, нагадуючи про недавно вчинений чорною сотнею погром.

У дворі зустріла Олександра Михайлівна. З нею діти.

— Ти був на якомусь особливому прийомі? В такому вбранні не звикла тебе бачити.

— Не хвилюйся... Все гаразд...

— Не можу не хвилюватись — за тебе, за дітей наших, — Олександра кинула тривожний погляд, наче промовляючи: «Я все знаю».

— Моя рідна...

— Хвилююсь від тої пори, як віддала своє серце тобі.

— Спасибі, дорога, — Панас обіймав дружину й

дітей.— Треба надіслати телеграму в Петербург, висловити співчуття сім'ї померлого брата...

— Телеграму я вже відправила... Бережи своє серце... Для дітей і для...

— Беретиму, хоч і важко не поранити його, розбиваючи кайдани, що сковують душу людини,— цілував дітей, тиснув руку Олександри.

Вона провела благальним поглядом добрих очей, коли Панас пішов до свого кабінету. Він знав, що цього вечора до пізньої ночі дружина гратиме Бетховена...

Схиливши голову на руки, сидів за столом, думками перегортав сторінки народжуваної повісті, перчитуючи глави боротьби й змагань. Пригадував друзів.

Ось вони проходять, щезають, наче в тумані. Ніби почувся знайомий голос. Прагнув збагнути його, поглянути на повиту журбою постать жінки. Куди несе вона свою снагу й змарновану вроду? Вловлював щось рідне, звабливе й суворе в ній...

Прислухався до знайомої сонати, звуки якої линули з-за стіни. Ніби гойдали його ті звуки, породжуючи видіння. Передати б їх у фарбах, як Леонардо да Вінчі? А може, словом? Починав писати, щоб вилити вимріяні думки про щастя людини, про плекану волю.

Буремною пристрастю билися в стінку і розсипались звуки Бетховена, наповнюючи віщерт почуття і думи.

— Воля... Ні, вона не така, як про неї мріяли в молоді роки,— шепотіли уста, ніби розмовляв з кимсь близьким.— Ні, не в пишному вбранні з'являється вона... В боротьбі, в крові... І переможе. Переможе воля!..

Голова хилилась до столу. Водив рукою по аркуші паперу. Визрівало оповідання «Сон». Вимальовувалась картина майбутнього:

«Увижалося мені: сонце тепле та ясне, небо високе та блакитне, оздоблене серед ночі тисячами тисяч зірок, що вигравали своїми веселими очима й бризками в душу тихою одрадою.

Серед того світу ясного під тим небом високим та чистим купалася в розкошах блаженна сторона; буяли високо вгору гаї темні; хвилювалася довгим колосом усяка рослина корисна; зеленіли кругом сади-виногради, виблискуючи з-під зеленого одягу високими чепурними будиночками своїх сіл та городів.

І люди вбачались мені — не похмурі та непривітні, не зігнуті та пригнічені нуждою та недостачами, боязкі та замурзані, а високі та статні, з ясними та веселими очима, прибрані в чисту та добру одержу, якісь й горді й привітні. Видко, що їм добре жилося серед отих ланів широких, гаїв зелених, садків кучерявих...»

Звівся з-за столу, пішов назустріч звукам Бетховена.

* * *

Кожен день приносив нові події. То бастували залізничники, то повсталі селяни забирали поміщицькі маєтки, то з'являлися каральні експедиції, несучи жорстокі розправи. Каламутно плинув час, залишаючи за собою грізні вибухи людської пристрасті, закликів і проклять...

Зустрічі Панаса Яковича з Гнатом і його друзями ставали тривалішими. Якось він, завітавши до земляка, застав у нього жінку-селянку і хлопчика. Обвітрені обличчя, потомлений вигляд говорили про

них, як мандрівників, що подолали значну відстань від села до міста.

— Це моя дружина прийшла і сина вперше до міста привела. Чіпкою назвали хлопця. Може, буде таким завзятим, як і той Чіпка, що в книзі описали. Тільки хай не збивається з правдивого шляху. Оце має піти в школу. Почав з літер слова складати... Тепер передам йому ту книгу, що від вас колись одержав,— витяг з шухлядки, подав хлопчикові. Той, дивлячись на обкладинку, водив пальцем по літерах:

— Хі-і-б-б-а-а... Хіба ре-е-в-в-у-у-ть-ре-вуть-во-о-ли-воли. Хіба ре-вуть воли...

Мати не зводила очей з сина.

— Понесемо книгу на село. Може, там про землю пишеться? Тепер у нас тільки й мови що про землю. Кажуть, незабаром ділитимуть її на кожен двір, на кожную душу.

— Хто ділитиме?— запитав Гнат.

— А хто ж? Ліворуція... Недарма хлаг червоний викинули біля сільської управи. Комітет тепер порядкує.

— Значить, пішло движеніє й там,— обізвався один з побратимів.

— Звісно,— додав інший,— не сидіти ж біднякам, як тим грибам під листям. Треба витикати на світ голови.

— А як же там урядник, старшина?

— Урядник втік, а старшина, наче лелека на висхлому болоті. Тепер і землю можна поділити...

— Атож, тільки приборкати треба багатіїв, знищити їхні кубла, а тоді й ділити,— Гнат приязно поглянув на дружину й на сина.

В очах жінки радість обіймалася зі смутком. Здавалося Мирному щось давно знайоме й рідне в рисах

її обличчя, в загрубілих од праці руках. Де зустрічав таку? Скільки в ній звабливої простоти, життєвої нев'янучої снаги й скорботи! Принесла вона її сюди, може, тими шляхами, що й Шевченкові Катерина та наймичка. Наче принесла вона в цю побратимську хату й давню тривогу та сподіванки. Пізнавав жінку-трудівницю, жінку-матір багатострадного народу. Серце письменника наливалось жагою, новими бажаннями. Болів і радів разом з побратимом Гнатом...

Раптово до хати зайшов один з побратимів. Його схвилюваний вигляд висловлював тривогу.

— Гнате! Товариші прислали за тобою. Всі збираються... Чекають.

Гнат швидко натяг кашкет, блузу, щось узяв до кишені й швидко вийшов на вулицю.

Доносились тривожні гудки з залізничних майстерень. Вулицею цокотіли вершники.

Незабаром повернувся схвилюваний Гнат.

— Небезпека,— звернувся до Панаса Яковича.— Завтра смерком зустрінемося в умовленому місці.

* * *

Багато колючих думок промайнуло за добу чекання. Готувався до зустрічі, як до важливої події. Чим допомогти побратимам? Живим словом?

«З слова живого скуй самопали»,— настирливо бриніли рядки вірша.

Ось уже й починало вечоріти. Сказав дружині, що затримається. Обіймав дітей.

Пішов на перехрестя шляхів за місто, де бовваніють старезні дуби. Проходив вулицями, такий звичайний, трохи згорблений, бородатий, малопомітний.

Козацькі роз'їзди шастали, наводячи страх на обивателів. Зупинялися в скверах. Зголодніли коні обгризали віття дерев, а вершники сварливо перегукувались, обтрушуючи з чобіт і шабель дорожню пилію.

Біля вокзалу та залізничних майстерень стояли вартові, як увігнані в землю гострі палі тюремної огорожі. То — небезпека.

Шляхом конвоїри погнали арештованих. Пізнав декого з побратимів. Треба віддаля обійти, вибираючись на перехрестя. Тихо, моторошно. Думка лине слідом за заарештованими, що їх погнали невідомо куди конвоїри. Уже й не видно їх. Лише вчувається потужний ритм ходи. А думка викрешувала слова:

Не журіться, брати! Суд повинен прийти,
Правий суд мусе встать над землею!

Стояв, сподіваючись на умовлену зустріч. Виглядав когось, як надію, як плекану мрію. Уже й смеркло... Прислухався. Нарешті почулися кроки, а за ними виринула з п'єтми постать, ніби велетень піднявся з землі. Пізнав Гната. Він ішов твердою ногою, як і тоді, коли зустрів його вперше біля яру. Панас Якович зрадив, пішов назустріч. Той кремезною рукою обняв його, взяв жмуток нелегальної літератури.

Гнівом і мужністю бриніла його розповідь:

— Дамо рішучий бій мозолястими руками, як тільки кине гасло нам комітет,— останні слова вимовив з притиском.

Тиху розмову повивали таємничим шумом дуби. Здавалося, сходяться сюди давні друзі, стають привидами навколо дубів, слухають зелений гомін, що лине від високих верховіть аж до могутнього коріння, зануреного глибоко в землю, сонцем вигріту, таку

рідну, як материнське лоно. Приносить сюди свій гнів горем битий Чіпка-бунтар, дарує щедрю мудрість вдумливий дід Улас, додає життєвої пристрасі Лімерівна, а багатострадна Христя несе на розсуд жіноче безталання гірке. Стоїть, повита барвінковим смутком, схиливши голову на наболілі груди.

Уже ранок почав жевріти на обрії. Деся на просторих розгонах всесвіту сонце ще барилося. Але його руху не спинять чорні демони ночі. Ось воно, величне, ні з чим незрівнянне, виринає з синьої імли небокраю. Верхів'я дубів першими вловлюють його червонясте проміння. Різноголосо обізвалося птаство, єднаючись з гомоном старезних дубів. Шумлять вони, наче виводять на струнах кобзарську думку...

Впивав тривожною душею той дивний гомін життя. Стояв, зачарований барвами народжуваного дня. Збиралися побратими на нову раду.

1968—1970

З М І С Т

1. ЧАСТИНА ПЕРША ОЙ ТРИ ШЛЯХИ ШИРОКІІ

5

2. ЧАСТИНА ДРУГА НА ТЕРЕЗАХ СУМЛІННЯ Й ПРИСТРАСТІ

117

3. ЧАСТИНА ТРЕТЯ І ДЕНЬ ІДЕ, І НІЧ ІДЕ

211

Пильгук Иван Иванович

ДУБЫ ШУМЯТ.

П о в е с т ь

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Редактор *П. С. Шарандак*. Художник
Р. М. Багаутдінов. Художній редактор
Г. С. Ковпаненко. Технічний редактор
Л. М. Бобир. Коректор *М. Л. Брандіс*.
Здано на виробництво 26/VI 1970 р.
Підписано до друку 23/IX 1970 р. Фор-
мат 70×108¹/₃₂. 10 фіз.-друк. арк., 14 ум.-
друк. арк., 13,55 обл.-вид. арк. БФ
04910. Тираж 30000. Зам. 614. Ціна в
оправі 54 коп. Радянський письменник,
Київ, бульвар Лесі Українки, 20. Друко-
офсетна фабрика «Атлас» Комітету по
пресі при Раді Міністрів УРСР. Львів,
Зелена, 20.

**У видавництві
«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
вийшли з друку:**

Бедзик Ю.
Сильний помсти не жадає. Роман.

Вовченко І.
Танкісти. Документальна повість.

Вакуленко В.
Гомін землі. Повісті та оповідання.

Васильківський О.
Останній день літа. Повість.

Григор'єв Г.
Чарка меду. Сто років одного життя.

Грін Г.
Комедіанти. Роман.

Дрозд В.
Білий кінь Шептало. Оповідання.

Дмитерко Л.
Крізь дні і ночі. Роман.

Долман Є.
Вирок після бою. Повість.

Іваничук Р.
Мальви. Історичний роман.

Іщенко М.
Сусіди. Роман.

Кочура П.

Апостоли правди. Історичний роман.

Кравчук М.

Криниця під вікном. Оповідання.

Колдуелл Е.

Лампа горить цілу ніч. Роман.

Мушкетик Ю.

Останній острів. Роман.

Миценко М.

Пізнай самого себе. Повісті.

Хемінгуей Е.

По кому б'є дзвін. Роман.

Шевчук В.

Вечір святої осені. Оповідання.

Ці книги ви можете купити в книжкових магазинах облкниготоргу та облспоживспілки, а також у кіосках «Союздруку». Якщо ви не знайшли потрібної книги в книжковому магазині, можете замовити її через магазин «Книга — поштою» облкниготоргу або республіканський магазин «Книга — поштою» (Київ, 117, вул. Попудренка, 26), які надсилають книги накладною платнею.

54 коп.

ІВАН ПІЛГУК • ДУБИ ШУМАЛІ

ИВАН ПИВЛЮК

ЧЛЕН ШКОЛИ

ИВАН ПИВЛЮК • ЧЛЕН ШКОЛИ

34 к.б.